

CLT96)

3-47

ISSN • 0130 • 53IX

YAYIT XIE MI

61 1985

Чечен
чогаал
сеткүүлү
61 · 1985

*Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели*

**1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН**

НОМЕРДЕ:

ТООЖУЛАР. ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Д. Сарыкай. Буураашкын.
Э. Донгак. Көвсей-Аттыг.
М. Ховалыг. Хаяда хадыңнар.

ШҮЛҮКТЕР

*Ю. Кюнзегеш, О. Сувакпит,
А. Даржай, Ч. Куулар, М. Өлчей-оол,
С. Молдурга.*

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

А. Емельянов, В. Монгуш.

ОЧУЛГАЛАР

В. Тимофеев, Е. Антуфьев

ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛИ

К. Кудажы. Ийн океанңың чажыды.

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
ҚЫЗЫЛ

Редакция коллегиясы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. ҚУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ,
(харысалгалыг редактор), О. Ө. СУВАҚПИТ, С. С. СҮРҮҢ-ООЛ,
М. А. ХАДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

Дандар-оол САРЫКАЙ

БУУРААШКЫН

Автотранспорт бүдүрүлгезинин удуртулгазынга чыл төнчүзүндө солчушкун болган. Мурнунда үр чылдарда улаштыр ажылдаан директор халашкан. Ооң орнунга чаа кижини томуйлаткан. Кончуг бедик чаагай дурт-сынныг, тырың, мөге шыырак бүдүштүг, арын шырайы шириин, хар-назыны дөртен чаа ашкан хирелиг Петр Петрович Савостин деп кижини болган. Ол чогуу кымыл, каяа, кандыг албан-дужаал эдилеп чораан кижил дээрзи баштайгы дээрзинде коллективке билдинмес турган.

Чаа директор элээн каш хонуктарда улус-биле-даа чугаалашканда чок, кабинетинге чааскаан олура хүнзегилеп, хамык-ла саазыннар ажып, отчет бижиктер сайгарып, ында-хаая чүве айтырып келген кижилерни бодунга саадатпайн, дораан-на кол инженерге чорудуптар турган. Бя аразында дыштаныр хүннер чедип келген. Ол хүннерни чаа директор бүдүрүлгениң девискээрин хензиг-даа чер арттырбайн эргий кылаштап эрттиргилээн.

А ооң соонда ийи-үш хонганда Петр Петрович ам-на харын инженер-техниктиг ажылдакчыларны кабинетинче чаңгыстап келдиртип, оларнын-биле таныжып эгелээн. Бир-ле дугаарында профэвилел комитединин даргазы, гараж механиги Кистеевти чалап алгаш, хол тутчуп мендилешкеш, овуузуунуг хүлүмзүрүвүшаан, чиктии сүргей айтырыг салган:

— Мени топтап көөрүңерге угааны солуудаан кижиге дөмейлежир шинчи бар-дыр бе мон, Филипп Семенович?

— Чок, чүнү-даа эскербейн-дир мен — дээш, алыс төрүмелинден пөрүк, бижиргек хакас Кистеев эпчоксунуп, эгиннерин кыскылаңнаткылаан.

— Ынчаарга мээң, чоокта чаа-ла кончуг улуг, ийи муң ажыг ажылчыннарлыг бүдүрүлгени удуртуп турган кижинин

бөгүн мында, бо бөдүүнү аажок кабинеттин ээзи апарганым-ның чылдагааны чүдел деп бодаар силер чээ? Орта кижги эргедужаалдың чадазын өрү депшиир аргалыг тургаш, эки-туразы-биле кудулап бадып болур бе, Филипп Семенович?

Манаа Кистеев канчаар-даа харыылаар аайын тыппайн, база катап эгиннерин кыскыланнаткылаан.

— Болур, Филипп Семенович, болур. Коммунист кижги партияның даалгазын ыяавыла күүседир апаар. Партия мени хожудангай бүдүрүлгени сегитсин дээш бээр чорудупкан. Ынчангаш моон сонгаар бот-боттарывысты деткижип, бир демниг ажылдаалы, эш профэвилел баштыны. Ам хостуг силер.

Кистеев үнүп бар чыда «тенек-тунак-даа чүве дег кандаай дарга боор» деп элдесинген...

Чаа директор ол хүн дыка хөй улус-биле чугаалашкан. Кезээликтей кабинетке партия организациязының секретары, дунзаалакчы Шогжал кирип келген. Петр Перович ону шагдан тура-ла таныжар эжи ышкаш кылдыр хүлээп алган.

— Ам-даа бээр чоокшуладыр олуруп ал, Күжүгет Калзанович. Сээн-биле ужуражылгамны өжегерээн хамыктың сөөлүнче чылзып турдум. А-дыр, таакпылардан кывыскылап алгаш, буруладып олурзувусса чүл деп санал бар? Удурланышкын чок ышкакжыл але? Ынчаарга ам, бүдүрүлгениң нинити байдалы менээ билдингир. Аңаа хамаарыштыр бодалдарымны даарта хурал чыггаш, чугаалаар мен. Инженер-техниктиг ажылдакчыларның болгаш албан-хаакчыларның барык шуптузу-биле таныштым. Ажыы-биле сөглээрге, чамдыктары мээң сеткилимге таарышпады. Тускай эртеминиң деннелинин-даа талазы-биле, мораль-политиктиг мөзү-шынарының-даа талазы-биле амгы үедеги бүдүрүлге командириниң бедик хүлээлгезин күүседип шыдавас хире кижилер бар-дыр деп билдим. Ынчангаш, Күжүгет Калзанович, бис иелээн аравыста сүмележип тургаш, кадрлар солуур айтырыгларны удаа-дараа шийтпирлээр апаар боор бис. Ол дугайын сенээ баш бурунгаар дыннадып каайн, чүге дээрге кадрлар айтырыы — партия айтырыы ышкакжыгай.

— Петр Петрович, бир тээ ындыг чугаа үнүп келген чүве болганда, менээ тодаргай тайылбыр херек. Чогум кымнарны солуур деп тур силер?

— Кончуг шын, партийжи принциналдыг негелде кылдын, Күжүгет Калзанович. Сенден чүнү-даа чажырбас мен. Черле ынчаш ойзур-кыйзыр хөңнүм чок, чүгле дорт сөглөп чанчыккан кижги мен. Ажылгал албанының начальниги Василий Смирнов денди шүшпен, идепкей чок, анаа-ла эренгейлеп, чирик дугулап өйлежип калган кижги чорду-ла...

— Ол коммунист кижиге болгай, Петр Петрович.

— Оозу менээ хамаанчок. Будурулгени удуртуп башкара-рының бир эн-не харысалгалыг салбырынга шүшпөң кижиге тудуп шыдавас мен. Ол дугайын Смирновтуң бодунга сагындырып каан мен. Эрте дээр өске амжылдан тып алзын.

— Дараазында кымнар ирги, Петр Петрович?

— Кол бухгалтер биле гараж эргелекчизи. Оон ыңай, материал-техниктиг хандырылга албанын база кадыкшыдыр силгивээже хоржок деп санаар мен. Сээң бодалың кандыгыл, Күжүгет Калзанович?

— Чаа ширбиил арылдыр ширбиир дижир болгай. А арыг-шевер дээрге чедишкениң үндезини...

— Билдим, билдим. Бис иелээн тулган тааржып болур хире улус-тур бис, Күжүгет Калзанович. Ам сенден эш хуузунда дилээм бар. Ону бо дораан чугаалаайн бе азы канчаайн?

— Эш хуузунуң херээн соңгаарлаткаш чоор боор, дарга.

— Ынчаарга чүвениң ужуру мындыг. Гм, мактанган деп бодай бербө, а шынап-ла, хөй черлер кезип каапкан кижиге мен. Сибирьден эгелээш, чурттуң Чөөн чүгүндө барбаан булунум чок. Даштыкыже, ылангыя Азия диптиң чурттарыңче база хөй удаа үнүп турган мен. Туристеп эвес, а чугула даалга күүседип чоруп турган мен. Ол хиремде Тывага бир дугаар келгеним бо. Ынчангаш, алыс бүдүжүмден сонуургак кижиге болганымда, тыва чоннуң национал культуразының болгаш онзагай чаңчылдарының дугайын билип алыксап тур мен, Күжүгет Калзанович. Сен аңнаарыңга болгаш балыктаарыңга ынак сен бе?... Чок де? Харааданчыг-дыр. Че харын ажырбас, өөредип каар мен. Чайгы дүнелерде шөлээн тайгага барып, сайы-дажы холурткайндыр дагжап чыдар шапкын саарыглыг хемчигеш эринге одагланып алгаш, таптыг хөөрежип тургай бис аан. А амдыгааштан эгелеп менээ тыва чугаага эн-не делгеренгей ажыглаттынар сөстөрни айтып берип эгеле. Оон ыңай, тыва чогаалчыларның кандыг-кандыг номнарын номчумза экил? Сенээ чажыды-биле дыңнадып каайн, Күжүгет Калзанович, бодум база шүлүктөр бижигилээр кижиге мен, хе-хе-хе... Парладып болур чыгы тоожуларым база бар. Ону элекке кымга-даа ыттылас сен — аа дээш, чаа директор карактарың овуузунуг баскылаңнаткылаан.

Ынчан телефон кыгырткайны берген.

— Ал-ло, Савостин мен... Силерни дыңнап тур мен... Таныжылгамны уламчылавышаан хевээр мен... Чок, амдыгаа чедир чаңгыс-даа саазыңга ат салбадым... Иет, силерни кончуг шын. Далашпас мен. Далашкаштың улус каттырткан деп чугаа бар болгай. Даарта удуртулга аппарадының ажылдакчы-

лары-биле хуралдаар деп планнап тур мен. Кээп олуржуп болур силер бе?.. А-ха, чайыңар чок бе?.. Ийе, кадрларның кол нуруузу-биле ажылдап болур-дур деп билдим. Ылангыя кол инженер суг дээрге ёзулуг арыг алдын-дыр-ла... Партбюро секретары эш Шогжал чанымда бо олур-ла... Найыралдажып алдывыс. Оон өске секретарыны күзеп-даа шыдавас мен. Тускай сургуул дооспаан хирезинде партия ажылынга салым-чаяанныг кижидир, хе-хе-хе... Коллективтин ниити хуралын соонда кылыр мен... Силерни билдим... Байырлыг!..

Петр Петрович телефон данзазын аяар салып кааш, каттырымзай аарак чугаалаан:

— Дыңнадың бе? Партия хооркомунун секретары долгады. Мени, чаа кижини, шенеп турбас ийикпе...

Шогжал бүдүү иштинде: «Э-ээ, чаң-на эвес чаңныг дарга-дыр!»—деп боданып олурган.

...Хурал таптыг-ла чарлаан шагында эгелээн. Чаа директор хөрөөн хозадыр чөдүргүлээш, чыылган улусту эргилдир ширин көргүлээш, туруп келген:

— Эштер, суук чугаа-биле бо хуралды шөйдүктүрер чайым чок. Ажыл-агый мынчаар сандараан турда чаңгыс минутанын безин үнези улуг. Силерниң шуптуңарның шөлээн деп чүвенерни кайгаар-дыр мен. Четпестерни херекке албастап, мырыңай эригип калган хире улус-тур силер. А мен дораан эскерип кааптым. Бар техниканың хөй кезии багай ажылгалдан үрелип, кеңгирээн. Оларны ам үндүр актылаардан өске арга чок. Гаражтарның ишти эмин эрттир бокталган. Ханаларда чыпшынган хирниң кылыны илиг четкен. А кайы-хамаанчок октагылапкан демир-деске илдиккеш, гараж эргелекчизи та канчап будун сып албайн чоруп турар кижиди ыйнаан, аайын тыппас мен. Моторлар септээр цехте эң-не хөй чүве чүү деп бодаар силер? Арага шилдери! Дугуйлар үрдүрер чер соңгу полус дег соок. Станоктар цеги куй ишти ышкаш караңгы. Артык кезектер склады куруг. Бурундаа хүн дарган Монгуштуң чанынга баргаш чугаалажып чадап кагдым. Дылы ээлбес, эзирик турду. Дүүн база ооң аксы чыттыг-бустуг хүнзеди. Ам силерден айтырыг салыйн, эргим эштер: мынчаар ажылдап болур бис бе?.. Чок, болбас!—деп кышкыра каапкаш, стол кырын чудуруу-биле хөк кылдыр шашкаш, Савостин бухгалтерияның болгаш план килдизинин документиленин шүгүмчүлөп, ында хамык будулгаазынарны истелге органнарынга хынадыр кижиди деп аазаан. Адактың сөөлүндө кыска түннел чугааже кирпкен.

Хурал тарай бергенде Савостин кол инженер Седипти артырып алгаш, айтырган:

— Михаил Маадыевич, бистиң «өртегде» турар машиналарывыс чежел?

— Бөгүннүн мөрүндө үжен ийн.

— Авариялыг машиналарывыс кажыл?

— Сес.

— Шупту каттышкаш дөргөн ышкажыл але? Ынчаарга, Михаил Маадыевич, комиссиядан тургускаш, алдан машинаны үндүр бижиир кылдыр актыдан белеткедип көрөм.

— Оон чүве үнөр деп бе, Петр Петрович? Хуусаазы четпээн машиналарны үндүр бижиириниң актызын үстүкү албан черлери дөмей-ле бадылаवास боор ийин он.

— Чүве үнөр-үнмезин мен билийн. Меңээ чүгле форма ёзугаар тургускан актыдан эккеп бериңер, өскезин бодум харыылаайн. Каш хонук херегил сенээ, Михаил Маадыевич?

— Мени кем-херек үүлгедиишкининче ыдалап тур эвес силер ыйнаан, Петр Петрович?

Борта Савостин чаза-ла каттырып-каттырып, тайылбырлаан:

— Хензиг-даа сезинме, Михаил Маадыевич. Мээн саналымда хоойлу-дүрүмге удур чүү-даа чок. Бистиң бо автопарыгывысы чаартыр дугайында айтырыгны мындаа-ла, бээр томуйладыр деп тургаш-ла үстүкү черлер-биле дугуржуп каапкан мен. Оон ынай, чүгле сенээ сөглөп каайн, Москвада, министерствода, мэң тулган таныштарым бар. Че чүл, чээрби хонук хуусаа сенээ четчир бе?

— Четчирин четчир, а оон түннел болур болбазынга ам-даа чигзинип олур-ла мен, Петр Петрович.

— Түннел дугайында сагыш човава, ол мэң херээм-дир. Аныяк кижидим болурга эки ийин, Михаил Маадыевич, каяа-даа өде-чара чүктүп чоруурга эки. Ону утпа. Ынчаарга ам даартадан эгелеп сени өске хамык ара-саардан хостадым. Чоокку үеде сээң мурнунда салдынган сорулга — акт тургузары. А мен бодум билектерим сывырнып алгаш, гаражтар-биле тутчуп көрейин. Оларнын ишти-даштынга чингине арыглаашкын кылдыртпаан шаамда амыравас мен. Билдингир-дир бе?..

— Эх, изиг кижидир силер, Петр Петрович!..

— Шын, изиг мен харын. Чаңгыс катап чурттаар болганда чалбышталдыр кыпканы дээр, хөрчүп чадаан от дег имистелип, ышталгаш чоорул...

«Изиг» директорнуң хөлзедипкен дүүлгээзинниг дүвүрээзин-нери-биле каккылашкаш, чаа чыл байырлалы коллективке эскет чок эрте берген. Оон канчангалакта январь ай база адак-

талы берген. Бир кежээ Шогжал үрелик радиаторнуң суг дырылаар тиглерин дуй дунзаалап кааш, боданып олурган: «Чаа даргавыс кел-салы-ла улуг ажыл бүдүртүп каапты. А бистер, коммунистер, чүнү көрүп турган улус боор бис? Каш-ла хонук иштинде гаражтарывыс ишти делгем, чырык, силиг, агаарын тынарга безин тааланчыг апарды. Энирги хуралга Савостин өзээн өттүр-ле сөглээн-дир. Четпестеривиске чаңчыгып калганывыс чөп турган-дыр. Корум-чурум база багай. А бо радиатор канчап чарлы бержик? Халаг эзирик чолаачы машиназын даштыгаа тургузуп кааш, чылыг черге таалы ойнап олурда шак донуп калчык чоп. Бүдүрүлгениң удуртулгазы сулараан турган дээрзин партийжи ёзу-биле миннир апаар-дыр. Че, харын, ол менээ, чаа сонгуткан секретарьга өөредиг болзун»...

Контораның чамдык херээженнери аңаа-манаа бөлдүнчүп келгеш бүдүү сымыранчыр, оожум каттыржыр чаң тып алганнар:

— Бээр дыңнаңар даан; чаа директорувус алимент төлээр кижиге болган диди, хи-хи-хи...

— Ол чүү дээрин ол, мырыңай ийи дапкыр тырттырып турар кижиге диведиве.

— Пүк хайт, чүдээн аа? А шенелдеге хостаттырган херектеннер даргалап турган кижиге дижири шын ирги бе?

— Шын боор. Кылыктанганда хевир-дүрүзүнүң коргунчуу сүргей, карактары кылаңнааш, үнү хартылааш апаар кижиге чорду. Зэктер¹ кончуур чаны хевээр хире чорбадыве.

— Дүүн кабинетинге чааскаан олурда чеде бээримге менче көөрүнүң чикти аажок денер даан, хи-хи-хи...

— Шынап бе? Чүнү айтырды ынчаш, Дуся, чажырбайн чугаалап көрөм, биске солун ышкажыл.

— Че, анаа-ла ынчап ылчыңайнып, ашааң кайдал, уругларың кажыл дигиледи-ле.

— А сен?

— Бурт-сарт үне маннап чорупкан мен, хи-хи-хи...

— Ол-даа канчаар, машинакчызы Лизаны ресторанче чалап турган сураглыг болду. Оозун бодаарга ондагайлыг кижиге, кичээнинер кыстар.

— Ийи дадайым, бак-ла чүве ыңай турзун!..

Чаа директор дугайында үй-балай «дидир-дидир» дээн чугаалар коллективке кезек када дыргын хүлүрткайнып туруп-туруп, чоорту шеглээн. Ол аразында дөскөл чок Савостин бодунуң сөзүн ээлеп, элээн каш кижилерни ажылдан үндүрүп четтигипкен, он шаа тыва сөстөр база өөренип алган. Харын-

¹ хоругдатканнар.

даа ыраккы Тожуже кышкы орук ажыткан автомашиналар колонназын башкарып чорааш келген. Ооң дараазында эртен кол инженер Седипти келдирткен.

Директор бо удада чонаядагызы дег хаваа дүгдүнчек эвес, чазык чаагай олурган.

— Кандыг чордунар чээ, Петр Петрович?— деп, Седип дораан-на айтырган.

— А богда, дыка хөй бергедээшкиннерге торулбайн, онаалгавысты чедишкинниг күүсеттивис. Шилип алган чолаачыларым дээрге моондак билбес эрес эзирлер-дир он! Оларнын шуптузун шаңнаар дугайында дужаалдан бижип каайт көрөм. Акша харамнанма, кижичи бүрүзүнге үш чүстен кудулатпа. А машиналарны орукка белеткээни тоң багай болду. Үрелишкиннер чүс-даа катап болгулады. Ол дээрге чүгле ажыглал начальнигинин, кара чангыс Смирновтун буруузу. Харьысалгалыг ажил дагып болбаан, херекчок кижичи-дир. Дүрген солурдур ону, Михаил Маадыевич.

Савостин таакпы кыпсып алгаш, Балдырган арттың аар ийинде хөртүктелген терең харны каргап, Хүт сууржугажынга тыва ашактың хайындырган сүттүг шайынын амданының чаагайын мактап, аар чүэк сөөрткен машиналарның кылаң дошка дайгактап турганын хөөрөп, чугаазы төнместээш шаг-ла болган. Оон Министрлер Чөвүлелинче телефон долгаан:

— Ал-ло, Савостин мен ийин. Айтышкынынарны өй-шаанда күүсеттивис, дарга... Ийет, тайгаже орук изеп деп чүве белен эвес болбайн аан. Ынчалза-даа эки чораанывысты силерге илеткеп каарын чөпшээрер, дарга... Ийет, нарыдаашкынар тургулады. Хем унунуң ажыңнааш соок чыварынга думчуум бажын үжүдүп ал частым, хе-хе-хе... Машиналарывыс бирээзи сугга дүшкен, арай боорунда уштуп алдывыс... Ийе, Тожуну көрдүм. Онзагай чараш оран-дыр... Дедир кээрге хөй иви эди сөөртүп эккелдивис... Ам ынаар чеже-даа машиналарны чорудуп болур силер. Орук шуут каалама... Байыр чедиргениңер дээш канчаар-даа аажок улуу-биле четтирдим!.. Чангыс-ла айтырым бар. Мээң бижимниң салым-чолу чүү бооп тур ирги, дарга?.. А-ха, ат салып каапкан бе? Ынчаарга дүрген-не чорууйн, чөпшээрелден беринер, дарга...

Удатпаанда Савостин Москваже аъттаныпкан. Самолет шитинге ол кара савыяа хөмден кылган аадаңын удаа-дараа ажыдып, партия обкомунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң танмаларын хап каан бижикти каш-даа катап уштуп көргөн. А чартык ай хире болганда найысылалдан эеп чанып келген. Ол дугайын экономист семис херээжен диспетчер уругларга декте-шымда барып медээлээн:

— Кичээниңер кыстар, өрээлиңер иштин бокталдырбаңар. Ам база кончуттунза хөңнү эвеспе.

— Бурган өршээ! Рая, папирозуң дүрген чажыр. Бо булаага куруг шил чытпазын, топтап хынаңар.

— Зиночка, ширбииливис кайдал?

— Кажан келди, Феня угбай?

— Дем чаа.

— Ажынчак хевээр-дир бе?

— У-уу, ону айтыргаш чоор сен. Карактарының адаа хапыгыр чорду.

— Ижип турган-дыр аа?

— А ынчанмайн? Кассир Галя Оюн беш хонгаш-ла почтаже маңнап, акша шилчидип турду чоп.

— Амыр чүве-дир але.

— Че, ам дыка шуугашпаңар, томаанның олургулаңар...

Директорнуң арны, шынап-ла, бичии савыгыр болган. Ону Седип кабинетке кирип келгеш дораан эскерип каан.

— Олчалыг чордум, Михаил Маадыевич — деп, чугааны Савостин эгелээн:— Москвада кирбээн эжиим чок. Шынзыгар ийик сен бе, Төп Комитеттен бээр чедип кааптым. Бежен КамАЗ алыр болдум. Оларны чоғум кымнарга бээрин партия болгаш профэвилел организациялары-биле кады шиитпирлеп көрүнерем. Мугур-ла бежен чолаачыларның даңзызы үш хонгаш мээң бо столум кырынга чытсын. Ам хостуг сен, Михаил Маадыевич.

Бир эртен кабинетке дөрт кижин олурганнар: директор, кол инженер, партбюро секретары, профэвилел комитетинин даргазы. Савостин холунда тудуп алган саазынын көрбүшаан, шыжыккан шинчилиг химиренген:

— Бо даңзыда Сарыглар Чамый-оолдун ады чүге чогул?

— Ооң машиназы чаа болгай, Петр Петрович — деп, Седип тайылбырлаан.

— Ол хамаан бе, хоорайның Хүндүлел самбыразында кирген кижин чүнү-даа хамыкты мурнай алыр ужурлуг.

— Ындызы ындыг,—деп чөпшээрешкеш, Шогжал уламчылап чугаалаан:— Чолаачылар аразынга үр-чар артыктажыышкын үнзе канчаарыл, Петр Петрович?

— Хей чүве! Үр-чар шуугаазынны кымнар өөскүдөр ийик? Чаргы-чаалыдан башка чүнү-даа билбес чалгаапайлар өөскүдөр ышкакыгай. Олрны чүге тоор бис? А бо Сотниковка чүү дээш чаа машина бээр улус бис? Эмин эрттир ааспырак дээш бе?

Директорнуң чөңгээлиг айтырынга Кистеев харыылаан:

— Ол болза ажылынга кызымак, көргүзүглери бедик, үш

чыл дургузунда аргажок эрги машина мунуп келген кижинин, Петр Петрович.

— А-ха, көргүзүглери бедик дидир силер бе? А медресели кандыгыл? Чавыс! Кезээде-ле боостаазының үдүнүң алгыын көөргедиксээр, туразы улуг кижиге дириг кара хөңнүм чок! Сотников эрги машиназын ам-даа үш чылда мунзун. Ооң адын данзыдан уштуп кааптынар.

— Ээлчээн үр манаан кижини чүгле силерниң-биле алгы-жылкан дээш кызып-кыя бээривиске эпчок болур эвес деп бе, Петр Петрович?

— Ча-чаа, хупура, оон эпчоксунуп! Республиканың улустун артизи эвес, анаа-ла сынзыргак чолаачы Сотников тур ол. Мында бо Кононенко дээрге кымыл? Бир ай ажыр МАЗ септеп турар ак салдыг ашак ол бе?

— Ол.

— Кандыг кончуг озал кижил? Ханы кажыл? Анаа дүрген маннаар КамАЗ эвес, а чоржан шары берип кагза тааржыр эвес бе?

— Иван Иванович күзүн бежен чедилээр.

— Ону аныяк кижини-биле солуур-дур.

Борта Шогжалдын арны хуулуп, ак тос дег апарган:

— Ынчаарга кайын боор, силерниң саналыңарны окта шын эвес деп санаар мен! Орден-хавыяалыг мурнакчы чолаачы, аныяктарның дагдыныкчызы, хоочун коммунист-тир ол. Чок, Кононенкону данзыга арттырып каарын силерден шуут негеп тур мен, Петр Петрович!..

— Чөпшээрештим, чөпшээрештим, Күжүгет Калзанович, дыка хорадава, оожургап көр. Партияның сөзү менээ ыдыктыг, сээн-биле маргыжар эргем чок!..

Данзы чугаалажыры удатпаанда доозулган.

Душ соонда Савостин материал-техниктиг хандырылга килдизинин начальнигин келдирип алгаш, деплиже-ле хөрөктенип үнген:

— Эш Бородин, кажанга чедир улус хилинчектээр дээн силер?

А демгизи база ырмажок хедер, белен-селен аксын кактыр-бас кижини болган:

— Эш Савостин, чоп көскени бердинер? Мени дүлей деп бодадынар бе? Бо-ла чораан назынымда кымны-даа хилинчектеп көрбээн мен, ыңар, билип алыңар.

— Мегелевенеер, эш Бородин! Бир эвес ыядыр арынныг болзуңарза чугааланарам, дуу ол гаражта Иван Иванович Кононенко, орден-хавыяалыг хоочун коммунист, кымнын буруузундан мынчага чедир машиназының септелгезин доозуп чадажы

бергенил? Артык кезектерни кым тывар ужурлуг чүвөл? Мен бе азы силер бе?

— Эрги чылдын фондулары төнгөн, чаа чылды ам-даа келбээн. Артык кезектерни кайыын эккээр мен, оорлап аар мен бе?

— Фондулар силер чогунарда-ла чедип кээр. Чүгле фонд манаар хандырыкчының меңээ херээ чок. Билдинер бе, херээ чок! Меңээ чытчы ыт хаайлыг, бөрү дег чүгүрүк буттарлыг хандырыкчы херек. Чыткан даш адаанче суг акпас. Маңаа, конторага, сандай кырынга чүгүрүңер дүвүн эледип олулар болзуңарза чүү-даа бүтпес. Хандырыкчы кижини амыр дыш чок маннаар, хоорайның бүгү-ле складтарында чүү барын беш салаалары ышкаш билер херек. Силернин оон ангыда четпес чүвөңер болза, хөлүн эрттир ажинчак, отка каапкан сиңер дег сыртаннааш-тыр силер. Мен база ажинчак мен. Ынчангаш ийин ажинчак кижини чаңгыс черге ажилдаарымыс берге, чогуш-кырыш үзүлбөстөй бээр. Түвек чогу-биле эрте-дээр чарлып алылы. А мен моон чоруурумга хоржок, бүдүрүлгө ээн каар. Силер үнөр дугайында билдиришиңизден бижип эккелиңер.

— Бижип эккэйн харын! Силерге чаннып-чапшып, будунарга сөгүрүүр боор деп кордаванар! Оон ыңай немең каайн: бодунарның эрге-дужаалыңарга ооргаланып алгаш мени дүжүметсиг ёзу-биле хары-буруу чок хөмө тавардыңар. Ажыр-бас он, мээң байырлар хүнүм үнүп кээр, кандыг-даа хай-чагыргадан эрткен дүржөк Савостинге чүгөн кедириптер кижини тыпты бээр!..

— Ындыг кижини чырык өртемчөй кырынга ам-даа төрүттүнмээн. Хоозун кыжанышыкын-биле мени эвес, а кат-иенерни коргудуңар. Байырлыг!..

Бородин үнүп бар чыда дедир хая көрүңгөш, дыйылааш үн-биле алгырган:

— Дараазында душчур черивис партия обкомунун бюрозу эвеспе!..

Ол-ла хун Савостин кол бухгалтерни чалаан. Улгады берген, ынчалза-даа бар-ла шаа-биле аныаксыр дээш арнын агартыр пудраланып, эриннеринде «өңгүр кызыл будук чаап алган херээжен илден-не сүрээдеп, ыңай-бээр шыпыраннадыр көрнүп кирип кээрге, директор өөрүп хүлүмзүрүвүшaan, чугаалаан:

— Бээр олуруп сааданар. Мээң бо сандайларымның өөдөжөгу шапты сүге-биле чазап каан ышкаш-тыр бе, Нина Павловна? Силернинде оон-даа дора, билер мен. Боларны удавас үндүр октаар өйүвүс келген. Москва чорааш, Курпланның

оралакчы даргазынга тейлеп-чүдүп тургаш тулган онза, даштыкыга кылган стол-сандайлар чөпшээредип алдым. Дыңнадыңар ыйнаан, биске хөй машиналар база кээр. Силерниң оглунарга бирээни бээр деп шийтпирлеп кагдывыс. Банкыда агар-санывыста кошкул-хөреңгивис кайы хирел, Нина Павловна? Күрүне биске дың чаңгыс шопту-даа халаска бербес, өре-ширевис көвүдээр боор, ол дугайын бодап туруңар. Эрткен чылдын сальдо-бульдозун дүүштүрүп алдыңар бе?

— Шоолуг эвес түңнүң барган чери тывылбайн тур, Петр Петрович.

— Тодаргайлаарга?

— Сес мун.

— Фа, ол-ла бе? Ыя ону чүм деп шүүдеп дилеп турар силер? Душкан-на үтче киир идиптиңер, Нина Павловна.

— Сүмелээниңер дээш канчаар-даа аажок улуу-биле четтирдим, Петр Петрович? Ам чоруң болур ирги мен бе?

— А-дыр, мээң командировкалап чораан документилеримни ап алыңар. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдык айтырыгларны таныш-көрүш аайы-биле шийтпирлеп турдум. Билбес эвес силер, хөй сылдыстыг арагаларның болгаш кара үүргенениң өртөө аартаан, халаптыг шаг-дыр ийин бо. Та чеже акша чарыг-дап кааптым ыйнаан, санап көрүңерем, Нина Павловна.

— Ында чүү боор, аяның таарыштырыпкай мен аан. Ужен чыл иштинде саң-хөө уштап-баштап, бурган авыралында солменди ажылдап келдим. Меңээ бүзүрөп болур силер, Петр Петрович.

— Сөөлгү дилээм, Нина Павловна. Министерство ажылдакчызы эжим кончуг-ла дузалашты. Ооң төрүттүңен хүнүнде белек тутсур бодаан мен, канчалза экил чээ?

Ооргазын хөкпейтип алгаш ылым-чылым олурган кол бухгалтер ам-на дидимнели берген:

— Өнүүүңе сөннээр белээн кижини боду шилип, хуузунда акшазы-биле садып аар ышкажыгай, Петр Петрович, хи-хи-хи...

— Кижилер аңгы-аңгы болдур ийин, Нина Павловна. Чижээлээрге, тудугжу, кадарчы, эмчи, башкы... А бир эвес директор кижини шилизе, бухгалтер кижини сатса кандыгыл?

— Ынчап болур, Петр Петрович, болур. Ох, чаа директор мени халаар дээн деп чугаа дыңнааш, базар-баар чер тыппайн турдум. Ам-на сагыжым ажыды...

— Ындыг планым өскерилген, дыш удуп, тап-билээ ажылдаңар, Нина Павловна. Чүгле бактажып болбас бис, билдиңер ыйнаан але?

— Билдим, Петр Петрович...

...Часкы хүн дурту узап, хар шыыладыр эрип чыткан. Чаа КамАЗтар болгаш чаа стол-сандайлар четкилеп келген. Таптыг-ла ол душта дыдыраш кара-кара баштарлыг улустар контораның септелгезин доозар чыгап турганнар. Чугаакыр херэе-женнерниң ол-бо булуннарга чайжок кадында бөлдүнчүр чаны база катап эгелээн:

— Директорнуң кабинетиниң ишти дээрге карак чылчырыктаар дивес силер бе, кыстар.

— Эх, ол-даа канчаар, кызыл-булуңда диваннарның бирээзин бажынымга аппарып алгаш кожаларымны адааргаткан болзумза ыңай!..

— Дуу ол сонга кастактары чодуп турар конзагар хаайлыг оолдун чивини аажок, даңгаар-ла менче кайгаар-дыр ийин, хи-хи-хи...

— А сен ынаар көрүнмө, сагыш анны бээр, ашаан база хүнней бээр.

— Саша Бурлаков чаа машина алган чорду.

— Таан-даа? Авария кылгандан бээр чартык чыл безин четпежик чоп, ынча дыка ону чүгө амдажыдар чоор?

— Кол бухгалтерниң оглу ышкажыгай, утгупкан сен бе?

— Дөмей-ле шын эвес-тир! Албан черинге төрөл-дөргүл тыртыжарга кайын тааржыр?..

— А Сотников үнер деп турар.

— Чүгө?

— Могаттыңган.

— Хөөкүйнү аа?

— Тарап чоруулунар че, директор көрүп кагза, хыйланыр он.

— Чок тур ийин, Феня угбай, дем-не хоорай кире бербеди-ве. Ам-даа бичии тураалыңар...

Савостин шынап-ла ынчан партия хооркомунуң секретары-биле хостуг шөлээн чугаалажып олурган.

— ...Армяннарны Москвадан көгүдүп эккелдим. Бетоннаар, чугайлаар болгаш дозулаар ажылдар талазы-биле дээди чаданың мастерлери. Амы-хуунда түр ажыглаксаар болзунза ачылаткай мен аан. Эх, дача бажыңчыгажы шеверледир суг болза та чүү ынаан! А шынчы деп чүвези мырыңай ат болган улус. Кажарлап көңгүс билбес, согур көпөөк-даа артыкка албас олар. Оон ыңай, хандырылга килдизиниң начальнигинге чаа кижик кирип алдым.

— Кымыл ол?

— Бо черниң эвес, өскээртен чалап алган кижим.

— Ады, фамилиязы?

— Лев Маркович Цейтлин.

— Партия кежигүнү бе? Ынаныш чок кижн бооп, сээң бажынга хан кутпазын мон.

— Кежигүн эвес, ынчалза-даа идегелдиг кижн. Айбылаарга черле чажам дивес, туралаар болза куш сүдүн-даа тып эккээр, кайгамчык төл боор!..

— Ам чүн барыл?

— Дилээм бар.

— Кандыг?

— Партбюро секретары-биле мени эптештирип каап көрем.

— Аранарда тиг бар апарды бе?

— Чогум тиг чок, анаа бични дүрбүжүп тур бис.

— Чүнү үлежип чадай бердиңер?

— Үлежип эвес, үлеп дизинзе эки боор. Күжүгет Калзанович мени төлеп чок кижилерге чаа машиналар берипкен деп санап турар, а мээн бодалым оон өске.

— От чокта ыш үнмес. Буруун бар-дыр, эжиким.

— Бары бар бооп магатчок, бодумну агартпас мен.

— Ынчаарга частырыынны миннип, Шогжалга ужур-чөвүн чугаалазынза?

— Чугааладым ийин, чугааладым. Күжүгет Калзанович мени хэйнүн мурнунга, партия хуралынга тайылбыр бер деп албадааш турушту-ла.

— О-хо! А сээң саналын чүл?

— Аргажок най, херексивес херекти дартайтыр үрүп, сээкти чаан кылдыр хуулдурган дүжүү бар бе?

— Сараалыг айтырыг салдың. Харызы сөөлүндө болзун аа?..

Савостин үнүп чоруй баарга хоорком секретары телефонга Шогжалды келдиртип алгаш, элээн үр чугаалашкан. «Ийет, бачым чорук багай. Директорлап келге-ле үр болбаан кижиниң аксын-сөзүн айтырары кай баар, Савостинни ам-даа кезек хынап, оон ёзулуг алдын-мөнгүнү азы чес-холазы көзүлгүже манаар-дыр» деп боданып, хоорком секретарының сүмези-биле Шогжал иштинде чөпшээрешкен...

Каш хонганда Шогжал директорга чеде бээрге, Савостин солун тудуп алган олурган.

— Кужугет Калзанович, бо чүүлдү номчудуң бе? Мында бистин дугайывыста тергийн шын бижип каан-дыр! Хожудаашкындан уштунганывыс шын. Социалистиг чарыштын тиилекчилеринин одуруунда быжыг турушту ээлеп алганывыс шын. Мурнакчыларывыстың саны көвүдээн. Бүдүрүлгевистин культуразы болгаш арыг-шевер байдалы экижээн. Күш-ажылдың сагылга-чуруму быжыккан. Шупту шын! Партияның күчүлүг чепсээ болур парлалга мынчаар мактап турда, улам сорук

кирип, чоргаарланыр ужурлуг бис. А менээргенип болбас! Чүге дээрге четпестеривис ам-даа эмгежок. Оларга удур камхайыра чок дайын чарлаар-дыр, Күжүгет Калзанович. Кайыыртан эгелеп аар бис?

— Шыпшык бажындан эгелезе чүл, Петр Петрович?

— Гм, менден де? Ийет, четпестер кымда-даа бар. Улгатырар шил өттүр көөрге хүнде безин карашкылар бар. Шүгүмчүле, Күжүгет Калзанович, дычнаайн.

— Тывалар «багын сөглээрге бачыды арлыр» дижир «үве, хорадавас сен аа, Петр Петрович?

— Харын-даа четтирдим дээр мен.

— Бүдүрүлгениң бирги удуртукчузу бодунуң ат-алдарын болгаш арын-нүүрүн карак огу дег камнаар хүлээлгелиг. А сээң аажы-чаында дарга кижиге таарышпас ышкындырыглар бар, Петр Петрович. Чоокта чаа гаражта таакпылаар черге дарган Монгушка шорлуп, чазыыл чок сөстөр эдип турдуң. Ооң мурнунда механик Гаврилов-биле аас былаажып, сегиржин ал частын. Черле ынчаш, чамдыкта улус-биле чугаалажырыңның донгуну аажок, бичии-ле чүве болза үн, чор дээр-дир сен. Ооңу дүрген соксадып, арай болгаанмас болзунза талаар ийин, Петр Петрович.

— Чөпсүндүм, эш дарга, оон ыңай-даа уламчыла.

— Чаа машиналар үлээшкениниң үезинде...

— Че, че, ону чеже катап чугаалаар сен аан, Күжүгет Калзанович, ам болза кандыгыл? Кажан бүдүрүлгениң иштики айтырыгларын шиитпирлеп турда директор кижини кымдап-даа улуг эргелиг дээрзин утпаза кандыгыл?

— Ол шын, Петр Петрович. Силер чөвүлежир эвес, а үзе шиитпирлээр эргелиг силер. Ынчалза-даа мен бодумнуң ажилчын угааным-биле бодаарымга, директор кижини чамдык таварылгаларда хөйүнү саналын хүндүлөзе эки боор ийин.

— Маргышпаалы че, Күжүгет Калзанович, холуң эккел! Дараазында келир машиналарның эн-не дээрзин Сотниковка бергей бис аан.

— А ол үнер деп тур.

— Ажырбас, ажылывыс соксай бербес. Чоруур болза чорзун харын, ак орукту күзеп каалы...

Бо чугаа соонда Савостин барык-ла ийи ай иштинде бодун туттунуп, улуска ээлдек чымчак, мендилээчел, черле шымбайы аажок чоруп турган. Ынчан ооң ат-сураа база алгып, муңнакчы бүдүрүлгениң директору диртин, радиога болгаш телевидениеге чүве чугаалап, улуг хуралдарның индиринден сөс ап, аныяктар чыылган кежээлерже удаа-дараа чаладып тургулаан. Оон хенертен, харалаан, чуруму баксыраан.

Чай эгезинде, Улуг-Хем кыдынын ортулуктарында чодураалар кидин түлүк чечектелип турда Савостинниң кабинетинде танывазы херэежен кижиге кирип келгеш, шоваа чаңнап хүлүмзүрүвүшкөн, ыгыт-дааш чок олуруп алган. Чугааны Савостин боду эгелээр ужурга таварышкан.

— Силерге канчаар бараан болзумза эки ирги? Халагым ыңай, ат-бажыңарны безин билбес-тир-ле мен?

— Мени Дариймаа Байкараевна дээр ийин.

— Ынчаарга, Дарья Байкараевна, чогуу кандыг херектиг моорлап келдиңер чээ?

— Бодумнуң келген херээмниң дугайын чугаалаар бетимде силерге чүү херектиин билип алган болзумза аа, дарга?

— Хөктүүңерни але? Меңээ чүнү саналдап болур силер ынчаш?

— Ховар барааннар аймаандан күзөөн чүвөлериңерни тып берип шыдаар-ла мен.

— О-хо, чугаавыс солун апар чыдыр! А кайда ажылдан ту-рар силер?

— Садыг баазаның ажылдакчызы кижиге мен.

— Охалаай, охалаай, ынчап бодадым-даа харын, эндевээндир мен. А силерниң-биле чоок таныжып алыры чугула-дыр-ла. Бир эвес менден дуза херек болза саадаашкын чок күөс-дириң оралдажырыңга белен мен, Дарья Байкараевна.

— Меңээ доп-дораан машиналар херек.

— Кайың, чүнү сөөртүр силер?

— Абакандан Кызылга чедир дүргөн үрелиичел ногаалар сөөртүр мен.

...Дариймаа Байкараевна он КамАЗ чөпшээредип алгаш, база катап шоваа чаңнап хүлүмзүрээш, үнүп чорупкан. А Савостин каттырымзап, элээн үр боданып олурган: «Кайгал-ла херэежен-дир! А чаражы дээрге мырыңай онза! Езулуг-ла ты-ва черниң дангыназы! Хар-назыны мээң үем. Канчаар чор? Эх, болур-даа бол, болбас-даа бол, сыр соондан чыда калбайн чыпшыр сүрүплетсимзе чүл?..»

Дариймаа Борасал шынап-ла кайгал-даа, чараш-даа херэе-жен турган. Ашааның арагалаарыңга түвексингеш чартып аарга Дариймааны сонуургаар улустар эмгежок көвүдөөн. Оларның саныңга ам орус кижиге база немешкен...

Бир катап Савостин хооркууском даргазыңга кирип чораш үнүп кээрге эжик аксында Дариймаа турган. Анаа-ла амыр-менди солчурдан өске чай алылмааннар. Оң даартазында кудумчуга уткужуп келгеннер. Дариймаа эштиг, ынчангаш Са-востин доктаап чугаалажырыңдан эпчоксунган. А дараазыңда

ужуражылга база-ла кудумчуга, бо удаада шөлээн черге болган. Савостин оранчок ырактан-на кый деп, баштактанган:

— Э-эй, Дарья Байкараевна, экээ! Барык-ла хүннүн чыгы душчуп кээр апардывыс аа?

— Харын аан, кандаай чиктиг чүвөл бо, Петр Петрович? Оон дендесе кезжээниң-не паркка селгүүстеп кылаштажып чаңчыга берзивиссе элдеп аа?

— О-оо, бир эвес бурган авыралында ынчап баар чүвө болза делегей кырында менден аас-кежиктиг кижиге турбас ийик, Дарья Байкараевна!

— Ой авай, авай, хөлүн эрттир хөөреди бербенер даан, Петр Петрович. А мен бодум хуумда силер ышкаш улуг дарга өнүктүг апарымза чоргаарланыр ийик мен, хи-хи-хи...

— Ол-ла, ол-ла, оон ынай чаңгыс сөс-даа сөглөвөнөр, хөрээм иштинде кайгамчык өөрүшкүнүн күчүлүг шуурганы дойлуп келди, канчаайн чоойн, Дарья Байкараевна?

— Ындыг болза чүрөк оожургадыр эмден берейн бе, Петр Петрович?

— Эмни-даа канчаар, а чүрээнерниң дүлгүүрүн хайырлап-сынарза кандыгыл?

— Хи-хи-хи, хоржок, коргар мен, хөөкүй чүреккеймни кыйбынадыр дуурайлап кааптар силер, Петр Петрович. А танышканывыстың тураскаалы кылдыр бажынымда телефонумнун дугаарын хайырлазымза кандыгыл?

— А богда, дүрген-не саазынга бижип бээйтиңер! Оон башка уттуп аар мен, сагыжым саймаараш угаанымга чүү-даа кирер хире эвейн-дир...

Автобүдүрүлгениң коллективи бирги чартык чылды эки көргүзүглерлиг дооскан. Социалистиг чарыштын шилчиңир Кызыл туктары оон-моон кээп турда мырыңай төнмөстөөн. Солуннар редакцияларындан корреспондентилер база үзүлбөстөөн. А Савостинниң улуска каржы-кандай чаңы база кедерөөн. Мурнунда ол кол инженер Седипти үргүлчү мактаар турган. Ам оларнын эви сулараан. Даргаларның аразында чөрүлдээ хенертен болган. Ынчан кабинетке чүглө иелөөн олурганнар:

— Дем чаа менээ армянар чарыттынып келдилер. Оон журун тайылбырлап көрөм, Михаил Маадыевич.

— Оларның кылып эгелөөн ажылын кымга-даа ажык чок шүүдел деп санааш, соксадып кааптым-на, Петр Петрович.

— Сээниң-биле алырга гаражтар иштинге чаартылгалар кылдыртыры ажык чок ышкажыл?

— Бистиң амгы байдалывыска хамаарыштыр харын-даа хоралыг.

— Чүгө?

— Ындында-ла тар гаражтарывысты улам дакпыжадып, бичии-бичии өрөөлчигештер-биле үзүктээн херээвис чүл, Петр Петрович? Ооң орнунга ол хамык тудуг материалдарын чөптүг ажыглазывысса эки эвес деп бе?

— Мени чүнүң экизин, чүнүң багайын билбес мугулай кижип деп бодаванар, эш Седип. Ам дээрезинде силерни директорга кым-даа томуйлаваан болганда мээң эрге-дужаалымче холгаар-лавайн, бодуңарның дорт хүлээлгечерни күүсединер.

— Гаражтар септелгези кол инженерниң дорт хүлээлгези.

— А бүдүрүлгениң эде деришкени, реконструкциязы директорнуң хүлээлгези. Септелгени кылдыртыңар, а мээң ажылымга шаптыктаванар — дээш, Савостин шагыңче көрүп, далажы берген...

Ол үеде Дариймаа биле Савостин кежээниң-не болчажып турганнар. А контораның херээженнериниң аразында «хүлүр-хүлүр» чугаалар ам база дыргын:

— Дыңнадыңар бе, кыстар, эрткен айда армяннарның кижип-бүрүзү муң ажыг рубль ажылдап алганнар-дыр.

— Па-аа, ынча эмгежок акшаны дузаар дээн эвес канчаар боор чоор?

— А сеңээ берзе албас сен бе?

— Чок, албас мен.

— Ча-чаа, авыяастава даан, Дуся. Бир эвес ашааң хөй акша эккелзе өөрөөш өрү шурап турбас сен бе?

— Чок, менээ ашаамның акшазы эвес, а дыжы херек.

— Хо-хо-хо!.. Ха-ха-ха!..

— А директорувус юбкада ораажы берген деп чүл? Хи-хи-хи...

— Ам мырыңай үш дакпыр алимент төлээр дээн-дир аа, хи-хи-хи...

— Чолаачызы Санчат акый машиназын чуп турар чорду.

— Ынчаарга-ла Петр Петрович даартагы дыштаныр хүиде чарашпайы-биле агаарлаар дээн-дир, кыстар.

— Кандыг херээжен ирги оозу? Кым көргенил?

— Бистиң ээвис душтук шилиринге частырыг кылбас деп билинер...

Эртенги хүн херелдери изээлек турда узун ак «Волга» Боом баарының кызаазын куду чымчаңнадып баткаш, Элегес аксының көвүрүүн кежип алгаш, Кызыл-Хавактааш, Бай-Булуңнааш, Кара таар оыттуг ховуже кирер дөвүнчүктүн төнчүзүндөн ишкээр, ырактан ногаарарып көстүр теректерже шиглей эепкен. Артыкы олутта Савостин биле Дариймаа эгиннерин чөлештирип алгаш оожум чугаалажып, ында-хаая сыйтыладыр каттыржып, удур-дедир чассыннажып, ылчыңнажып чорааннар.

А улгады берген, пенсиялаар чоокшулаан чолаачы Санчат ынакшышкан ийи кижизинче кичээнгей салбайн, боду иштинде боданып халдып олурган: «Кыраан назынымда доруун-на ажылга чединдим. Машиназын мунарга шалынны өстүрүп бээр, аяңчок-ла эки дарга-дыр бо. Даңгаар мындыг болза магалыг чүве-ле-дир! Сөөлгү үеде ынаар-мынаар чоруулу дээш мени дүн-хүн чок амыратпастап туруп берди, че харын оозу хамаан эвес, бажынымга, кырган кадайымның чанынга чеже-даа олур-гаш чүнү чедип аар мен? Мооң тыва уруг-биле холбажып алганьында улуг кем чок. Кезигүн киж и арага-дарыга сундугуп, чурум алдаптас болза-ла ажырбас он. Та кажанга-чеженге чедер чон караандан чаштынып, ажыт-бузут черлерге кээп ошкажыр-чыттажыр уруглар ыйнаан бо? Дүрген-не өгленчип-баштанчып, хоойлу ёзугаар бадыланчып аарлар болза чоон-дур!..»

Улузун хем кыдыынга дүжүрүп кааш, Санчат энирги-ле одаанга от салып, паштанып эгелээн. Машина иштинге чораан дартагар кара барбаны үжевишаан, элдепсинип химиренгилээн-даа: «Садыгларга үнмес амданныг чаагай аъш-чемни кайыын тып ал турарлар ирги аар?..»

Дариймаа биле Савостин сугга эштип, хүнге таалап дөгеле-нип чыдып, сай кырынга сүржүп маңнажып, ыймактажып, хөг-лүг дыштанып турганнар. Оон канчангаш-ла анай-хаактыг са-рыг талдар аразынче куспактанчып алгаш кирген олчаан сураг чок-ла барганнар. А Санчат ирей хейде-ле дүвүрөп, эри хай-нып, куруг черже овузунуг имнегилеп, кудайдыва каракта-рын баскыланнаткылап, «өршээ хайыракан, ыт-куш, өл-чар бо-лу бээрийне» дигилеп, сонгаар-бурунгаар тарбыданып, кылын-мас кылыы чок үеннеп олурган...

Узун ак «Волга» хоорайга орай кежээ дедир чедип келген...

Чер ажа делгем, шупту боду күзүнгү дег кылаңнааш стол кырынга саазыннар чыткан. Ол кадрлар шимчээшкининин чар-тык чылда отчёду болган. Савостин ону таваар номчуп, сөс бүрүзүнүң утказын хынамчалыг сайгарып, чамдыкта хааштай аарак чугаалаттынып олурган: «А-ха, үнген кижилернин са-ны чээрби тос ышкажыл? Арай хөйзүмээр чоор бе? Че хамаан, оларның аразында ойлукутг киж и ховар. Кол нуурузунда чал-гаалгайлар болгаш арагачылар-дыр ол. Дарган Монгушту че-же-даа сургаарга эттинер бе? Чок, оон сургаалда дыннаар хөлү эрткен. Гавриловту үндүргеним база шын. Аамай механиктиң менээ халаска-даа херээ чок. Хертек Аяк-оол дугуйлар хырба-лаар талазы-биле кымга-даа аштырбас мастер хирезинде ажыг

чүве амзаканда кижиге дүрзүзүн оскунуптар, каракка чаржынчыг бараскан-на болгай. Ол күжүрнү хараадай-хараадай үдөп чорудуптарындан өске аргам чок болган. Сотниковтун холдары алдын-даа болза аксы байбан. Ындыг кижини боттан ыратканы дээр. Бо-ла Сергей Доржукай, Лебедев суглар дээрге милициянын эзирик улус хондурар черинин эжик-дүндүүн элеткен, бүдүн коллективтин адын бужартадып, сузун баскан кугу-лугурлар болгай. Оларны үндүрбейн кымны үндүрер мен?..»

Савостин таакпы кыпсып алгаш сорбушаан, отчет номчулганын уламчылаан: «Ажылга кирген кижилер чежел? Үжен сес. Боларнын дугайында артык чугаанын херээ чок. Доозазы мээн кадыг-берге шылгалдамны ажып эрткен, от-көстөп-даа чалданмас эрин эрестери-дир...» Хенертен телефон кынгырт дээрге Савостин данзаны көдүргөш, кулаанга чоокшуладып дыңнааш, «Силерни билдим, таптыг-ла он минут болгаш чеде берейн» дээш, бурт-сарт тура халаан.

Республиканын автотранспорт эргелелинин начальнигинин келдирткен херээнге хамаарыштыр Савостин тайылбыр берип олурда секретарь херээжен эжик бакылааш:

— Данилов шуут-ла ынавайн-дыр — дээн.

Ол дыңнадыг эргелел начальнигинин киленин хайындырган.

— Ынавайн-дыр деп чүү дээн чугаанарыл? Мээң айтышкынымны тоовас ужуру чүзүндө кижил?

— Кадайы иштиг, божуур четкен, ынчангаш чоруп шыдавас кижиге-дир.

— Кымнын-даа кадайы иштелир, божуур. Аңаа сылдаглап алгаш үстүкү удуртукчусунун дужаалын күүседиринден ойталаар эргени кымга кым-даа бербээн. Данилов бөгүн дораан самолёт билединден садып алзын, ол-ла!..

Эжик аяар хагдынып, секретарь херээжен ажыт кире бээри билек Савостин сонуургап айтырган:

— Даниловту кайнаар албадап түр силер, Алексей Чонаевич?

— Москваже, алды ай хуусаалыг курстарже чорудар дээримге мулдурлап турар, кончуг харысалга чок, чаш уругзуг кижиге-дир ийин бо.

Савостин сезик апкан аң дег сырбаш кылынган:

— А мээң кол инженеримни чорудупса чүл, дарга?

— Седипти бе? Чүүлдүг санал-дыр-ла. Удурланыр барымдаам чок.

— Бир талазында аныяк, ийи талазында хамык оруу мурнунда кижиге-дир ол. Амдыгааштан ону мээң орнумга белеткеп. Дээди курстарга өөредир черле тергийн чугула деп санаар

мен, Алексей Чонаевич — дээш, Савостин сагыжында аажок өөрүп, «холдарым чештинди-ле» деп боданып, бүдүү өрү тейлээр чыгыы олурган.

А эргелел начальниги өске айтырыгже кирипкен:

— Кышка билеткелинер канчап тур? Дүрген хөделбес болзунарза хоржок, чай эрткени билдиртпес болгай.

— Чогуур өй-шаанда доозар бис, Алексей Чонаевич. Септекчилер эртенги даң хаяазындан карангы дүнеге чедир ажилдап турлар.

— Армяннар бе?

— Москва метрозунун тудугжулары.

— Оларны акша-биле дыка амдажытпа. Оон ынай, атпактыг сырткыышка туттуна бердин мон, серемчилелдиг бол. Олтуг кажар кижилерге хээлиледипкеш кызыл биледин хавырткан даргалар бар болгулаар чүве, кичээнип чор.

Савостинниң арны изинайнып, буттарының тавангайлары чымырткайны берген. Оон хөлзээр чылдагааны турган...

Бригадир Ашот апрель айның эгезинде Савостинниң бажыыныга бир дугаар киргеш шоолуг чүве ытптаваан. Оон соонда келгеш база-ла томаанныы сүргей олуруп-олуруп чорупкан. А үш дугаарында чугаа-сооду шаалааш, дыл домаа боштунчак келген.

— Ай-ай-яй, начальник улуг, телевизор бични. Аалчы хүлээп аар чери чок. Ханаларда чуруктар астынмаан. Ай-ай-яй, начальниктиң чайы чок, мээң хостуг үем хөй...

Ол душта Савостинниң бажыынының иштики дерилгези бөдүүн, эт-севи эвээш турган. Ынчалза-даа удатпаанда өннүг телевизорлуг, хрусталь саваларлыг, кылың хевистиг апарган. А кажан Дариймаа-биле таныжып алганда удуур өрээлге ийи кижичыдар калбак орун база көстүп келген. Оларны Савостин сатпаан, а бригадир Ашот эккелгилеп каан...

Эргелел начальнигиниң кабинетинден үнүп келгеш, Савостин чолаачызы Санчатты чандырып чорудупкаш, узун ак «Волгазын» боду башкарып, Абакан баар орукту өрү өскээш, Серерлиг столоваязының дужунга дагаа бастырып каг чазып эрткеш, Тайга станциязының ыңдында арт кырынга доктаагаш, селбегер пөш хөлөгезинге серииттенип, анаа-ла хөлүндө шугулу хайнып, көк дээрже чудуруун арнып, көскенип чыткан: «Хей чүве, Савостин мелегей мезил эвес, а араатан шортан! Ол кандыг-даа быжыг сырткыыш баан карак чивеш аразында үзе ызырыптар! Оон туржук багай-согай балыкчының холдарының салааларын-даа ууй дайнаптар!

Элээн болганда машиназының чанынга чедип кээрге шаг-

даа хелтиг кижиг турган. Тывынгыр Савостин ырактан-на чугааланып, карманнарын үжеттинип эгелээн:

— О-оо, мээн милициям мени камгалаар. Силерге херектиг чүү хөөм бо-ла-дыр, эш сержант.

Сержант оол эрестиг ёзулааш, бодунун фамилиязын адааш, Савостинниң тутсуп берген документилерин хынап көргөн.

— Машинанарын черниң черинге ээн каапкаш баарыңарга кадарып турдум. Ынчап болбас, оор апарза канчаар силер, эш Савостин?

— Маргыжар эргем чок, чүге дээрге аныяамдан тура ГАИ-ни хүндүлөп чанчыккан мен. Кандыг шииткел болур ирги, эш сержант?

— Амдыызында торгаалда онаавайн, сагындырыг-биле кызыгаарлаттынып каайн. Бо шынзылганарда айыткан эрге-дужаалыңарны ёзугаар алырга силер бистин-биле тудуш харылзаалыг ажылдаар, чолаачыларыңарны кижизидер, сургаар, кеземче хүлээдир ужурлуг тур силер. Бир тээ ындыг болганда бодуңар чурум үрей бээринерге дүрүмге таарышпас болгай, эш Савостин.

— Тергин-не шын чугааладыңар, эш сержант. А айтырыг салып болур ирги мен бе?

— Чүге болбас боор, салыңар.

— ГАИ-ниң санап турары-биле алырга мээң чолаачыларыңарны корум-чурумунун ниити байдалы кандыг ирги?

— Мурнукузундан экижээн деп санап турар бис.

— А ГАИ-ниң «кара данзызында» мээң улустарым бар ирги бе?

— ГАИ-де «кара данзы» чок, эш Савостин. Ол дээрге чараш эвес, багай сөс-түр. А бистин доктаамал хайгааралыктык силерниң чамдык чолаачыларыңар бар харын.

— Ылаңгыя?

— Бурлаков.

— Четтирдим, эш сержант! Бурлаковту доп-дораан ажылдан үндүр сывырыптар мен.

— Үндүр сывыраының бетинде эдип-чазап, кижизитсе кандыг чүвөл, эш Савостин?

— А хупура, чадажып каан бис, чөгеливис төнгөн. Хөкпек кижини чүгле хөөр хөндүрөр...

— Узун ак «Волга» кудургайны куду салгын-хадын сыыладыр маңнап бадыпкан. А Савостинниң сагыжы ам-даа оожургаваан. Ол ында-хаая эриннерин чыпыладып, муңгаргай хүлүмзүрүп чоруп орган: «Бурлаков деп бук ынчап тургаш мээң мойнумга дузак кедирип чүнү чазар болду! Авазы кол бухгалтер эвес болза ону машина чанынче үгер-боо адымы

хире-даа чагдатпас ийик мен! Армяннар база мени бакка сукса хөңнү улус. Эх, чүү-даа болур болза болзун, сөөлгү огулга чедир дайылдажыйн!..»

Петр Петрович Савостинниң күш-ажылчы оруу чолаачыдан эгелээн. Ооң соонда бот-өөредилге-биле институт доозуп алгаш механиктеп, гараж эргелекчилеп, кол инженерлеп, директорлап, бирде көдүрлүп, бирде чавызап, канчап-даа чораан. Ооң организаакчы талантызы бар турган, ынчалза-даа туразы улуг, бодун өрү көрдүнер төлеп чок аажызының уржуундан болганчок-ла алдагдал кыла кааптып, удуртукчу ажылдарга үр ызырынмай, ында-мында чирик дуглап, үргүлчү-ле ыңай-бээр шилчиттирип чораан. Амы-хуузунда чуртталгазында база быжыг өг-бүлө тургузуп ап, чаңгыс черге турумчуп чадап каан. Каш-даа катап кадайланган, оозу дээш хөй удаа хемчег алзып чораан. Ол хирезинде черле кезевес, берге кижилерниң бирээзи турган. Ам база аанакайын ооң тейиниң кырында динмирээшкинниг шораан кара булуттар диргелип келген...

Савостинниң уйгузу шуут сандан үнген. Бичии удумзурап чоруй харам бастыгар, улаараар, элдеп-эзин чииртим курттар, пагалар, селескелер, ээремчигейлер дүжээр, оон оттуп кээрге чүү адам сирилээн-кавылаан, суг дер дүшкен чыдар апарган. Бо назыда эмчиже ис баспаан кадык шыырак эр ам аптека чандыр көрбөстээн. Кеткен хевинден болгаш машиназынын иштинден эмзиг чыт арылбастаан. А бичии-ле чүведен чымсырт кынныр хыйыр-кылчаң изиг чаңы биеэкизинден дам дорайтаан. Бодунуң чагыргазында жылдакчыларындан байтыгай ынак өңнүү Ашот-биле безин чула бактажып алган.

Ийет, Савостин өскерилген. Бир эртен ооң кабинетинге Шогжал чедип келгеш, чугаалаан:

— Гаражта чаа хана тигленгилей берип-тир ийин, Петр Петрович. Тускай комиссия тургускаш чылдагаанын тодаратса чүл?

— Орта чоор бе, ол күжүрүм? А-дыр, комиссия тургузары кай баар, баштай мен бодум хынап көрейн. Бир эвес тудугжулар буруулуг болза кулугурларның карактарындан ханныг чаш төкпээн шаамда көөр сен шүве!..

Шогжал үнери билек бригадир Ашот келген:

— Эш начальник, Еревандан телеграмма, уруумнун кудазыңче чалалга. Акша херек. Ай-ай-яй, хөй акша херек — дээш, гаакпы ораам хире саазын эскиндизи сунган. Ында беш муң деп сан бижип каан болган.

Ооң соонда үш-ле хонганда армяннардан чаңгыс-даа кижиртпаан, дөгере арлы бергеннер. Савостинниң хөрээниң иштинге өйдүгүп чораан борбак кара даш хел-хенертен эсти берген

ышкаш сагындырган. Ол амырап, адыштарын дүрбүштүргүлөөн: «Харын эки-дир, доктарлыг-шончактыг шулбустар алыр чүвезин алзыннар, чиир чүвезин чизиннер, чүгле бо оранга турбазыннар!..»

Савостин арай электен өөрүп эгелөөн. Ёзулуг айыыл ооң шоолуг каразываан талазындан соястап чедип келген...

Күс дүжүп, ховуларда тараалар саргартыр быжыр турда узун ак «Волга» кезжээликтей Чадаанадан үнгөш, Адар-Төштү ашкаш, Ак-Туруг суурну кыйыглады чүгүргөш, Сыын-Чүрээ дээр кожагар тейниң дужунга четкелек чорда орукта ийи машина үскүлөжип алган турганнар. Бирээзиниң дугаарын Савостин дораан танып каан. Бурлаковтун чаагында шыйбак бар дээрден башка көнгүс анаа, а өске чолаачы кончуг аар кемдөөн болган. Ол кижини Савостин дүвү-далаш Шагаан-Арыг эмнелгезинге эккеп кааш, районнун милиция ажылдакчылары-биле кады дедир халдып чоруткаш, аварияның истелгезинге киришкен. Хамык буруу Бурлаковка онаажыр болган. Боду эзирек, машиназының тормозтары чок, руль башкарылгазы үрелик. Болчур аайын тыппайн, Савостин: «Чиг далган мээлиг өөде-жокпай шииттирер болза шииттирзин, канчалдырар-даа болза канчалдырзын» деп иштинде шыжыккан...

Кол бухгалтер Нина Павловна кирип кел чорда-ла Савостин кылыктанып, карактарын кылчаңнаткылаан:

— Бир эвес херээнер албан-ажылга хамаарышпас болза мени чардыктырбаңар. Каш хонук улаштыр силерниң ы-сы-нарны дыңнап магам ханды, ам болзун!

— Эмиим сүдүн соруп өскөн чассыг оглум халаптыг хай-бачытка таварышкаш кара-бажында шоочалаттырып алды ышказыл, Петр Петрович. Ие кижиниң уян чүрөөн кээргээр сеткилицер канчап барган? Кырган кадай-дыр мен, будунарга сөгүрүүй, идиинерни ошкаайн, хедерленмейн дузалап көрүнер!

— Шыдавас мен деп чүс катап чугааладым чоп, кулаанар дүлөй бе?

— Шыдаар силер ийин, шыдаар. Күүседирин күзээр болзунарга мээң, дилээм дээрге анаа-ла оюнчук тур ол. Үстүкү черлерде харылзааларыңар хөй, ат-алдарыңар улуг болгай. Чогуур органнарда даргаларның кайы бирээзинге каш сөс сымыраны кааптарындан чүге мулдурлаар силер, Петр Петрович?

— Хамааты Бурлакова, үнер эжиктин кайдазын силерге айтып бээр чоор бе?

Кол бухгалтерниң арны өт дег саргара берген:

— Хамааты Савостин, экизи-биле дугуржуп шыдавас болганывыста ам өскээр чугаалажыр апарган-дыр бис аа?

— А канчаар-даа чугаалашкан херээвис чок. Кижн анчыгзындырар, каракта ак шырыңма дег-дир силер.

— Эш Савостин, прокурорну көгүдүңер, хээлиленер, садынар, канчаарын-даа бодунар билиңер, а мээң оглумну хостанар!

— Мелегей чүве чулчурбанар! Савостин кымны-даа хээлилеп, садып чорбаан.

— А өңүг телевизор садып ап чораан силер бе? А дүктүгүр шокар хевис? А кудумчудан чалап алган херээженнериңерни чыттырар орун?

— Тенек аарыг дембээрээшкин.

— Чок, Ашоттуң чугаазы. Ону кажан-бир шагда хереглеттине бээр чадавас дээш магнитофонга дуюкаа бижидип каан мен, эш Савостин.

— Тьфу, аза-ла алзынам силерни! Үнүп чоруңар!..

— Чорууйн харын, а силер боданыңар! А боданырда ылап боданыңар, оон башка бо кабинеттен бодунар үнүп чоруур апаар силер. А чоруурда чугдунмас кара хөөге былчажып алгаш чоруур силер, билдиңер бе?

— Шынын сөглээрге, Савостинни коргударын чаңгыс силер эвес, а хөй кижилер оралдажып турган чүве. А Савостин кымдан-даа кортпаан болгаш корпас-даа, билдиңер бе?..

Дөскелчок Савостин кадыг холда кирген. Ооң сагыжы сагыш-ла эвес: «Че харын, палырааш Ашоттуң чугаазын куурумчу куруяк магнитофонда бижидип-даа каан джжжк, ында сүртенчиг чүл ынчаш? Меңээ өжээниң сүлчээлежикчилерниң нүгүлдээшкини-дир дээй-ле мен. Ындыг өчүктүң шын-мегезин кол херечи чокта тодарадып болур бе? Хоржок! Ашот биле менин кожа олуртуп алгаш нүүртештирип байысаары албан апаар. А Ашот кайдал? Талыгыр ыракта, меңги баштыг Кавказ дагларының артында. Ону барып дилеп тып, бээр сүрүп эккеп турда беш-даа мыңгарлы бербес мен бе? Чок, Савостин чылгыр, ооң аспакка кирери арам саар...»

Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас. Күсү хар хыраа дүжүпкен. Чанар куштарның Танды-Уула эдектери-биле байырлашкан ыяңгылыг үннери дыңнаалбастаан. Кол инженер Седип Москвада, а кол бухгалтер Нина Павловна директор-биле мендилешпестээн. Автобүдүрүлгеге саң-хөө хыналдазы болуп эрткен. Савостин хуузунда чиик машиназын садыпкан, ажаалга кассазыңа шыгжадып каан акшазын согур копеек-даа артырбайн когун үзе уштуп алган. Бажыңында этсевин Дариймаанын адының кырыңга бүрүткеткеш, нотариустуң таңмазын кактырып каан. А конторада «дидир-дидир» шуугаазыңнар база дагын киткээн:

— Саша Бурлаков сес чыл алган-дыр, кыстар.
— Аар-дыр аа?
— Кемдеткен кижизи эмчиге чыткаш чок апарган дээр чорду.

— Халак ынай ана, аныяк кижии ирги бе?
— Дөрт уругларлыг кижии-дир.
— Чаптанчыг чаш чүвелер өскүс калган, кээргенчиг-дир.
— А Бурлаковта чүү боор, алган кадайлыг, ажы-төлдүг эвес, хуусаазын үзе баскаш чанып кээр ол-ла-дыр.
— Авазы чайчок кадында бүшкүе-ле берип-тир.
— Чангыс оглун чүгө ынчаар өстүрүп алганыл, бодунуң шо-рузу-дур.

— А директорувустун мунгаргайы аажок, будунуң бажын-дан өрү көрбөстээнил чоп?

— «Чараш-каразынын» сараалымы ындыг кончуг ирги бе?
Хи-хи-хи...

— Эмдик аскыр дег Савостинни чудадыр чацнаптарын бо-даарга шыдай-ла херээжен аа, ха-ха-ха...

— А хыналдадан чүү илерээн ирги?
— Самчыгдал бар болган диведиве.
— Иий, дадайым, иий дадайым даадым...
— Соңгузуу хүн партия хуралы болур, аңаа Савостинниң херээн көөр дээн диди.

— Бурган өршээ, бак-ла чүве ынай турзун!..

Автобүдүрүлгениң коммунистери бо удаада хуралга кажан-гызындан артык идепкейлиг чыылганнар. Өөренип чоруткан Седиште болгаш ыраккы рейсте бир чолаачыдан өскелери шупту таптыг-ла чарлаан шагында залга кээп олурупканнар. Хуралдың даргазынга сонгуткан колонна начальниги Семис-оол хүн айтырымын бадылаткаш, партия обкомунуң төлээзинге сөс берген.

Шилгедек сынныг, кырлан хаайлыг, үстүү эринде дырбыл кара салдыг кижии индирге үнүп келген. Ол хөй чүве чугаала-ваан. Чоокта чаа автобүдүрүлгеге болуп эрткен хыналданың түңнелдерин коммунистерге допчулап таныштырган. Республиканың Улусчу контроль комитетинин бөлүк ажылдакчылары бухгалтерия документилери сайгарып тургаш саң-хөө талазы-биле улуг хажыдышкыннар барын тодаратканнар. Ылангыя септелге-тудуг ажылдарының херек кырында күүселдезиниң хемчээлин ийи катап улгаттыргаш, тудугжуларга он беш муң рубльди артыкка төлээн болган. Оон ынай, янзы-бүрү механиз-мнер ажыглап тургаш бүдүргөн ажылдарның нарядын хол-биле кылган кылдыр тургускаш, телевизирин чеди муң рубльге

өстүргени база илэрээн. Септелге-тудуг ажылдарынын удуртулгазын болгаш доктаамал хайгааралын директор боду харыылап турганын барымдаалаш, акша-хөрөңгилернин артык чарыгдалдарынын харыысалгазын Савостинге онааган дээрзин айыткаш, партия обкомунун төлээзи уламчылаан:

— Хыналданың түннелдерин Комитеттин хуралынга чугаалажып көргөш, эш Савостинни шыңгыы донгуткан, а ону ажылынга арттырар, арттырбазын шийтпирлээр дугайында делегни партия органнырчыне шилчиткен.

Дырбыл кара салдыг кижини чугаазын доозары билек залда коммунистер уурук-сууруктап айтырыглар салып эгелээннер:

— Маана хыналда эрттирерин баш бурунгаар планнап каан турган бе азы кандаай чүвөл?

— Эштер коммунистер, силерге арай ыядынчыг болуп чадавас, ынчалза-даа шынныг херекти чажыргаш канчаар, директор эш Савостинниң кара-туразында аажылаашкыннарын сойгалаан чагааны партия кижигүнү эвес кижини, кол бухгалтер Бурлакова бижээн. Оон эгелээн хыналда бо.

— Ол чагаада чүгле саң-хөө хажыдышкыннарынын дугайын медээлээн бе азы өске чүү барыл?

— Чагаада Савостинни буруудаткан фактылар эмгежок хөй. Улуска каржы-кандай чоруу, чазый чилбизи, самыын-садары суг-суг дээш черле чүнү чок дээр.

— Ынчаарга хыналданың түннел бижинин биске номчуп берзинерзе кандыгыл?

Ол саналды обкомнун төлээзи хүлээп албаан. Партия органнырандан дашкаар өске черге көрүп каапкан документилерни коммунистернин хаагыг хуралынга чугаалашкан херээ чок дээн.

Дараазында Савостинге сөс берген. Ол колдуунда-ла бодун агартырын оралдажып бүдүрүлгениң экономиктиг көргүзүглериин сан-түннерин адап туруп бээрге хуралдың даргазы Семин-оол үзе кирип маана силернин отчетунар дынчаар дивээн болгай, хүн айтырынга хамаарыштыр тодаргай тайылбырдан беринер деп негээн. Ынчаарга Савостин илдең-не мөгаттынып хөннү кудараан кижини өттүнүп ыгламзырап ишкирнип чоруй олудунче тендиннедир кылаштапкан.

Индирде ам партия хооркомунун секретары:

— Эштер коммунистер ажы-биле чугаалаарга Савостинниң тайып бадышкынында хоорайнын партия комитетинин буруузу база бар. Өскээртен келген чаа кижинин чиг-бышканын эчизинге чедир хынап албайн элекке мактап эгелээнивис

шын эвес. А силер база чедишкиннерге менээргенип үргүлчүлө ураалаарыңга өйлежиң турбаан болзуңарза директоруңар мындыг кончуг хайга таварышпас ийик. Ам канчаар, чеди буруу, чангыс харыы. Қым-даа кижиге хоойлу-дүрүмгө чагыртыр болганда үүлгеткен херээниң ялазын чүктээр апаар — дээш, Савостинниң кылган частырыгларың санап-санап, чугаазың мынчаар дооскан:

— Коллективтиң бүзүрелиң ышкынган удуртукчуну ажылыңга арттырып болбазы билдингир. А ону партияга арттырарыңның аргазы бар бе азы чок бе дээрзин силер шиитпирленер. Айтырыг болза нарын, черле далашпаңар, хоомай чүве кылбаңар, Савостинниң хуу-салымы ам силерниң холуңарда, эштер коммунистер.

Ооң соонда саналдар эгелээн. Бир дугаарыңда Иван Иванович Кононенко холун көдүргөн:

— Бөдүүн кижиге мен, бөдүүнү-биле чугаалаайн эштер. Дөртен чыл чолаачылап келгеш хөй оруктар эртим, хөй хемнер кештим, хөй даргалар-биле ужуражып чордум, а мынча ботка Савостин ышкаш элдеп директор көрбөөн мен. Хамыктын мурнунда чүл дээрге, удуртуп шыдаар кижиге бо. Баксыраан ажылывысты сегидип кагды, сулараан чурумувусту быжыктырып кагды, машиналарывыстың ортаа кезинин чаартып кагды, артык кезектер-биле бисти байыдып кагды. Эр хей-дир! А ол хирезинде камналга билбес, акша-көпөөкти кайы хамаанчок чашканнап турганы база чиктиг аа? Че оон ынай хуузунда гаражын тударыңга хереглээр материалдарны халаска үндүртүп аңар, складтан тоннар кедип, бүдүрүлгениң стол, сандайларың бажыңыңга алпарып ажыглап турганың чүдек-бужар, ческинчиг дээрден башка черле чүү дээр боор. Оода-ла барып-барып директор кижиге күрүнениң өнчү-хөрөңгилеринге хол дээй бээрге таан кончуг чованчыг, улуска ыгыттар эвес чүве-дир ийин, эштер коммунистер. Савостинниң буруузу улуг дээрзинге маргылдаа турбас, айтырыг болза өске. Ооң сон-даарта минниң, эттинип чазалыры кандыгыл? Аңаа идегеп болур бе? Азы ол-ла хевээр будалганы ол бе? Бодумнуң ажылчын доскут угааным-биле бодаарымга Савостинден ам-даа бистин буйанныг совет социалисттиг ниитилеливиске херектиг кижиге үнүп болгу дег. Ынчангаш ону маңаа беш дерин төгүлдүр сыскырып-сыскырып, шынгыы донгуткаш, куду ажылче бадыргаш, кезек шенеп көрзе чүл деп саналдыг мен.

Иван Ивановичиниң саналын партбюро секретары Шогжал, профэвилел комитетиниң даргазы Кистеев, кадрлар килдизиниң инспектору Миронова суглар деткээннер.

Орукка шимчээшкинниң айыыл чок чоруун хайгаараар талазы-биле инженер коммунист Глотовтун арны хөлүгүр, үнү ширин:

— Савостинни чүге өй-шаанда камгалап карактавайн сула салыпкан силер дээш, хоорком секретары бисти элээн чемеледи. Мен бодум дугайты ындыг чемелээшкин-биле чөпшээрежиш шыдавас мен. Директор эш Савостин болза коллективти баштаар, өскелерге үлегер-чижек болур туржук харын-даа чагыргазының адаанда улузун эки-бак сөглөп, чудуруун чайып, содалажыр чыгыы кыннып турду чоп. Ол дугайын бистер, коммунистер, Савостинниң арнынга ажыы-биле чугаалап турдувус. А түннели чүл? Кандыг-даа түннел чок, анаа-ла аас човаа болуп эртип турду. Савостин бодунун частырыгларын эдерин амдыгаа чедир бичин-даа оралдашпады. Карыштыр сөс сөглээрге ажынар-хорадаар, шүгүмчүлөлгө удурланыр, өжээргек сеткилдиг кижиде шак мындыг дептержигеш эдилээр эрге бар бе?— дээш, Глотов костюмунун иштики карманындан партия биледи ужулгаш, хуралдың киржикчилеринге көргүскеш, бодунун айтырымынга боду харыылаан:— Чок! Савостинни партиядан үндүрер!..

Чолаачылар бригадири Халарбан индирге үнүп кел-салы изигленген:

— Кыш дүшкен, а гаражтарывыстың ишти чылыглаттынмаан, эжиктери болгаш соңгалары хагдынмаан, септелгези ара кагдынган ил-чазык хевээр. Буруу кымдал? Чүглө директорда! Бистер шуптувус камналга чедип аар дээш кызып-кылайып турувуста директорувус кандыгыл? Албан чериниң чиик машиназынга таныштарын олуртуп алгаш республиканың ужунга-бажынга үндүр халдып, кывар-чаар материлдарывысты хайыра чок өртедип турар. Ол хирезинде маңа санал берген кижилерниң чамдыктары дээрге Савостинни чазактың орден хавыязы-биле шаңнап болур кылдыр мактап кааптылар. Бүдүрүлгевисти сегиткен, көдүргөн, байыткан-даа дидилер. Канчап ындыг чүвөл, эштер коммунистер? Чогум херек кырында ап көөрге Савостин деп кымыл? Хулиган, оор, самчыгдакчы, хээли алыкчызы. Оң турза чогуур чери ленинчи коммунистиг партияның хүрээлеңинде эвес, а долгандыр тенниг суворундак демир шөйүп каан зона иштинде...

— А-дыр, үй-балай сөстөр эптнер, арай боданып чугааланар, партия хуралын хүндүлөңөр — деп, хоорком секретары сагындыра бээрге. Халарбан оожургап, саналын дооскан:— Буруулуг болдум, өршээп көрүңөр, дарга! Эге организацияның коммунистери чүнү-даа эскербээн, Савостинниң кемниг үүлгедиглериниң дугайын кежигүн эвес кижини медээлээн дээр янзы-

лыг чемелээшкин дыннааш шыжыгып тур мен. Бистер карактарывыс хаптап, кулактарывыс кумнап алгаш турбаан, директорувустун чедер-четпестерин көрүп, билип, шүгүмчүлөп турган улус тур бис. Ооң кадында-ла хоржок, бодунуң эмин эрттир улуг туразының хайы-биле эмгежок частырыглар кылган дарга-дыр бо. Ындыг кижини партияга арттырып болбас, үндүрер херек...

Бадылаашкын үезинде коммунистерниң хөй кезин Савостинни партиядан үндүрер деп саналды деткээннер. Хурал тараары билек Савостин кымның-биле-даа байырлашпайн чанып чорупкан. А бажыңыга келгеш үш хонукта чыткан. Чүве ыыт-тавас, аъш-чем чивес, уйгу удувас апарган.

— Канчап бардын, аарый бердиң бе, Петя!— деп, Дарий-маазы сагыш човап айтырарга ишкээр хандыр улуг тынгаш, шагзыргай үн-биле чаңгыс-ла сөс сөглээр турган:

— Буураашкын...

Ийет, буураашкын. Улуг тураның хайы...

□

Эдуард ДОНГАК

КӨВЕЙ-АТТЫГ

Оолдарының соондан ашак дашкаар үнүп келген. Кызыл-Хөө сынының кырында улуг-ла төгерик ай астына берген. Ооругнун хүн бадар талазы хөө кара чүве. Буга унун куду баткан данды-ла тал, терек үнген, арыг кара дилиндек болуп чоруй барган. Адашкылар брезент-биле шып каан машинанын хөрээнде сандайланып алган олурганнар.

— Ай-оол дөө чаа үнүп олурар айны чурукка тырттырын алган болза деп олур ышкажыл, ачай— деп, Хеймер-оол ачазын көрүп кааш хөөрээн.

— Чурук тырттырар чүвези шупту бар кижиде деп олурдуң. Тырттырып ал, оглум— деп, мөкүлчек кырындан чүгүртүлөң-недиң бедип олурган айже айыткаш, оглунуң оглунга ол чугаалаан.

— Плёнказы таарышпас кижидир ийин, ачай.

— Ол чүн боор, оглум?

— Дүне база аңгы чурук тырттырар боор чүве-дир ийин, ачай.

* Эгези № 59 «Улуг-Хемде».

— Оо, ядарааның, ону билир эвес мен. Оглумнун чүнү канчаар дээнин орта билбес болгай мен. Кино тырттырар кижидең угбалары, акылары-ла ынча диштилер.

— Хоорайда кино, чурук тырттырар бөлгүмде чоруп турар кижидир ийин, ачай. Шаалаашты өрү алгаш, Холураашты барып тырттырар. Ооң соонда шаанда сээң аңнап чорааның черлерде аң-мең көстүр чүве бе? Даарта чоруптар бис ыйнаан.

— Аът-хөл белен. Соодур баглагылап кагдым.

— Соодар чүү боор. Таваар чортуп чоруур бис ыйнаан. Арт кыры, Чолалар тайгаларыңа чедирген болза улам эки болгу дег. Кончуг хаяларың ында болгай.

— Те, чунма турлаа ында. Улуг-Чолада суг чунма төрүүр эземектер бар. Сагыжыңар ырак адашкылар-дыр силер.

— Хоорайдаң үнүп көрбээң кижидир ийин. Чайлагда аалдар база эндерик ыйнаан, ачай!

— Ынчанмайң канчаар. Кезек-Пөштен куду чайлаглар долу. Чамдык хойжулар чоокку үеден бээр ырак тайгаларже боттан төөнүг чоруптар апарганнар.

— Бо кижидең ам мал-маган деп чүвени чүгле телевизор, кинодан көргөн кижидең болдур ийин — дээш, Хеймер-оол оглумче көргөш, каттырып каан.

— Ажы-төлүңерни хоорайда чыттырып алган, өрү-куду-даа чорутпас улус-тур силер. Ажыл-ижинер шуудунга кире бээрге, таптыг кээп турар бис дээн болгай сен. Ам кеним каян келир чүвөл?

— Ажыл хөй болур чүве-дир ийин, ачай. Ынаар-мынаар дээш барбас-ла чер чок. Шөлээни чогаадыкчы бажыңнарга эрттирер. Оон башка ажыл алдырбас — дээрге, Көвей-Аттыг чоғум чүнү ынчап турар оол боор, чоп улустун хоорайда дарга-бошка-даа ажы-төлү Торгалыгдан үнмес болур чүве-дир дел иштинде боданган.

Ай-оол оттуп келирге, даң шагда аткан. Ачазы дөрде дүрөр орунда ак чоорган алдындан бажын уштуп алгаш чыткан.

— Кайы хире удуп хондун, оглум?— деп, ол айтырган.

— Чыдып алган дораан чык кылдыр удуй берип-тир мен. Кырган-ачам кайыл, ачай?

— Даштын аъттарын эзертеп туру. Ашак бертен-не турган. Ам чоруп олураалы, оглум — дээрге, Ай-оол тура халааш, ынаага бажын үспес дээш күдүйүп алган турган.

Шынап-ла, кырган-ачазы черге ап чоруур чүү-хөөнү шагда белеткеп каапкан, барык-ла эзенги кырында турган. Оолдарының эртенги чемин база хайындырып каапкан. Дүүн кежээ чыдып алырда сыгыр даң бажында оттурар силер деп Ай-оол чагаан. Кырган-ачазы чер чыры-биле кады туруп келгөш, Ай-

оолду оттурбас дээш чылбыртып чоруп турган. Кажаа иштинде шала тайыс ытта өртегилеп каан аъттарын чоокшуладып, орукка ап чоруур ужурлуг чүү-хөөзүн эмгелеп алган. Чүвени канчап билир дээш бичежек майгын база ап алган. Шаалааш бажы бир чагганда ыяап чайыктааш амыраар оран болгай.

Адашкылар чоруптарынга белеткени бергеннер. Ай-оол аът мунар байтыгай оон чанынче чагдаарындан безин коргар болган. Чадаг кылаштаар кижы мен дээш кижизи уун өскертпес болган. Ам канчаар назынының иштинде бир дугаар мал чанынга чагдап турар кижини албадаар эвес, оон мунар ужурлуг аьдын Көвей-Аттыг чедип алган. Ай-оол Холураашка чедир маажым чорткан аъттыг улус соондан чыда калбайн кылаштап, өй-өйлөп-ле кинокамеразын тырыладыр базып каап чораан.

— Ача-ай! Тываны Сибирьниң Швейцариязы деп адааны шын-дыр. Бо шуралгакты бир дугаар көрүп тур мен — деп, Шаалааштың улуг хаядан шурап чыдар унунга келгеш, ол алгырган.

Ол черниң улузу бо шуралгакты Холурааш дээрлер. Шынында үзүк-соксаал чок шаагайнып чыдар дааштыг шуралгактыг болурга бо хемни Шаалааш деп адаан. Шуралгакты база даажының аайы-биле холурааш дээн.

Ол чайын тайгада шоолуг частаашкын чок болгаш Шаалааштын суу улуг эвес. Бир эвес ол дажый бээр болза, шуралгактың даажы мырыңай ооругга чедир дыңналы бээр. Кедергей улуг чалгыглар дүргек-дүргээ-биле келгеш, хаядан шурай берген. Оон даажы янзы-бүрү күчүлүг аялгалар болуп хуулуп алгаш, тайга-таскыл сынмастадыр кускуннап-ла чыдар. Шуралгактың адаанда саарыглар кедергей чараш көгүлдүр будуттунупкаш, уран ырын бодунуу-биле ырлап чоруп каан.

Ам безин чанында турган эжицниң чугаазын орта дыңналас сен. Ай-оол ужарларның адаа талазы-биле кежип алгаш, ачазы биле кырган-ачазы чугаалажып турар аразында шуралгакты каш талазындан тырттырып апкан. Харын-даа плёнказының бир дүргээн аңаа долuzu-биле чарыгдапкан.

Оон улаштыр дап берзе-ле, даңды мунгаш кара хем ишти үзүлбейн чоруп берген. Ийи-чангыс оймактар таваржыр. Совхозтуң хойжуларының тайга бажынче чедерде, хонуп алып черлери деп аңаа ачазы чугаалап чораан. Аъттарның кашпагайы база кончуг. Дын тыртып чорда-ла мурнун былаашкаш хоржок. Ай-оол ам мырыңай могап турупкан. Көвей-Аттыг ону мунуп чорааны аьдынга олурткаш, соонга ушкажыпкан. Ай-оолдун мунар ужурлуг аьдын Хеймер-оол чедип алган.

— Кижн углаар аргажок кашпалдар ам ырак эвес, оглум— деп, хемниң оң талазынче үнген адыр аксынга шай хайындырып ижип олур, Ай-оолдун турупканы кончуг болурга, кырган-ачазы хөңнүн чазап каан.

Хеймер-оол шынап-ла кажан аът мунганын уттупкан болгаш оглундан безин тудак чок турупкан. Шаанда болза амыр чуре болгай. Чоржаң аъттың суг шорузу-ла. Дынын шеле соп, саарынче чара бергилептер. Кандыг-даа чоржаң мал чоруун чазай кылаштай бээр.

Ол ачазы чылгычылап турда, малга эптии кедергей апарган. Чайгы дыштанылгазында аалга-даа келбес. Ийи адашкы чылгызын тайга тазынче үндүрүпкеш, боттары боттаннап, ыяштыг черге чадыр туткаш олуруптарлар. Чылгычы (ынчангы шолазы) чүгле шай хайындырып ижер кара пажы-биле майгынын ап алыр эвес, а ийи саар инээн, уруг-дарынының хайдактары-биле кадып алыр. Оон ыңай шээр малды база чыып алырга, мырынай бүдүн кодан чыгай бээр.

Ийи инээн база боду саап алыр. А өшкүлөрүн, сүттүг хойларны база анаа ытпас, дүш үезинде адашкылар ыяп саарлар. Тайга оьдунга келген шээр малдын сүдү дыка элбээр. Ылаңгыя чамдык өшкүлөр дөнен-төрүүрлерден тудак чок. Сүдүн машиналап, саржаг, чөкпээн тайгадан баткыже тулдур үүжелеп алырлар.

Хеймер-оол ынчан тайга тазынга турган чылгызын үргүлчү барып бөлүп каар. Ол чоруй хоюн база хавырып, аалынга эккээрге, адазы анай, хураганын кажаалап алган олурар.

Чылгычының ынчангы чайлаа мырынай хем бажынга кошкомнуг аът, шары чедип албас черге турар. Тостап каан чадырнын улуг делгеми-даа шору. Оларнын чадырынга чай дургузунда барык кижн келбес. Беш, алды хире хонганда адаанда чайлагларнын ээлери шала кежээликтей бо тутсуп келирлер. Анаа-даа эвес база боттарынын шаа-биле улуг херектиг келирлер. Чылгычынын хымызы кезээде белен турар.

Бир катап база-ла хем унунда чайлагдан чылгыга аъттарын кадып каан кижн шала эртежик чортуп келген. Аъттарын оңчалавышаан чылгыны хавырып каар мен дээрге, Хеймер-оол чүгле хоюн аалдан бараадап хүнзээн. Оглу кежээки одардан хоюн киирип келирге, чылгы бөлген кижизи адазы-биле кидин хөөрежип олурган. Оозу чоруур деп барган.

— Орайтай берди ышкажыл. Орукту мындаагы үер база үрегдеп каапкан. Кыйыгларны хүндүс безин эртип алыры берге. Хонуп ал. Кажаада убаң сугнуң кара хураганын боовут. Акын ханнап алзын.

Элээн орайтай бергенде, Хеймер-оол даштын майгынга чыдып алып дээш шуглаан ап турган. Ол аразында ийи ашактын чугаазы элээн дынзый берген. Ачазы арага ишкен улус-биле хөөрежи олурганын Хеймер-оол ооң мурнунда чеже-даа көргөн. Бо удаада ол база аалчызы-биле деңге чыгы чугаалажып каап олурган. Ачазының аксынга дашка тутканын ол эскербээн. Ашактарның чугаазының солуну база кедергей. Эрткен-барган амыдыралын коптаржып, аныяк чоруур шаан-даа сакты бээрлер. Аалчының дылы элээн чештине берген.

— Адырам! Сени Арыдан ажып келиринде Орустаар дижир турду. Орустаарың шыырак болганы ол-дур аа, Чылгы?— деп, ол айтырган.

— Анаа-ла кайын ат-шола тыпсы бээр деп боларын. Улуг-Шөлдүң орустарындан куусочук¹ хирезин чайлыг дугуржуу аптар болгай мен аан — дээш, ол оглунче көргөш хүлүмзүрөөн.— Эртен эрте турар кижиге барып удуп ал, оглум. Даарта акын, честең келир. Ол келирде сээң өөрүң оолдарны база эккээр бис дишкеннер чүве. Чалгааравас кылдыр аан — деп, немеп каан.

Хеймер-оол одаг чанынга чыдып алгаш, буттарын шимчедирге сыра дег кожагар чүве. Дыка үр болгаш ам база катап чер чоруу, кара чажындан адазы-биле Торгалыг тайгаларынга аъттыг, чадаг чораан чылдарының бир үзүндүзүн ынчаар бодап чыткан. Ай-оол дээрге, чылыг одагга амырап, шаагайндыр удуп чыткан.

* * *

Хеймер-оол адазының чүгле чаңгыс мергежилин шингээди чадап каан. Дарганнай бээрге дарганнаар, бызаңнаарга бызаңнаар боду аңнап албас. Ачазы ону бо тайгаларга чеже катап эдертпээн дээр. Боону чүктөп алгаш чоруурун чоруур-ла. Ынчалза-даа ооң күске думчуундан хан үндүргенин кым-даа көрбээн. Оглу ындыг болурга Көвей-Аттыг ону чемелээр байтыгай анаа хамаарыштыр чүве безин чугаалап көрбээн. Салым чок болган төл деп иштинде ол бодаан.

Алды-Чоланың кашпалдарының дужунга чедир Хеймер-оол чер аразынга чедир чадаг кылаштаан. Он чыл ырак ажыр аът мунмаан кижиге эртенинде туруп келирге, эъди шуут чуурулган. Ай-оол кайнаар-даа болза чадаг кылаштай бээр мен диген. Орук кадыр, чамдык черлерге чадаг кылаштаар болгаш Көвей-Аттыг база оолдарының соондан даамай чортуп олурган.

¹ куусочук— кескинди хлеб

Мырынай бедикче үнүп, тайга тазыга үнүп келгенде, Хеймер-оол айткангаш бурт дээн. Ол ачазының Чолаларда чадырларын ам-даа утпаан...

Алды, Үстүү Чолаларның бизеннери дээрдиве дүндүүштелип үне берген. Оларның кырынче үне бээрге, Улуг-Хем уну чайлыг көстүр. Чүгле карак четпес. Хайыракан даа ол ырактан безин агарып чыдар.

Бойдустуң кайгамчык чараш ораны чогуум-на мында. Чолаларның мурнуу талазындан келирге, берт чер чок, Торгалыг, Шаалааш хемнеринче көзе теп алгылаан буттарлыг. Чолаларның хаяларында турлагжаан те, чунма ол буттар дамчыштыр хемнерниң оыттуг черлерин барып тевер. Танды-Уула сышынын эң бедии Чола тайгазының мурнуу талазы часкам хаяларлыг туруглардан бүткен. Ук часкамнар чангыс аай хаялардан база бүтпээн. Эдээнден алгаш бажыга үндүр куржаангы-куржаангы болуп алгаш чоруп каан. Куржаангыларның дөлгеми база тергиин. Артында кара-хаактар, хола-хараганнардан бүткен. Оларнын аразында те, чунма кажан-даа эндерик турар.

Хеймер-оол ынчан таптыг-ла бо оглундан мүн-не дап. А үе база мынчан. Улус сигенээриниң бүдүүзүнде Көвей-Аттыг тайга үнеринге буу-хаа белеткени берген. Чер баар дээнде ынчап-мынчап чадажып олулар эвес, күжүр Көвей-Аттыг амыр-ла. Бир көөрүңге паш, савазын аайлаан олулар. Ол ынчан Кара-Сугга бажыныңга чайлап олурган. Тос класс дооскан оглубиле оюк-делик алаактарны дестеп, ол чайын шымбай сиген кезип алыр деп бодай берген. Хеммелеп алырда белен, үрелбес-тутпас аң эъди-биле хүнезинненип алыр чүве деп ашак мынчалган.

Торгалыгны өрү каккаш, Чола тайгазынга эртежик-ле чедип келгеннер. Бо-ла одаанга олурупкаш, таваар шайлап, дуранын ужулгаш, ол-бо талаларынче көрүп, ашак эртенге чедир шимчеш дивээн. Чүгле даартазында ашак алгыра берген:

— Хээ! Бо карак, ядарап, чөнүй бергени ол-дур, оглум. Мырынай чанывыста телерни көрбес чүмүл — деп мындыг.

Ачазының ындыг чугаазындан Хеймер-оол мырынай дөө часкамнар баарын шивегейлеп шаг болган. Чүү-даа көзүлбес.

— Мырынай бо үстүвүсте көрнөн. Мынчан телер ийи, үш болуп алгаш чоруур. А чогуум күзүн сүргүн бетинде көөр болзуңза бежен, алдан болуп алгаш, бо хемнер баштарын бир кылдыр тевер — деп, ашак одааның үстүү талазынче данзазы-биле айыткан.

Хеймер-оол ам-на көрүп каан. Кедергей улуг мыйыстарлыг ийи те чоргаар оыттап бар чорааннар.

— Кулчалап чоруурлары ол-дур. Ам ында бичий мөкүлчектер бар. Ооң баарынга чыдар — деп, ашак таваар чугаалаан.

Хеймер-оол ачазының дуранын алгаш, аңнарны хайгаарап эгелээн. Аңнар чоруй оыттап, далажы аажок бар чорааннар. Бир кертилекче киргеш, көзүлбейн барганнар.

— Че бис бе?— дээш, ачазы боозун чүлгүп-чүлгүп, белеткени берген. Хеймер-оол ынчан сыгыр-октуг чүктеп чораан. Дытта чөлөндир тургузуп каан боозун ап, адазын өттүнүп, бажында коргулчунуг хендирик ун өттүр эрттирип, боозун аштай тыртып алган.

Телерниң барган чери ак-даа болза, ачазы ынаар барбаан. Мырыңай сын кырынче үнүп алгаш, кашпал иштин куду бады кээрге, артыы талазында ыяштыг кезек тейлер бар болган. Оларның баары көшке. Өске талалары кедергей кадыр. Кырындан харап келирге, чагы бажынче үнүп келгени дег. Шак ол бөзүр хаяларлыг мөкүлдүрнүң артыы талазындан кедеп үнүп келгеш, ам адар ужурлуг. Кезек болгаш сырын кээп борап турар болурга, сырын удур талазындан быжыг даштарны барык суйбап чорааш, шиш хая кырындан харай бергеннер. Көшке баарында ийи те баштарын өске талаларже угландырып алган чытканнар.

Ачазының чугаазы-биле алырга, ынчан Хеймер-оол дааштап адар турган. Ачазының карабини ток дээн. Хеймер-оолдуу чүү шаг болганда эттинген. Ооң огу телерниң ындында дашка деггеш, ынаар бир талазынче тыыгайндыр кыйбай берген.

Аңнарның улуу даяланган, а шала бичежеги чытканы черден тура халааш, чарыкты өрү хаялар аразы-биле халааш, аңчыларны базып каг чазып эрткен. Ынчан Хеймер-оол девидеп, боозун октай бээрде, ачазы соксадып каан. «Казырадан улуг те ушкан» деп, ол чугаалаан.

Шынап-ла, улуг-ла те болган. Мыйыстары харапча-ла. Ында кертиглерни Хеймер-оол санаарга — он чеди.

— Кырый берген те деп чугааладым чоп. Ооң чанынга чоогага чыткан козагалар аразында база бирээ бар чорду. Харындаа моон кырган чадавас боор — деп, олчазының джжин ажып тура, Көвей-Аттыг тайылбырлаан. Ол аңны соярынга белеткей тырткаш, дыштанып олуруп алган.— Он чеди дидин бе? Сенден бир хар улуг аң-дыр — деп немеп каан.

Көвей-Аттыг манаа келбээнден бээр дыка хөй чылдар эрткен. Аңаа карак-биле байтыгай дуран-биле безин чоогунда аңнарны көрүп албас болу берген. Кайда аңнар турарын оолдарынга айтып берген. Хеймер-оол оглун эдерткеш, ачазы-биле чыткан телерга кедеп чорааны кашпалының иштин куду бадып кээп, хаяларга кырындан хараарга чүве көзүлбес. Хая казырт

дээн ышкаш болур. Телери дөө-ле чалымнар аразында манна-жып тургулаар. Ай-оол оларны кинога тырттырар байтыгай көрүп безин четтикпес. Бирээни хойзурга-ла өскелерин база сегиртип алгаш чоруп каар. Хая аны чытка кончуг болгаш хоорай чурттуглар кайы ырактан чоруп орда-ла арлы бээр болганнар.

Ол хире черден чаңгыс-даа аң кинога тырттырып албаанын-га Ай-оол хомудап эгелээн. Ам канчаар, Көвей-Аттыг чуңма төрүүр чалымнарже оолдарын эдертип алгаш чорупкан. Шоолуг ыраваанда-ла анай эткен. Ону бир дугаарында Ай-оол дыннап каапкан. Шынап-ла, чоогунда көшкөдө, канчап азып калган чүвө ийик, чаңгыс анай эдип турар болган. Таптыг-ла дал дүш турда, чуңмалар анайларын эмзирип, бо часкамнар баарынга үңгүлөп келир деп Көвей-Аттыг оолдарга чагып, чаштынып чыдар онгуларындан тура айтып бергеш, одагже чана берген.

Хеймер-оол шагын көрүп чыдарга он ийи шактан чээрби минут ажып турда, кара-хаактар аразындан бир чуңма үнүп келгеш, хая кырынга хереп алгаш турза-ла турган. Айыыл бар бе, чок бе деп каразып турары ол. Оон удаваанда кара-хаактар аразындан тура халчып, анайлар авазын ийи талазындан эме бергеннер. Адаа талазында база бир чуңма анайларын эмзирип турар. Ооң чүглө боду көстүр. А анайларының ооргалары шалшул көстү каггылаптар. Баштай көргөн чуңмазының анайлары тоттур эеп алгаш, хаяга дешкилектеп, үскүлөжип ойнай бергеннер...

Ай-оол ол хүннүң кежээге чедир одагга эеп келбээн. Куржаангылар аразында оолдуг чуңмаларны кинога тырттыргаш, пат турупкан кирип келген. Кежээ дүжери билек соккан чүвө-биле дөмей удааш чыдыпкан. Одаг чанынга ол кылаштап турда, шала аскап турар боорга, кырган-ачазы сезиглеп олурганын утпаан. Чыдып алганда ооң угун уштупкаш, алгыра-ла берген:

— Хак, ядаразын! Оглуң буттары кызыл-анай. Мындыг хеп-биле канчап даг-даш кезиир. Сапыктан кедип алзын деп органом ол болгай. Артында ханзырап турар — деп, Ай-оолдуң ээжектеринде балыгларны көргөш, ол катаптаан.— Ядаразын! Сапыктан ап алыр чүвемни!..

Олар эртенинде аалче дүргөн чанар ужурга таварышканнар. Ай-оолдуң идикке өйдүрүп алган буттары артында ыжып келгилээн. Чааш аъттын эзерин чымчактааш, Ай-оолду бозага дашка бедиктендиргеш аъткарыпканнар. Буттарынга таарыштыр эзеңги баан узадып бергеннер. Бүүре дааның баарында кара сугга чедир, Ай-оол ол-бо чаянайнып пат болуп келген.

Аңаа аъттан дүжүрүп, шай хайындырып ижип, ону дыштандырып алырга, чадаг кылаштаар кижинен мен дээш аът мунарындан ол чөрчүп шаанга кирген.

Аалга келгеш доктавааннар-даа. Аъттарын салгылап, чүү-хөөзүн машинаның кырында багажынга чүдүрүпкеш, Көвей-Аттыг эргин кырында карышкак алдындан дүлгүүрлер уштуп келген.

— Олурувут, оглум!— деп, машинаның дүлгүүрүн Хеймер-оолче сунган.

— Чолаачылазын дээрин ол бе, ачай?— деп, Хеймер-оол айтырган.

— Ийе!

— Ол чүвеңни мунуп билир эвес мен.

— Па! Чоң бо шагның ажы-төлү самолет-даа болза ужудуп алгаш чоруй баар чүве дижик— деп, Көвей-Аттыг хоорай чурттуг оглу машина муна албас мен дээрге аңаа бүзүрөвейин барган.— Суурга ам элээн хонар болган-дыр сен. Оглуң буду экиргиге аан— дээш, ол машинасын хөдөлдиргеш, сизген кажаазының чаны-биле чоруткан даш оруктап баштай оожум чортуп олура, даш чок дорт черге келгеш, сыылады база каапкан. Кырган-ачазының машина мунуп чоруурунун эптиин магадап, Ай-оол ачазынче көргөш, чырын чырташ кылган.

* * *

«Чарлыкка четкен чүвең-дир ийин»— деп, Кара-Сугнуң бир хойжузу Көвей-Аттыгны ынча дээр. Ооң ук сөзү ужур-уткалыг, төөгүлүг болдур ийин. Бир катап совхоз хоюн кыргып доозупкаш, күрүнеге дужаар апарган. Арт-сын ажыр мал сүрери оюнчук эвес. Езулуг уйгу-чыдын билбес ажылың ол болгай.

Херек бергедеп келген. Директор хойжу бригадирлерни кыйгытып, мал сүрер кижилерни боттары тып аар кылдыр айттышкын берген. Кара-Сугнуң бригадири бодунуң ээлчээнде улузун чыып, от-көс дег аажызын көргүзүп, бичии-ле дем-билелиг кижилерни хой сүрер кылдыр албадааш турупкан. Шыны кээрге малчын кижинен ай айы-биле мал сүрүп алгаш чоруп бээр харыктыг эвес. Бригадир ону билип турза-даа, херектен уштунуп алырын база бодай берген. Ооң баг билбес эмдик аът дег аажызынга шыдашпаан, база-ла челеге өөрөнмээн чаш бызаа ышкаш дедир кижилер малдан үнер дугайында өргүүдел бижээннер. Үр-чар үнүп, ийи таланың хыйыр-кылчан, эгээ-дүрбүү ышкаш үскүлежишикени кандыг-даа эки түннелге келбес деп барган. Хамык херекти Көвей-Аттыг чүктөп алган.

Харалаан, килге баар ужурлуг шээр малдың хөй кезии ук бригадага онаажып, сүрер хойнуң саны үш кодан ажа дүжүп турар. Ынча хөй малды чангыс кодан кылдыр кадып алырынын аргазы база чок. Сүрерде-даа, кадарарда-даа берге болгай. Ыяап-ла аңгы-ангы коданнарга үзер апаар. А кодан бүрүзүнге үштен эвээш эвес кижичорза эки. Кижичорзаны кылыр ажылдыг болганда хостуг улус кайын белен тыптыр.

Тудугжулардан малчыннарның кажээ-хораазын септеп бир звено ажылдап турган. Оларның аразында ийи аныяк оол орта ажылдап, суур киргеш бажы-биле баар. Тудунгур-кавынгыр эвес боорга өөрү олар-биле-даа сүрүшпес. Тура четсе ажылдаар, хөөн чокта бажының углаан черинче басып чоруу баар эрлер-дир ийин.

Көвей-Аттыг оларны кайын чандыр көөр. Хөй-даа эвес чугаа соонда, демги оолдар «дузакка» белени аажок кире халчып келгеннер. Оларың боттарының эш-өөрүн база эвилелдеп апкан. Сүрүкчү-малчыннарның аразында бо чылын он класс дооскан ийи оол база бар. Бригадир оларны шаразы катпаан чаш чүвелер-дир дээш тоомчага албаан. Дирекция Көвей-Аттыг кадыкты каргакталдыр хайындырып алган кижичорзаны чооглазын диген. Дужаал-даа бижиттинген. Күрүнениң ынча мал-маганы үстүп чиде бээр болза харысалганы хүлээвес дугайында бригадир сагындырып, муң оранчок ажып турар хөй хүлээткен актызынга база айтып каан.

Черге ап чоруур идик-хеп, паш-багажадан өрү ыяк хынап, сүрүкчүлөргө баштыңы эзенги кырынга келген. Чүгле мал сүрүп мунар хөлге саадааш туруп берген. Ол хире ырак-узак черге ай-дедир мунуп каапкан аъттарны деңгидип алыр берге. Оон ынай сүрүкчүлөргө-даа човаг улуг дишкеш, мунган аъттарны база кады дужааптар дишкеннер. Ынчап келирде даван-даяа дозуңуп калган, оорга-мойну ойбак малдарны чамдык малчыннар солуп эгелээн. Дуюг чок малды илдиртириниң орнунга чадаг-даа кылаштааны дээр. Ынчангаш Көвей-Аттыг мал сүрер кылдыр берген малдарны брактап каапкан.

Мунган малының ажаалда-тежээлдезин билбес чамдык кижилер хөлге аттыг чүвелеринден адырлып алыр дээш харында бергеге онаашканнар. Боттарында кадалаттынган аъттарны чоокку үеде тоттуруп, оорга-мойнун эмнеп алырының хуусаазын айтып, дирекцияның шыңгыы шийтпири хүлээп алдынган. «Көвей-Аттыг ышкаш хоолургак кижилер чырык черде чок. Ындыгларның шончагы кара кезээде кая-даа чоруур» дижиң, чамдык кижилерниң халак-хилээ-даа төгүлген. А ийи дугаар «шончагы» оон-даа дора болган. Хамык-ла ужур тайга-

да ээн кагдынган чайлагларда. Кудай-дээрден төктүп келген шүүделдин каптаазыны-даа ол.

Кара-Сугнуң малчыннары хемнер баштарында чайлагларны уттуп каапкан. Тайга-таскыл аразынга көжер-дүжериинден шүүт-сүнүп, хем оруунга тайга тыртым, машина чеде бээр черлерге чайлаглаан болуп олургулаптар. Ынчап кээрге чүдүртүнер аът, шары база уттундурган. Оларның хер-херексели — чонок, ыңгыржак, кудурга, хөндүрге чурт богу болуп, чыда ирип, чыдып калгылаан. Аныяк өскөн ыңгыржакка дижи ылдыртырдан харын-даа ооң бараанын безин көрбөс болу берген.

Үш кодан хой-даа шуужупкан. Аразы база ырак эвес. Таптыг-ла аал коданы хире. Бажында ийи оол эштиг Көвей-Аттыг орук баштап чоруп олурган. Чай эрте дүшкөн болгаш тайгага кээрге, оът-сиген кидин хөлбөңейни берген. Шээр малдың тодуучалы аайлыг эвес, анаа каш хонар апарганнар. Эрги дестерни септеп, чайлагның эң-не чечек-чимистиг черинге хоюн каш хондур ээдип келгеннер. Аргажок арган хойлар безин дешкилежип турар апаарга, шуудады сүрүпкеннер. Шуудады-даа эвес, одар-белчири пат, кадыр, кызаа черлерге албадап, одарлыг черлерге доктааш кыныптарлар. Ынчап чораш чедер уjurлуг черинге айыткан хуусазында чедип келгеннер.

— Орук-суур менди-чаагай келдивис, оолдарым. Ядаразына чүве-дир ам! Ээлчег база манаар чүве ышкажыл. Чүү-даа болза хос кажаа-дыр. Ам хамык малывысты кадып алыылыңар — деп, Кызылдың мырынай чанында кедергей делгем чадагай кажаага келгеш, Көвей-Аттыг мынчанган.

Эът комбинадынга малын дужаар дээш олар ийи хонганнар. Найысылалда бир улуг албан чери дузалал ажил-агыйлыг чүве-дир. Оларның мал тудар дээш кылып алганы чадагай кажаазын кажар ашак чугаалажып апкан. Ында мал-даа чок. Чайын хаван чайлагладыр дээш туткан, ынчалза-даа ажыглалга киирбээн, аңгы-аңгы өрээлдерге үзүп кылган, делгем-даа кажаа. Оран-делегей ышкаш сагындырар хос саваның бир азыында үжен шаа бе тургузуп, оларны саап, хымыс кылгаш, садып эгелээн.

Үш кодан хойну чангыс черге кадыптарга, оларның маалаан-чиилээн алгы-кышкызындан кулак уюк. Көвей-Аттыгда баштайгы хүннерде чай-хос кайда боор. Ынча хөй хойну кежээ одардан ээлдирип, санап турда-ла орай болур. Ынчангаш ол саар белерниң ажаакчылары-биле чугаалажыр безин чай алынмайн барган.

Бир кежээ кажаага турган кулуннарны ажыдыптарга, хува-ла кулунчактың турган-барган чоруу чыраа болу бергенин ол эскере тыртып каан.

— Кандыг кончуг чараш кулунчак боор. Ховар-ла чоруктуг мал болур дээн-дир. Артында чүзүнү безин өскелеринден ылгалдыг — деп, ол магадаан.

Дартазында ол саяк кулунчакты көөр дээш албан-биле кылаштап келгеш, кайгай-ла берген. Кырын кара-саазын-биле шыпкаш, үзүктөй тудуп каан чадагай кажанын бир өрээлинде кулуннарны азырап турар. Чамдыктары мырыңай чаш. Чаштарының хырыннары хоолбургай. Мандый бергеннериниң безин карактары ириңнелчек. Қоошпада төп каан чарбаже-даа көрүн-местер.

— Чылгы малды ынчаар азырап болур чүве бе, оолдарым?— деп, ол чылгычыдан айтырган.

Оозу чүве-даа ыттавайн чанында турган аныяк эрже, болар-ла билер чүве ийин дээн ышкаш, шала багайтыр көргөн.

— Канчаар дээринер ол?— деп, эьдинге өй костюм кеткен, кысқыл галстук багланган эр удур айтырган.

— Мынчаар аан — дээш, ол коошпада төп каан чарбаже айыткан.

— Концентраттыг чем-дир, ирей. Малга чүгле ындыг чем херек чоор — деп, дарга шинчилиг аныяк эр ындазында чоргаары аажок харыылаан.

— Силер мында чүзүнде силер, оглум?— деп, ашак зоотехниктен айтырган.

— Зоотехник кижжи мен.

— Саар белер тудуп турар ышкажыңар чүл, але?

— Эрткен чылын совхозтардан садып алган бис. Бо чылын саап кирипкен. Хоорайда бар-ла албан черлеринден бистиң бир дугаарында бе хымызы тургузуп эгелээн. Ол дээш солун-сеткүүлге база бижиткен бис, кырган-ачай — деп, аныяк зоотехниктиң үнүнде чоргаар аян ам илези аажок дыңналган.

— Оглум!— дээш, ашак хөрээн ажыдып алган.— Бо чылгы малды бис чамдыкта чер хинниг дижир бис.

— Ол кандыг малды ынча дижир улус силер?— деп, зоотехник кайгап айтырган.

— Шээр малывыс азы инек ышкаш эвес дээни ол-дур ийин, оглум. Артында боларың тыва уксааның аъттары ышкажың. Мындыг азыралга боларың таарышпас.

— Силер Өвүрден келген силер аа?— деп, зоотехник чугааның уунуң кайнаар бар чыдарын эскере тыртып кааш, шала шугул айтырган.

— Ийе.

— Шын-дыр. Силерниң ында мал чемгербейн турар.

— Од чүү дээрин ол, кончуг ядаргай төлүм. Мал чемгер-

бес чериң кайда боор. Чүглө сарлыкты чемгербейн турар эвес чүве бе?

— Чок, кырган-ачай. Бо снген-ширбиштиг, тараа-быдаалыг черге бир дугаарында ис базып турар хире улус-тур силер. Мында малды чүглө тургузу азыраар. Оон башка продуктулуу көнгүс эвээш болур. Мында мал Өвүрнүү ышкаш чер оыттап хор-жо-ок — дээш, бажын чайган.

— Бо хувала кулунчактың чаражын. Кандыг беден төрөөн кулун ирги? Кедергей-ле мал болур хире-дир — деп, Көвей-Аттыг чугааны кара өжегээр өскээр куйгааткан.— Чүглө чыраа, саяк. Оон ыңай чорук билбес мал-дыр.

— Бодум мал кылып алыр бодаан кижн мен. Даргам-биле сүмелешкен улус бис. Силерниң ынаар Өвүрде чүгүрүк аыттар чарыштырган сураглыг болур улус болгай силер. Совхозунар-наны чыраа, саяк аыттарындан белеткеп турунар. Күжүр хуваланы каш чыл болгаш чедире бээр мен. Мону эртиптер кулун каптагайда чок боор, кырган-ачай.

— Ээ, ядаразын! Бо хөөкүйдөн чүгүрүктен харын-даа мал болуру берге боор, оглум.

— Чүге, кырган-ачай?— дээш, зоотехник хомудай берген.— Кулунундан ол хире чоруктуг мал четчи бээрге, канчап баар деп бодаар силер?

— Ийе харын, оглум. Боттарыңар чугааладынар ышкакжыл. Аыт болуру кулунундан деп аан.

— Адырам, чогул силер чүнү чугаалап туру силер?— дээш, ол чылгычызынче бүдүү көрүнгөн.

— Чүвениң шыны херек. Зоотехник эртемниг улус-тур силер, оглум. Совхозтарга база ажылдап чордунар ыйнаан?

— Ынчанмайн канчаар. Он чыл болдум. Сөөлүнде мырыңай кол зоотехник турдум. Көдээге ажылдаары болзун деп бодай берген мен. Хоорай тыртып чедип келгеним бо ышкакжыл.

— Ынчаарга, оглум, бо чылгы малдың байдалы арай нарын дээрзин боттарыңар билир болгай силер. Көрүнер даан. Дөө кулунну — дээш, богба чыгай берген чүвеже айыткан.— Дүктүг хап. Шаанда мен база бе саап чордум. Саар кулунну баштай незиниң аа сүдүн чаа эмзирип алыр. Саар чылгыга девээ ыяап херек. Сула оыт тоң чугула. Сула оыттап өөрөнгөн малды сула-биле чемгерере чүдүүлөй бээр чүве болгай. Бо кулунчактарны кара чажындан мындыг чем-биле чемгерер болзунарза, кыштан бээр оорга-мойну частып, аскактай бээр.

Зоотехниктиң арны кызыксап келген. Ыыт чок турган чылгычы ам-на чугаага киржи берген.

— Дидим чоп, дарга. Болар кара шынын чугаалады. Дөө

богбаны көрүнөрдөн. Келден мал болуру ол-дур — дээш, билдирер-билдирбес аскап кылаштаар кулунче айыткан.

— Бир эвес бо хевээр турар болза, бо кулуннарыңар доозазы аскап болур — деп, ашак чылгычының чугаазын деткий каапкан.

— Силерниң бодап турарыңар-биле алып болза, манаа бе сагбас ышкажыл. Чүвени дедир сургаар кижилер-ле долу болур-дур — деп, зоотехник хорадап эгелээн.

— Чүге ыңдыг боор чүвөл. Оьттуг, суглуг, девээлиг черге тудар деп эгезинден-не чугааладым чоп. Сан-түң, көргүзүг дээш-ле хамык кулуннары чудадырывыс ол-дур — деп, чылгычы зоотехникти ыттадыр хире эвес апарган.

— Ол боттарыңар херээнер-дир, оолдарым. Чүгле мал-манны мынчаар хилинчектеп болбас. Сиген-ширбииштиг, тараабыдаалыг чер деп боттарыңар чугааладыңар ышкажыл, оглум. Боларга көк сиген ыяап херек. Силос каап бээр болза ажыраар бе?— дээш, ашак буруузун миннип кааш, кылаштап чорупкан.

Көвей-Аттыг баштаан оолдар хоюн эьт комбинаныңа ду-жаапканнар. Аьттарың дедир мунуп чана бергеннер. Саар бе тудуп турар зоотехник, ооң чылгычызы-биле ашак ол олчаан журашпаан. Чай-даа алынмаан. Амды чылын чайынында амды-ла оолдар база хой сүргеннер. Хоорай чоогу изиг черде бе сагбайн турар, оьттуг, суглуг, серин черже көже берген деп дыннааның чугаалааннар.

Чымчак сиген сый баспас хувала кулунчак кандыг аьт болу бержик ирги деп ашак өй-өй болгаш-ла бодай бээр. Ооргазы частып чоруур, бичии-ле мунуптарга аскай бээр багай аьт апаржык ирги бе деп сактып келир. Ынчан-на сагыжы саргыш кынныр.

Ук бодамдарының уржуу-даа ыйнаан, Кара-Суг бригаданың малчынарының база совхозтуң коммунистериниң ниити хуралыга ол адының кезин андара кедипкен. Тайга-таскылда чыдып турар эм оьттуг чайлагарны ажыглавайн турарын чула шүгүмчүлээн. Көвей-Аттыгның аажызы ыңдыг. Хурал-суглаага хөй-ле шүгүмчүлөл кылары-биле кызыгаарланып калбас. Бригадада эң-не аныяк үш хойжуну сугже халзыпкан. Олары боттаннап, хем бажыңга чайлааннар. Олар хоюн шынааже кирип келирге, чүзүнү безин өске коданнардан ылгалдыг. Өезнде безин малгаш чок, ак ааржы-ла. Семизи дээрге, балык-биле дөмей. Чайның изиг оьдун кезип, чаян чара семир-ип алган мал ол чылын дүшкен улуг харга безин тооваан. Күскү чүве дег семис кыштааннар. Оон-на Кара-Суг малчын-

нары чайлагларже көжүп эгелээн. Көжүп-дүжеринден шүүт-сүнген кижилер Көвей-Аттыг дугайында кайын эки чүве чугаалаар ийик. Көш келир-ле азы тайгага каш хондур улаштырган долулуг чаъс болу бээрге, Көвей-Аттыг та чеже катап азырар.

Көвей-Аттыг мактал сөстөрдөн база азыра бээри хаая эвес. Тайга бажынче баштай чайлаглааш, эки төл, дүк алган аныяк эр ам ында эн мурнакчы апарган. «Чарлыкка четкен чүвени, Көвей-Аттыгны аарай»—деп, чугаа кадында-ла ол аксында баглап каан сөстөрүн бо-ла эдиптер. «Буянныг ашак ийин он»—деп, шала чугаакыр эвези аңаа каттыжар. «Узун назын назылазын!»—деп, өскези йөрөөл салыр.

Сөөлгү чылдарда Кара-Сугнун малчышнары хемнер баштарынга чайлаглаарын эрежок чугула кылдыр көрүп өөрени бергеннер. Ынчангаш кылып болгу дег черлерниң орук-чирийн үндүрүп, барыктыг кызааларны безин буза-чаза үстүрүп каапкан. Машина чеде бээр, кодан сына берги дег өзенни аксынга аалдар хонуп, мырыңай мал дыргаа шыйбаан черлерни безин одар кылып алганнар. А оон мурнунда аалдар сыңмарлажып чайлап турган ооруг күзег апарган. Кажаа бажында Көвей-Аттыгның өө бар. Мырыңай чаа машиназынга оолдарын олурткаш, кушталдырып бады келген чери аан. Демги-ле малчын эр ук кажаның хажыызында оруктап челзип олура, ында хөлбөңнээн сигенни көргөш хүлүмзүрүп: «Күжүр Орустаарны аарай. Чарлыкка четкен чүвени»—деп чугааланы кааптар.

* * *

Оолдары чаңгыже дээр суурдан үнмес деп Көвей-Аттыг шиитпирлээн. Ай-оолдуң идикке өйдүрүп алганы балыгларын эмчи сарыг эм-биле чуп-чуп шарып берген. Ийи-үш хонгаш экирий бээр деп эмчинин түңнел сөзү ыңдыг.

Ашак суурга келгенинин ийи хонганында, оглунуң будун шарыдып алыр дээш эмчиге чорааш, Бүрбүл-оолга ужуражы берген. Бодунуң септеп алганы, тас орукка безин тракторну арай деп мурнаар кеңгирей берген машиназын эленедип алгаш, ол суурга чедип келген. Чоктан мүн-не дээре, үндүр бижир деп комиссия кежигүннери кадыг шииткел кылган эт-тир ийин.

Фермага хөлге чок болурга бергедээш Бүрбүл-оол ону септеп-селип, рамазының сынык черлерин безин калбак демирлер туткаш каннап, ээрилгелер-биле оон-моон так тырттырып каан. Үндүр бижээн дээш-ле хамык артык кезектерин уштуп апаар. Бо удаада ону кылып четтикпээнде, Бүрбүл-оолдуң холунга кире бергени чаян болган. Эленедип чорааш суур-биле ферма

аразының чоруун бүдүрүп алырынга ол черле ажырбас. Харындаа идегелдиг хөлге болу берген.

Көвей-Аттыгның «Нивазының» өчүн танып кааш, ол уткуй хап келген. Кайы ырактан-на карактарының одун чивеннеди баскылаан. Ирей оруктун оң талазынче машиназын үндүр тудуп, тормозтарындаа баспайн моторун өжүрүптөргө, машина боду-ла туруп алган.

Бүрбүл-оол кеңгиргейин (ол боду ынчаар адаар) бар-ла шаа-биле маңнадып олурган. Орук хажыбызынга турган машинаның дужунга келгеш, ам-на газ базып алганы будун хозадып, тормозтарын улай-улай базыптарга, сонгу дугуйлар төш чарты хире черни кара тес кылдыр чара теп чоруй барган. Ол кабинадан үнмейн-даа көзенектен бажын уштуп келген. ферма эргелекчизинин далаш чоруурун билгеш ол айтырган.

— Чоп кончуг эшкедедип чор сен, оглум?— деп, Көвей-Аттыгның бир дугаар айтыры о. — Кандыг туру силер?— деп, — Арай хирелиг ийин бо, кырган-ачай — дээш, Бүрбүл-оол улуг тынган.

— Чүү болу берди? Оолдарым манаар дээш силерге-даа барып четтикпедим. Хем бажы үнүп чордувус. Бо оглумнуң буду хавара берген, ядаразын. Эмчилеп чораанывыс ол-дур ийин — дээш, дужунда олурган Ай-оолче ол айткан.

— Бызаалар суугаткаш туруп берген мындыг ийин бо.

— Шупту бе?— деп, Көвей-Аттыг үнү харык чок айтырган.

— Чогум шупту эвес. Амдызында чүгле чаш бызаалар суугадып турар. Бирээ хорады-даа.

— Күжүр-ле төлдерим! Кандыг хемчег ап туру силер?

— Бо хайлыг кеңгиргейинин — дээш, Бүрбүл-оол көзенектен хөрээнге чедир харап алгаш, мурнуку дугуйларже айыткан.— Рессорлары сына берген. Харындаа болза эрги чүвелерни канчап билир дээш ап алган улус бис. Ону солуп чадап турумда чүвениң хөлү хөлбереди. Мал эмчилеринге дыннады чор мен.

— Чогум чүден болган хире-дир?

— Иезин эмер эвес. Азырап турар чүвелернин чеминден болган боор. Чеминге шамнаар дээрге база чиктиг. Өскелерин база ынчаар чемгерип турдувус. Олар канчап каң кадык деп! Өскээртен хамчык дээп турары магатчок. Седен-оол кайын эн-дээр. Ынчангаш карак-кулак чок девидеп чоруурум ол-дур — дээш, Бүрбүл-оол машиназын ажылдады берген.

— Күжүр-ле, оолдарым! Седен-оол эртем-билиглиг кижичемгерилгезин кайын чазар деп. Хамчык дегген болза халап болганы ол. Мен бо оглумну силерге чедирер дээн кижичем мен. Буду балыгланган. Чоруур хуусаавыс келген дээш адазы тывы-

лап эгеледи. Амдызында силерге чедип шыдавас-тыр мен. Боттарыңар-ла таарыштырып көрүнер, оолдарым!

— Ажырбас, кырган-ачай. Силерни ынча дыка хөлзедип канчаар бис. Эмчилер, зоотехниктер бар ышкажыл. Боттары-выс база хире шаавыс-биле хемчеглерни ап туру бис. Бызаалар кажааларын алгыдып эгелей бердивис — дээш, халдып ынай болган.

Ферма эргелекчизиниң чугаазын дыңнааш, совхоз директорунуң арны хуула хона берген. Хой чуулдазының сөөлгү коданын доозар дээш далажып турган кол мал эмчизин келдиртип, Айлыгбайже доп-дораан аъттанырын дааскап. Өске-даа тускай эртемниглерни кайын анаа олуртур ийик. Бызааларның ижин кыжыгы чүден болганын тодарадып албаан шаанда, суурже чанарын бодаан ажы чок деп, Ногаан-оолдун негелдези ындыг.

Эмчилер, зоотехниктер шынап-ла аңа хүнзээннер. Оларның чамдыктары иштинде химиренишкин чок турбаан. «Шаразы кургаваан чаш бызаа дээш чон шүүдедип турар оол боор». «Бөгүн чаа миннип келген эвес де! Совхозта он ажыг баш бода мал дудагдалдыг малчыннарын уттуп алган бе?» «Чөрүүзү чаш бызаа дег дарга боор ийин...» Чугаа чугаа-ла ыйнаан. Химиренип өөрени берген кижилерге эм-таң бар эвес. Олар думчуктай-думчуктай айтышкынны ыяп-ла күүседир ужурга таварышкан.

Мал эмчизиниң дуржулгазы улуг. Чаш бызаалар чүден суугадып турарын кандыг-даа лабораторлуг шинчилел чокка карак-биле тодарадып үндүрүп келген. Ишти суугааш өлген бызаа төрээ-ле чартык ай ажа берген. Иези кажып төрүүр инек болган. Көңгүрээзи дүже берген болурга, ол хүн аалдан үндүрбээннер. Орайга чедир кажаалаарга-даа төрүвээн. Ам канчаар, изиг чайын ытка өөрөнгөн инек чемге ынавас болурга, салыпканнар. Эртең туруп келирге, долгаткан инек чок. Ийи хондур чер арттырбайн тургаш тып алганнар.

Эзимниң эн мунгажын ап, аңаа төрүп алган. Бызаазының шаразын кургады чылгап, аазын эмзирип алгаш, эзим шазынга ыттап үнүп кээрде, ам-на көрүп кааннар.

Иезиниң эминге өөрени берген чаш бызаа чемге кирбейн шаг болган. Ол эмиг дилеп, чанында өөрүн мырыңай амыратпас. Аас четкен черден сора-ла бээр. Бир улгады берген бызаа мырыңай өөренип калган. Оозу өезн ээй бээрге, артында таалай бээр апарган.

Аксынга таварышкан-на чүвени сора бээр болгаш хир-чамдан баксырааны чугаажок. Оң кадында чемгерилгезинде ми-

нералдыг чүүлдер четпейн турганы база бар. Өске бызаалар-ның ишти кыжыктап турганының чылдагааны чогуум-на мында.

Совхозтуң тускай эртемниглери чораан соонда, ферманын саанчылары аразында чугаа кылганнар. Хамык буруу боттарын-дан болган деп олар ындыг түңнелге келгеннер.

— Ажаалда эки турар-ла болза мал бажы кажан-даа четче турар. Совхоз директорунга чүү дээр бис? Оон ынай адывыска кандыг-дыр? Совхозка акша эвес, мал бажы херек. Ону канчаар бис?— деп, Седен-оол өөрүнчө көргөш айтырган.

— Дуюун тургузуп бээр деп турар ышкакын чүл?— деп, Бүрбүл-оол эжиниң хөөнүн эндевээн.

— Ынчанмайн канчаар.

— Бызааны кайын тывар бис?— деп, Колязы дадагалзаан.

— Улустан саттынар болган-дыр.

— Улуста артык бызаа кайда болур чүвөл.

— Күс апаарга тыптынар ыйнаан.

— Күскү бызааң молдурга апаргай-ла.

— Өртээ аарышкылыг болгай де...

— Өртек дээш канчаарыл. Дуюун бастырдан өске арга чок. Акша-биле төлээр болзувуса, дөмей-ле хуу немээрин ут-туп болбас — деп, Бүрбүл-оол ыңайынче кире берген.

— Оон өске кандыг-даа арга чок — деп, Седен-оол чугаа-лаарга, аңаа улуг кара секти салып кааннар.

Көвей-Аттыгның көрбээн чүвези бар эвес. Сезен харның эргин арта база берген. Ынчалза-даа чүрээ оттуг, тура-соруу хевээр, хол-буду безин дыңзыг. Кылыммазы чок чораанынын садыбыз ол-дур ийин. Кырыдым, чөнүдүм деп ооң чарбыттынып олурганын кижини дыңнап көрбээн. Аарыг-аржык деп чүве мырыңай танывас. Ажыл-биле назыным узадып алган кижини мен деп ол болган-на чок хөөрээн олурар.

Оглунун буду экирий бээрге, Хеймер-оол баглап-даа каар болза үзе соп аар чыгыгы апарган. Дараазында чылын өг-бүлө-зи-биле кады чедип кээр болуп азап, дүрген-не чаныпкан. Көвей-Аттыг оолдарын самолетка олуртупкаш, Айлыгбайже хапкан. Келирге ферманын саанчылары ангы черде чадагай кажаа тудуп, кырын серилээш, кара-саазын-биле шып турганнар. Чаа төрөөн бызааларын мандый бергеннеринден ангылап, ажаалданы экижидериниң база бир өске аргазын тып турарлары ол.

Бүгү назынында мал соондан эдерип келген кижинин ол талазы-биле арга-дуржулгазын чугаалааш-даа канчаар. Шаанда эм-тан, эмчи-домчу бар эвес. Шала часкаар аалдарның чаш малын кыжык таварбайн барбас. Көвей-Аттыг шиви, чойган

будуун холуй хайындырып тургаш, ишти аараан чаш малды эмнеп аптар чораан. Чайын агы, каңгыны база ангы кезип, сери кырынга шыгжап алыр. Чазын оозу-биле чаш малын чемгерер. Шиви будуун кескеш ыяап баглап бээр. Ам бо чемгертиниң турар чаш бызааларга шиви күзүрүмүн, артыш, шаанакты холуй хайындырып бээрин ол сүмелээн. Ажыл аажок шүүттүг-даа болза, саанчылар ону ыяап кылыр болганнар.

Шаараш кажааларның аразындан бызаа бажын уштуп албас кылдыр эде кылдырган. Оон башка оолдарын дөгедип өөрени берген инектер кажаа чаяындан ыравас болганнар. Бичелеп-даа тургаш болза иезиниң эмийн ээп өөрени берген бызаа чемге хөөн чокталыр.

Бызааларның кыжыы дораан читкен. Ындыг-даа болза совхозтуң тускай эртемниглери, удуртукчулары фермага аът өдээ кевиртпейн кээр апарганнар. Өлгөн бызаазының дуюун канчаар тургузуп бээрин чугаалаарга, Ногаан-оол Самбууевич чүве-даа ыттаваан. Ажыл-ижи шуудап чадап, ындында чадажып турган саанчы эрлерниң байдалын билгени ол ыйнаан, чеме-халатыг чүве-даа чугаалаваан. Оон ыңай ыт-шимээн, чаргы-чаалыдан пат халаазыраанының уржуу-биле часкы ышкаш, тускай эртемниглерни кадыр элче чыгаар шаа чок болган. Фермага чарыгдал дээрге кол бухгалтер Ажыкай бажынче каккан мал дег болурга ындыг-мындыг чүүлдер кылыр дээринден көзүлдүр-ле дидинмээн. Безин чадаарда херек ужурлуг эмнерни безин райондан сурагланмааннар. Өске бригада, фермалардан эккелдирген.

Директорнуң ындыг байдалын Ажыкай эндевээн. Ындында ла моол боо огу дынымас мойну улам чооннаан... Хорамчаны саанчылардан шуптузундан тырткан. Саанчылар күзүн бызаа-молдурга тып бээр, ооң соонда акшазын дедир эгидерин анаа сагындырганнар.

— Күске чедир ырак, думаларым. Чүгле чаңгыс эвестен аа. Бо чүгле эгези ышкажыл. Көктүг чай-дыр. Моон сонгаар кыштың тос-тостуң соогу кандыг болурун утпаңар. Ынчангаш элээн бызаадан бодап ап туруңар. Малчын бүрүзү силер ышкаш ак сеткилдиг болза, Торгалыгның суу дедир ага бээр ийик — деп, ол эрбенниг сөстери-биле аа дүрбүй кааптарын утпаан.

□

ХАЯДА ХАДЫЦНАР

Чаъс-чайыктыг чайнын сөөлгү хүннеринин бирээзинде мөзүр кара хаяларлыг, тева мөгеннери хевирлиг дагнын аар ийи оът-сигенге бүргей алзып, ногаан шекпен-биле шыптынган дег көс-түп чыткан. Оон куду, даг-дагнын бели-биле дилиндектей казып бады барган, кара-хүрөң, ак-ногаан өнүг аларарган деспектерде хүн бүрүнүн ажыл-ижи хайныккан турган.

Эн үстүкү, шевер кижинин холу-биле сиилбип каан дег, саң дорт ногаан деспек-биле, кырында компрессорларлыг, сарыг өнүг «КрАЗ» хөөмейлей аарак халдып оргаш, орукту моондактай турупкан кара хая чанынга тура дүшкен. Оон кабиназындан, ажылчын каскаларлыг дөрт кижидүжүп кээрге, «КрАЗ» хая баарында изеттинген орук-биле оваарымчалыг эрте берген. Олурган машиназы хая ындынче көзүлбейн баарга, орукта арткан дөрт кижинин эң аныя, өрүмнекчилер мастери оол, хүн караа өттүр дегбейн турар бүргег дээрни топтап көргөш, улгады берген назылыг ажылчыннарынче эргилип келген:

— Дүне чаъстап хонган, ам бүргег-даа болза, бөгүн силерге изиг-ле болур эвеспе. Деспек ужунда, экскаватор хымыжынга сынмаан улуг даштарны «КрАЗта» оолдар өрүмнөп четтигиптерлер. Бо мурнувуста турар кара хая бисти саададыр хире-дир — деп, ол өрүмнекчи ажылчыннарга хүннүн даалгазын тайылбырлаан. Карьернин муриуу талакы эрини оон ындынга турар ужурлуг. Дүүнүгү хыналдада бо ишкээрлей берген турар хая дээш хемчег алдывыс. Хаяны даштар-биле денге чазылдырар чүве болганда, ажылды бөгүн доослаже хоржок. Кол инженеринин даалгазын бригадир кижидү силер бүрүнү-биле харылаар силер, Комбуевич — дээш, ол кижидү ортузу назылыг, тырын мага-боттуг эрже көргөн.

Бригадир эр, өрүмнекчилер мастеринин арнын бодамчалыг, далаш чок көрүштүг карактары-биле кезек топтап тура:

— Хаянын чанынга барып, көрээлинер харын — дээш базылтарга, өөрү оон соондан шуужупканиар. Аныяк мастер-биле кожа чораан өрүмнекчилернин бирээзи, дүндүгүр шырайлыг эр:

— Хая кырында хадыцнарни канчаар деп бодап чор сен, Сергей? — деп, тыва аянын орус дыл кырынга мастеринден айтырган.

Демгизи тарамык дүктерлиг эрин салын кыдыгларынче суйбагылааш:

— Аа, хая кырында хадыцнар үнүп турар чүве ийик бе моозу? — деп билбээченеп, улуг тынгат: — Хадыцнар дугайын чүү

деп бодаар мен? Силер хаяны өрүмнөп каарынарга, чазылдырыкчылар-ла билгей. Хаяны чаза тепсиптерге, хадыннар чээргеннелип чаштай бээр-дир, Достай — дээш, ам ол хөглүү-биле каттыра берген.

Ындыг харыы манаваан Достай тура дүшкен. Ооң кадыр хавааның адаанда терең кирбиктери думчук кырынга бөлдүнчү хонуп кээп, чүгүртүлөннээш карактарынын шоозу чидий берген.

— Чээргеннелип чаштай бээр че? Хадыннар ол-ла хевээр турар чүве болза, хаяны мен өрүмнөвөс мен! Бо Чымба-даа дегбес!— дээш, Достай чанында эжиинче айыткан. Холдарын ооргазында чүктенип алган, таваар базып орган ашаксымаар апарган өрүмнөкчи Достайга катчып, өле дүктер көстүп келген бажын ыыт чок согаш кылган.

— Көрдүң бе? «Кировец» компрессорну эккээрге, бригадир-биле иелээ өрүмнөңөр! Маскаларны силерге тутсуп бээр бис, Сергей — дээш, Достай аныяк мастерже тулдуур көргөн.

Өрүмнөкчилер мастери Сергей Бабкин каткызын хенертен соксадыпкаш:

— Хадыннар бистин ажылывыска канчап шаптыктаар чүвөл?— деп, көк ээрем өннүг карактарын чивецнеткилеп, Достайның чеди өкпези туруп келгенинге элдепсинген.

— Ажылче чаа башкарлып чоруур кижидир сен, Сергей. Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар мурнунда бодаар деп чүве бар болгай — деп, Достай сеткилинге таарышпаан хензиг чүвеге-ле отка каапкан сиир дег апаарын миннип келгеш, чугаазы чымчай берген.

— Мен маңаа ажылдап келген үем иштинде кандыг хаядаштарны өрүмнөведим дээр. Ажы-төлүм хөй болгаш, шыны херек, оран-тандымга чалбарып чоруур кижидир мен. Арыг, алаак иштинде эвес, черниц черинде хая кырында үнгөн хадыннар уу-чаза тепсиринге киришпес мен...

— Хадыннарны тургаш, өскээр олуртур болза, оон хаяны өрүмнөп боор бис — деп, аас ашпайн чораан Чымба сөс бүрүзүн, хендирге чаңгыстап чинчи дискен кижидег, үзүктөп тура чугаага киришкен.

Өрүмнөкчилер мастери Сергей Бабкин чуга эриннерин сүүрерткеш, хаяны долгандыр өрү-куду көрүп, бир-ле чүве болап турган бригадирден дуза дилээн дег, олче көрнүп чугааланган:

— Ийе, хадыннар харааданчыг болбайн аан. Силерниң ол бодалынарга катчып тур мен, ынчалза-даа хадыннар туруп турар үевис чок. Кежээге чедир канчап харын бо хаяны өрүмнөп доозар улус боор бис.— Кезек ыыт чок хаваан дүйүп алган тур-

гаш, оон бажынга бир бодал кире хонуп келген, арны чырый берген хүлүмзүрэн.

— Демги «КрАЗ» кабинасында хол хирээзи көрдүм ийин. Оода балды, маска сывы кылыр кылдыр хадыңнарны одура хирээлеп алылыңар. Чинге будуктарны чунар-бажыңга буска шаптайыр кылдыр мен кургаткылап алыр мен...

— Ам шуут уг чок бардын!— деп, Достай холдарын чада туткан.

— Комбуевич, чоп ыттавас сен? Оода сен, бо оолдун бажынче киир чугаалап көрөм...

А бригадир Комбуевич ол үеде ажылчын касказын бир холунда уштуп тудуп алган, эртенги сырынга дыдыраш бүрүлери сылдыраан, бедик хая кырында үнгөн үш угбашкы дег хадыңнарны чаа көрүп каан дег, олардан карак салбайн кайгаан, ханы бодалга алзыпкан турган...

«...Чеже кыштың ажыг соогун, чеже каан, изиг чайны ажып эртикер! Каракка илдигер ыяш чок Кара-Даштың даглар, тейлериниң каастакчызы бооп өзүп, быжыгып келген-дир силер! Амыдыралдың күштүүн бадыткаан дег, хүнче углай чүткүп үнгөн, бистиң сеткиливис өөртүп турар хадыңнарны, Достайның чугаалааны дег, амызын үзеривис ол бе?.. Адырам, бөгүн кааала чоңзумаар үннүг эр кижиниң частышкыннар дугайында чугаазын дыңнадым? Аа, эртен радиодан Ливанда база-ла частышкыннар үргүлчүлевишаан, кем чок кижилер амы-тынындан чарлып турар диди. А бөгүн, бо кежээ бистиң холдарывыс-биле белеткээн частышкындан бо хадыңнар база агаарже эстей бээр бе? Чок! Оларны камгалап аар, чаа черге чаа чуртталганы оларга бээр ужурулуг бис».

— Мындыг-дыр, оолдар — деп, бригадир Комбуевич Достай биле аныяк мастерниң аразында маргылдааны үзе кирип, санал кылган.— Хаяны долгандыр топтап көрдүм, бүрүнү-биле кварциттен бүткен-дир. Моон мурнунда частышкынның ону албайн барган ужуру ол. Перфоратор-биле өрүмнээр болза, бирээде, бо хире кадыг породаны хүнзедир-даа долгандыр өрүмнээш, дооспас бис. Ийинде, салаа хире чиңге штангалар-биле өрүмнээш чазылдырарга, бо хаядан хензиг чер хоорлур, улуг кезин артып каар. Кол инженерниң чугула даалгазын чогуур өйүндө күүседир деп бодаар болзувусса, Сергей, СБУ станок-биле өрүмнөпсе, хаяның таваа-даа турбас. База, үште, СБУ өрүмнөп турда, хадыңнарны туруп алгаш, арткан үеде даштар өрүмнөп турган оолдарга дузалажыр боор бис...

— Ол, ол! Кадыг хаяны бистиң маскаларывыс-биле өрүмнээн-даа ажыы чок деп турарым ол болбас ийикпе!— деп, Достай херт-бурт чаңы-биле бригадирниң чугаазын үзе кирген.

Аныяк мастер, дуржулгалыг ажылчыннарның бодалдары дүгжүп турарынга чүүлдүгзүнгөш:

— Ийе, СБУ бөгүн ажыл чок хевирлиг чүве, ону канчап сагынмаан кижини боор мен — деп, баштайгы шийтпирин өскөртпөс болза, ажыл шуудава дээрзин билип каан. — Бис эртип чыдырывыста, Шабалин станогун чүлгүп турду. Компрессорлуг «Кировец» келирге, кол инженерге четкеш келили, Комбуевич. Бо айтырыгны ооң-биле дугуржуп тургаш шийтпирлевес болза, мени ат кылганы ол — дээш, Сергей Бабкин багайтыр хүлүмзүрөөн.

Бригадир аныяк мастернин сөөлгү домаан дыннааш, дески ак диштерин чайынналдыр хүлүмзүрүүрге, карактарының уштарында хүн херелдери дег чинге сыгыглар чүк-чүкчө тарай бергилээш.

— Ынчангай-ла бис — деп, ол чөпшээрешкен.

Чигзинин турганы саналы деткимче алганынга, Сергей Бабкиннин арны чазатып келген.

— Комбуевич, трактор келбээнде хая кырынче үнээлинерем. Хадыннарның чанындан чангыс-даа катап көрбээни кижидир мен — деп, ол дилег кылган.

Бригадир, болгай-ла дээниг бажын согаш кынгаш, чоогунда чавыс черлеп үнген кокпа орук-биле аныяк мастерни эдерткеш үнүпкен.

Бригадирин биле мастери элээн ырай бээрге, хаяны адаандан өрү шыгаап көрүп турган Чымба:

— Аныяк, дуржулга чок деп чүве бо-дур ийин, базым бүрүзүнде үстүндөн айтышкын чокта чүнү-даа шийтпирлеп шыдава. Алыс инженер кижини элээн ажылдапса, боду башкарлып чоруй баар ок. Бир талазында, бистин кол инженеривис улуг, чаагай даштыкы хевири-биле бо оолду коргудуп алган болгай аан — деп, дунук үнү-биле хааштай аарак чугааланган.

— Бригадирнин хаяны кварциттен бүткен дээни ылап-тыр, акым. Экскаватор күчүтенин хымыжынын диштеринин хаяда дырбаан истери безин билдиртпейн тур — деп, Достай Чымбанын чанынга келгеш, ында-мында шавыштыр чороткан тиглерлиг, дүнеки чаашкындан үс-биле чаап каан дег, кылагар кара өңнүг апарган бедик хаяны топтап көргөн.

— Оттук дажындан бүткен хая-ла-дыр харын — деп, Чымба маажым чугаалааш, таакпызын кыпсып алган. — Бо чернин оттуунун дажы-даа, чер кырында көстүп чыдар хаялары-даа кара өңнүг боорга, шаандан тура Кара-Даш деп адап каан ужуру ол... Кырында хадыннар өстүрүп алган, адаанда ак дүк дег эртинге үүжелээн бо хаяны кажан-бир казар боор деп, ооң де-

вээзинге чугаалажып орган болгай бис. Ол үе келгени ол-дур оол, Достай...

Достай келген оруунун уунче бараадай аарак көргөш:

— Че, акым, сырынналып турбайн, оруктан «Кировец» дозуп, компрессорну анаа адырып кааш, СБУ станокту сөөртүжүүлү. Хадыннарның салым-чолун бригадиривис шиитпирлеп эккээр ол — дээш, боду мурнай орукче базыпкан.

Бригадир Комбுவевич хая кырынче өрүмнекчилер мастерин мурнай үнүп келгеш, үш-булуннай үнген хадыннарның бетикизиниц, ак тозу салбаргылай берген унун эргелеткен дег, адыжы-биле оожум часкай каапкан. Дискилеп каан ногаан чинчилер дег бүрүлөргө ызыртырган чаъс дамдылары, карак чивеш аразында бригадирниң мойнунче эчигейлендир кирип, брезент куртказынга деггеш, анаа ызыртынмайн, даштар аразындан бакылап келген оът-сиген кырынче дамдылап турган. Бригадир Комбுவевич чанагаш эдинге соок дамдылар дээптерге, делгем эгиннерин өрү-куду шимчеткилээш, ыт-чокка каттырган. Изиг хүйнерде, бо хадыннар хөлегезинге девээлеп оргаш, оларнын тывылган төөгүзүнүн дугайында чидиг маргылдаалар үнүп турганын ол ам сактып келген. Хая-даш кырындан хадыннар канчап үнүп келгеннерил? Оларның дазыл-дамырлары сугну каһыын ап туарал?..

Он ажыг чыл бурунгаар маңаа баштай ажылдап келгенде, Комбுவевич бо айтырыгларны үр ажылдаан, хоочун дагжылардан чангыс эвес катап биллип алыксаан. «Шаанда дагып турган, «ыдыктыг» хадыннар» — дээн харыы, ол тывызыктың баажызын дилээринче ону албадапкан.

— Ого! Моон тура көрүштүг-ле дир оо! — деп, бригадирниң артындан көстүп келген Сергей Бабкин, тыныжын оожургадып тура, бедиктен адыш иштинде дег көстүп турган карьерни магадаан.

Чер-чери биле онгарландыр казып каан, даг-дүгү казып турар чер, дүнеки чаъска өң киир чунуп каапкан, оон кырында сырын чокта ыравас, ак көжеге дег доозуннун ора-сомазы-даа көзүлбээи. Адаанда деспекте, ойнаарак дег «КрАЗ» чоогунда, бригаданын бир кезии улуг даштар өрүмнөп турганнар. Оларның перфораторларынын даажы, дазырда чиртилээн шартылаалар дег дынналган. Карьер дүвүнден чүдүртүнген самосвалдарны моон көөрге, соястаан доос-каралар-даа кижии сагыжынга кирер.

Аныяк мастер, карьер долгандыр хүрээлээн даглар ындын-да, харлыг баштыг Бай-Тайгага чедир, ыт чок топтап көргөш, чанында хадыннарны сактып келген.

— Бистиң хадыңнарывыстан ылгалдыг көрөм, Комбуевич, уннары чолдак аан. Кырган-авам дириг турда, оон суурунга чайлаар турдум — деп, мастер Сергейниң үнүнде мунгаргай аян тыптып келген.

— Суур долгандыр холук чок хадыңнын арыглар үнген чер болгай. Ында хадыңнар сан-дорт болгаш, узун суук-суук, көрүштүүн чүү дээр ону! Оон үнү ам дыңзып келген. А хая кырындан канчап үнүп келген хадыңнар боор, Комбуевич?— деп, ол хадыңнары кэрген кижиги бүрүзүнүн чанчыл болган айтырыын салган.

Бригадир Комбуевич ол тывызыктын баажызын үр-ле дилеп келген. Бажы ыжып турган айтырыгнын харызын ам ол күзелдиги-биле аныак мастерге харылап бээр аргалык болган:

— Көр даан, Сергей, бо хая кварциттен бүткен болгаш, изиг-сооктан чарлыгылай бээрге, часкы-күскү когурумда доюлган хөрзүн чарыктарны долдур кире бергилээр турган. Чай ортузунда бышкан чалгыннын үрезиннер черже тоглай бээрге, хат оларны алгаш, хая тиглеринде хөрзүнге казыргыландырып эккелгени ол. Хая чарыктарында хөрзүн, хардан азы чаыстан алган шыгын белен бусталдырбас болгаш, үрезиннер агаар-бойдустуң таарымчалыг үезинде дазыл дамырланып, бо чоок-кавыны каастап, улуг хадыңнар апарган бисти дүвүредип турары бо-дур.

Мастер Сергей хадыңнары чээргеннедириптер деп эдипкен сөстөрүн ам сактып келгеш, иштинде эпчоксуна берген:

— Хадыңнар даглар баштарыңче бедидир үнер боор чүведир аа, Комбуевич?— деп, ол дөмей эткен.

— Бо-даа чавыс чер-дир, Сергей. Бистиң бо оранда эн-не бедикте, менгилер адаанда үнүп турар ыяш — хадыңнар болдур ийин — дээн бригадирниң харызынга, аныак мастер аксын аазадыпкан, улай айтырыг салырынын кайызы чорда, демгизи уламчылаан:

— Бедикте хадыңнарың унну бо долгандыр үнгүлээн хараннардан чавыс болгаш, хар дег манган ак эвес, мындыг өңнүг — деп, Комбуевич бажында, кызыл-хүрөң өңнүг ажылчын касказыңче айтыкан.

— Оларның дугайында соонда чугаалап бээр мен. «Кировец» кел чор, бадаалы...

Бригадир биле мастер, хая баарыңга эккелген СБУ-нун башкарыкчызы Шабалинге кылыр ажылын тайылбырлап бергеш, «Кировецтин» бедик кабиназыңче текпништер дамчыштыр үне халааннар.

Карьер долгандыр бадып, өскээн чылан дег дыйлагар оруктап, таакпы тыртым хире болганда, «Кировец» тей кырында

турар чавыскалак бажыңнар чанынга тутсуп келген. Өрүмнекчилер бригадири-биле мастер иелээ трактордан дүжүп бадып келгеш, контора иштинде кол инженерниң өрээлинче углааннар.

Стол артында бижиттинип олурган кол инженер, бригадир Комбуевич-биле, өрүмнекчилер мастери Сергей Бабкин кирип келирге, оларже кылчаш кылдыр көргөш, ыыт чок кылган ажылын уламчылаан. Мастер Сергей кезек туруп-туруп, келген херээн кол инженерге будулгаазынныг кылдыр тайылбырлаан.

— Адырам, сээң чугаандан ажылыңарга хадыннар шаптыктаан, хая кадыг болган деп билдим. Оон ыңай чүл?— дээш, кол инженер бижиттинерин соксаткаш, стол артындан туруп келген. Ол үжен хар үези хире назылыг, өг иштинге болза, ээгий алгаш кылаштаар хире кончуг узун, шыырак эр турган. Чаа будуп каан шаланы ол узун буттары-биле каш диртиледип баскаш, Сергей Бабинниң чапынга келген.

Аныяк мастер эртенги ажил хуваалдазында, дүүнгү кылдынмаан ажылы дээш, кол инженерден сагындырыг алган болгаш, ам оон үнү дынзый бээрге, карактарын куду дестирип, чанында бригадирже чалынган дег көргөн:

— Комбуевич силерге тайылбырлап бээр—деп, ол барык сымыранган. Бригадир, кол инженерниң колдуунуң деннелинин адаа хире болгаш, адаандан өрү олче чиге көргөш, хаяны СБУ-биле өрүмнээр деп мастер-биле сүмөлешкенин, база хая кырында үнүп турар хадыннарны тургаш, контора мурнунга олуртуп болур деп сүмөлешкенин тап-билээ тайылбырлаан.

Кол инженер дедир стол артынга баргаш, эргилип келген.

— Силер дээрге арга-ыяш ажилдакчылары эвес, чер өрүмнекчилери болгай силер. Ийи-үш хадыннар частышкын-биле кады эстей бээрге, бүдүрүлгеге хензиг-даа когарал чедирбес! Эрткен чылын мээң ажилдап турганым Рудногорскиде бүдүн аргаларны бульдозерлер-биле ужур үстүргөш, демир рудазын казып ап турар чүве, ынчангаш үш борбак ыргак хадыннар дугайында ам чугаа үндүрбээлинер! СБЯ-ну хаяда тургузуп каанынар шын бодал-дыр. Комбуевич, силер компрессорунар-биле орук кыдыында ээр черде улуг даштарны өрүмнечер. Билдингир бе? Ам хостуг силер.

Мастер Сергей, келген херээ ооң буруузу-биле бүтпейн барган чүве дег, бригадир Комбуевичке безин карактарын көдүрбейн, эжикче далаш-биле басыпкан. Комбуевич далаш чогу-биле өрээл иштин эргий көргөш, хана дургаар дистиндир тургузуп каан ооргалыг сандайларның бирээзинге, дыт чөвүрээзи

дег өднүг, шевергин салааларлыг холдарын дискектеринге даян-гаш, эптии-биле олуруп алган.

— Вадим Петрович!— Комбуевичинин үнү, чаа септелге кылдынган өрээл иштинге чаңгыланган дег, өткүт дынналган.— Бо чоок-кавы хая-даштыг, чаъс-чайык ховар болгаш, аргаяш ала чайгаар үнмес чер болгай. Чурттап турар хоорайывысты шыва алган ногаан ыяштар-даа, бүдүрүлгө черин куржапкан хөнү теректер-даа, бистин үндүргөн күжүвүс, төккөн дери-вис-биле тывылган чүве болгай. Бойдуштуң биске хайырлааны, хая кырында үнген хадыннарны камгалап, кадагалап ап көрээлиңерем — деп, ол чөвү-биле чугаалаан.

Кол инженер бригадирнин чугаазын стол артындап дыннап олурар:— Өскээр будалбайн, мээң айтышкыным күүсединер!— дээш, катап бижиттине берген.

Ол сөстөрдөн Комбуевичинин дискек кырында холдарынын дамырлары кырлайты көгөрип кээп, хүнге додуккан арнынын шырайы өскөрли берген, сандайындан туруп келген.

— Ындыг-дыр, эш кол инженер!— деп, ол сөс бүрүзүн тодазын-биле адагылаан.

Кол инженер саазыштарындан бажын көдүрүп келгеш, бригадирнин өттүр шивегейлеп турар көрүжүндөн, чым сырт кынгаш, бодун холунга ап, өршээл-келдерел бербес үнү-биле:

— Хадыннар-биле үрелдежип, даштар өрүмневейн, бүдүрүлгениң планын саададыр болзунза, сээң-биле чугаа соң даарта өске боор эвес бе!— дээш, стол артындан тура халып келген.

Комбуевич кол инженер-биле сөс былаашпайн, конторадан үнүп кээрге, даштыгаа манап турган өрүмнекчилер мастери Сергей Бабкин: «Чүү болдуң?»— деп, бо келген. Комбуевич: «Аа!» дээш, чүгле холун чаңгаан. Ооң кулактарында кол инженернин сөстери катаптаттынып-ла турган. «Хадыннар-биле үрелдежип... хадыннар-биле үрелдежип...». Мастер Сергейнин, кол инженернин айтышкынындан эртер ужурувус бар эвес, хадыннарны хая-биле катый чазылдырар болган-дыр дээн айтыккан сөстери, кыдыында өске кижиге угланган чүве дег, оон кичээңгейин хензиг-даа хаара тутпаан. Чаа шлангалар, штангалар дугайында өрүмнекчилер мастеринин чугаазын, аңаа хамаарылга чок чүве дег, ол дыңнавайн эрттириккен. Мастер Сергейнин чиде хона бергенин-даа эскербээн. «Хадыннарны камгалап аар, оларга чаа чуртталганы бээр»— дээн сөстөрүм кайыл? Ооң карактарының уу, чанында хөделип турар «Кировецте» углуг болза-даа, көрүжү талыгырда апарган, кезек боданып турган.

Бригадир Комубевич дөргөн хар чурттап келген назынынын иштинде дуржулгазындан, амыдыралда кижги моондакталы бээр, таварылга, болуушкун турбас уjurлуг дээн бодунуң дүрүмүн сактып келген. Шаптараазынның, берге байдалдан, ажык орукче үнер арга турар уjurлуг! Сээн туруштуун, шыдамын база кара башты шын ажылдатканың — бо бүгү мөзүзүг шынар, амыдыралдың кокпазынга таваржып кээр берге арттарны, кижги ис базып көрбээн бедиктерни дүмбей караңгыда-даа, шуурган-бораанныгда-даа ажыра бээр дээрзин оон угаан-меделели база катап сагындырып келген.

...Комбуевич кум кынны бергеш, отту хонуп келген дег, серт кынган. Ооң карактарында идегелдиг бодал тылтып келгени илдең, эгиннери херли берген, шимчээшкиннери шиитпирлиг апарган, дөң адаанда турар чукусуң чоңгу чыды долган, чазаныр черге кирип келген:

— Никитич, силерде кускун-хаайлар бар бе?— деп, ол амыр-мендини-даа уттупкан, эргинни артай сал-ла ажыл кылып турган улгады берген назылыг чазаныкчыдан айтырган.

Чазаныкчы Никитич, верстак кырында шилдел турган сонгазындан хөндүрлүп кээп, караанын шилин ужулгап, думчуунуң аржыылы-биле чодуп алган.

— Канчап девидеп чорууруң ол? Кускун-хаайлар-биле даг казар үе эрте бербээн чүве бе моң?— дээш, аразы шаарара берген, сарыг диштерин көзүлдүр кем-чогу-биле хүлүмзүрөөн.

— Хадыннар турарывыс ол—деп, бригадир кыска харыы бергеш, кускун-хаайлар дилегзинген дег, чазаныр өрээл иштин эргилдир көргөн.

— Хая кырында хадыннарны де? Шын кылып турар-дыр силер! Белен онгарлар бар чүве. Эккелицер харын, олурткулап каар мен. Никитич сөс кагжыптар кижги кирип келгенинге амырап, таакпызын уштуп, кысып алгаш, далаш чок уламчылаан:

— Каш чыл бурунгаар, карьер кирген орук кыдыынга, анык теректер үнүп келген турбады бе. Оларны тургаш, бээр олурткулап каар деп бодап турган мен. Сагындырар болган чазылдырыкчылар-даа чүве ыттавааннар. Бир эртен ажылга келиримге, оларны частышкын-биле кады дүүн-не дүрт кылган, даштар адаанда ында-мында ногаан бүрүлөр орбандылары көстүп чыттылар. Чүгле план-на план дээр, өске чүнү-даа херекке албас, чүү уjurлуг улус ыйнаан бо...— деп, ол хыйланган.

— Кускун-хаайлар бар бе, чок бе?— деп, Комбуевич ханада тиккинайнып турган, үш оолдуг адыг чуруп каан шакче көрүп, чазаныкчыны далаштырган.

— Сени саадады бердим бе! Орук ажылчыннары даштар аразындан кускун-хаайлар тып эккеген улус. Хол-биле дагдүгү казып турда, ажыглаттынып турган эң чугула херексел болгай. Херек апаар дээш, сыптагылап каан мен—дээш, чазаныкчы Никитич олудундан туруп, ындыкы өрээлче кирген. Чаа сыптарлыг, чамдык черлеринде дат чий берген кускун-хаайлар куспактап алган үнүп келгеш:

— Силерге четчир бе?— дээн.

— Четчир, Никитич...

Бригадир Комбуевич ылгын манныг «Кировецке» олурупкаш, хадыннарлыг хая чоогунда компрессорга катап халдып келген. Трактор кабиназындан ол кускун-хаайларны дүжүр кагылаптарга, компрессор-биле үрелдежип турган Достай чедип келгеш:

— Кол инженер эр хей-дир эвес бе!— деп, магадаан.

— Инженеринер хадыннар турарын белен чөпшээрээр хире эвес кижичи болгай. Элдептиин аа!— деп, компрессор ындындан көстүп келген Чымба, бригадирже айтырыглыг көргөн.

— Шын, акым. Кол инженер-биле дылывыс билишнес улус тур бис. Хадыннар дугайында дыннаар-даа хөңнү чогулу.— Ол дыннадыгдан Достайның дүндүгүр шырайы, аксыңче адыш ишти дус урупкан кижичи дег апарган, черде чыткан кускун-хаайларны идиинин бажы-биле андара кагылаан.

— Хадыннар частышкын адаанга артып каар чүве болза, боларның херээ чүү деп?..

Бригадир Комбуевич Достайже карак уштап көргөш, бүдүү хүлүмзүрүп каан.

— Шлангаларны дүрүгден адырынар, оолдар. Ам чанывыста чыткан хорумналы берген даштарны өрүмнээр бис. Улус дүштеп турда, мен хадыннарны туруп көрейн.

— Дем-не ынча дизинзе!— деп, Достай өөрээнинден дөмектерин «дарс» кылдыр часкагылаан.— Чангыс кижичи кайыын боорул, Чымба-биле бис база казышкай бис. Соок суг бисте бар-дыр, «КрАЗ» оолдарындан чемден саттырып алыр бис. Чангыс дүште изиг чем чивезивиске бистиң чүвүс-даа канчап барбас!

Достай турган черинден бурт-сарт баргаш, компрессор соонда ораап каан шлангаларны, аргамчыгылаштыр черже чииги-биле дүжүр октап эгелээн. Бригадир Комбуевич биле Чымба перфораторларны дүжүргөш, агаар дамчыыр шлангаларны жожуп алганнар...

Эртенинде кол инженер ажылче кел чыда, контора даштынга дужадыпкан дег, тура дүшкен. Конторанын соңгаларынын мурнунда, бажың-биле деннежи берген үш хадын, эртенги сы-

рынга бүрүлери сылдырашкан, чыскаалыпкан турганнар. Оларнын чанында Никитич ирей холунда демир-хумуннуг, чугааланмышаан хадыннар суггарып турган.

Кол инженер моон тура көстүп турган хадыннар адаанга турган кара хаяже көргөн. Хая турган чер ындыкы эл-биле дескилежи берген, оон чабында бир экскаватор доозунун буруладыр, машиналар чүдүрүп турган. «Комбуевич бир бодалындан салдынмас берге-ле эр!»— деп, директорнуң меңээ чугаалап органы ылап-тыр — деп, ол өрүмнекчилер бригадиринге бүдүү иштинде чоргаарланып, шала эгениксээн сеткилин чажырза-даа, ону сактып хулүмзүрүп каап бажын чайгаш, контораже углапкан.

□

Шүлүктөр

Юрий КЮНЗЕГЕШ

М О О Л К Ы Д Ы Р А А Ш Т А Н

1. АМЫДЫРАЛ ЭГЕЛЕДИ

Дорно-Гови ортузунда мөген ышкаш
Докулчак куу тейже үнгөш харап тур мен.
Дээрни, Черни сарымзык хүн багана дег
Девискилей үнүп олур. Кышкы хыраа
Агы, каңгы, кадар оътта кылаңнашкан.
Аашкынар, дөрт чүк хостуг — кайыже-даа
Аскымчыны саяктадыр орууң ажык.

Хар чок, дески айгаданда ыаш туржук,
Қарак уунга куштар безин илдикпейн-дир.
Харын чүгле ырак черде каргыраа дег,
Хаттың даажы каалап-шиилеп чоокшулап ор.
Қадып калган терезиннер тендиннежиң,
Сарыым кыстың үрүп ойнаар мургузу дег
Шала дунук сыгыржы каап, хөлзеп турлар.

Эзим черниң кижизинге ыржым болгаш
Ээнзиргей, куруг көстүр хову оттуп,
Эрте шагдан үзүктелбээн амыдырал
Эртенгиниң хаяазында эгеледи.
Хойжу кызы бир-ле черде ырлап чору,
Хову кежир эргий харааш тышпайн тур мен —
Хоюг үнү талыгырдан дыңналы-дыр.

Океаннар ортузунда хеме ышкаш
Оран диптер хиндиин тепкен чааскаан тур мен.

Аъттын дынын сала каапкаш, ыры-биле
Хостуг делгем өртемчейни эргиксээн дег
Аныяк кыс сээң арның таалап көрүп,
Хомус болуп эрниц ошкап, кады чоруур
Оолак кайдал?— Аас-кежин күзеп тур мен!

2. АЖЫЛЧЫ ЧОН, БУРУНГААР!

Испания, Куба, Никарагуа,
Италия ырак-даа бол,
Өске дипте өнүктөрлиг
Өргүн суму¹ пионерлери
Өөрүшкүзүн үлежиксээн
Өөрүн сактып, ырлажып тур.

— Avanti, popolo!²
Амар тайван амьдрал!
Ажы-төлдүн аас-кежин,
Ажыл, дыш дээш, бурунгаар!
Аар дарлал бүрүн сөнээр!
Ажылчы чон мөңгө тилээр!

Өртемчейнин чаштарынын
Өөрүшкүзүн өжүрбес дээш,
Эгин денней чыскаалыңар,
Эрес дидим бурунгаар!
Амар тайван амьдрал³.
Avanti, popolo!

3. ГОВИ ОГЛУНУҢ ЫРЫ

Ак-ла хову чалгааранчыг.
Амыраам кыс аалын каапкаш,
Аъттанырда: «байырлыг!» дээн
Ак-ла ховум чалгааранчыг.

Көк-ле хову мунгаранчыг.
Хөлчүң карам чиргилчин дег
Көзүлбейн арлы берген
Көк-ле ховум мунгаранчыг.

¹ Өргүн суму — МАР-ның Дорно-Гови (Чөөн-Гови) аймаанда суму.

² Аванти! (Италян.— L'Avanti— бурунгаар! Пополо (il Popolo)— чон.

³ Амар тайван амьдрал (моол.) — амыр тайбың амыдырал.

Сарыг хову сарыннанчыг.
Сарыым уруг чааккайын
Салгын хады додуктурган
Сарыг ховум сарыннанчыг.

Делгем хову ырлаксанчыг.
Дээрлер актай мээң ынаам
Девиржидип чедип келир
Делгем ховум ырлаксанчыг.

4. ӨГ ДЕГ ХҮННҮҢ БОДУНДА ДЕГ

Кыдыг уш чок хову чернин
Кышкы даңы адып келген.
Чернин, Дээрниң шапшылгазы
Челээштелдир чырып орду.

Челезинден чештингелек —
Черден ам-даа өпейгелек
Чес дег хуннү чоора аарак
Чээреннер челип эртти.

Хенче кулун келген хуннүн
Херелинге дешкиледи —
Хоор ала чылгы сүрүг
Хову сынмас чапты берди.

Аскыр өөрүн хойдукуруп,
Аар чүктүг чээрби КамАЗ
Эртенги хүн бетин орта
Эрегелештир шуужул келди.

Ону көргөш, «Шүдүнзе» дээн
Оттуг-ыяш хааржаанда
Чүьктүг-комнуг тевелерни
Чүге-ле ийик, сактып келдим.

Хатчыл Гови чывар соогу
Кастыктарым шонуп турда,
Бедик даглыг чуртум үнү
Мени кый дээн ышкаш кынды.

«Өртемчейнин төлү — Киж
Өг дег хүннүн бодунда дег,
Чолдуг оран, байырта!» дээш,
Чоруур дооста холум чайдым.

Улаан-Батор — Сайн-Шанд — Кызыл
1984, декабрь—1985, август.

—

Олег СУВАҚПИТ

САМАНТА ДУГАЙЫНДА

Каржы шуурган
 кымчыланып
 сыгыргылаан,
Халап соогун ажынадыр
 үрдүнгүлээн
Чыварлыг кыш тевижинге
 чүү-даа чүве
Шыдашпас дээр
 чугаа көнгүс меге чоржук.
Бир-ле катап,
 марттын сесте,
 эжим-биле
Бистин черниц кедээзинде
 тайгадыва
Хөөрежип базып ора
 орук кыды
Көшкелерлиг
 немдикке келген бис де.
— Чаражын ой,
 чечекти бо,
 көрдөн!— дээштиң
Чанындыва
 мени дүрген кыйгырыпты.
Хөртүк адаа
 карандыда
 харның чечээ
Хөрлээ тыртып,
 черин ээлеп,
 көрнүп олур.

Чаражымпын чаагын суйбап
 чассырым дег,
Чаптай аарак,
 аяар барып тудуп алдым.
Эгенген дег
 салбактарын халыптапкаш
Эзилген дег,
 черже синип,
 дүрлү берди.
— Орта сен бе,
 канчаарың ол,
 чүге дегдин.
Оран чечээ анаа өскей,
 күжүрнү — дээш
Кээргээнинден
 караандан чаш төктүп келген,
Хейде менче
 ажынган дег,
 чидиг көрдү.
— Чаптааш анаа дээптим ийин,
 эжим — дээштин
Чанын орта
 бедик дашты салып кагдым.
— Канчаарың ол,
 чү дээш ону демдектедиң?
— Катап келгеш,
 келир чазын көргөй бис аан...
Бир-ле катап
 изиг чайын
 эжим-биле
Бистиң черниң кедээзинде
 тайгадыва
Хөөрежип базып ора
 демги черни
Көрүп кааштын
 эге мырай кайгап каан бис.
Базар чер чок,
 чечек-биле челээштелген,
Магадааштын
 чангыландыр ырлапкан бис.
Чылдар эртип,
 үе шөйлүп,
 ыраан тудум,

Чылдын дошкун
 донадында
 баштай үнер
Харнын чечээ
 Самантаны сагындырып,
Хамык бодал
 шүлүк болуп,
 төрүттүндү.

2.

Манчестернин кудумчузу
 көнгүс ээн дег,
Маңнап-хөглээр
 бичин чаштар
 читкен-даа дег.
Сагланнадыр частып орган
 чечек ышкаш
Салым-чолу
 аяс дээр дег сагындырган,
Шимченгир-даа,
 хөглүг болгаш
 чазык уруг
Шимээн барган —
 катап хөглөп келбес болган.
Айыыл-халап
 согур душ бооп тавараан бе,
Амы-тынның
 чайгаар үстүр үгүлү бе,
Каржы холдуг,
 кээргел билбес,
 араатанзыг
Каргыс төре
 политининиң үүлгедии бе?
Херелдерин
 ак-көк дээрден чашкан хүн дег,
Кежик-чолу —
 чуртталга бооп,
 хүлүмзүрөөн,
Күзелиниң чырыткызы
 уткуй келип,
Хүн-шак бүрү
 оруу аштып,
 челээштелген,

«Американың
хензигие
элчининиң»¹
Амыдырал
базымнарын билир-даа бис.
Очалаңдан
кедилерин ыяк билип,
Келир үе
аас-кежиин чурттап эртип,
Өранчокта
ырак черден үнүн салып,
Хензиг боду
тайбың дээштиң туржуп үнчүк.
Совет чурттуң
чаштарының аразыңга
Сорунзалай
чырып турду,
көрдүвүс чоп!
Алдын-сарыг
баштың дүгү эстегилеп,
Арны хүнге
чылчырыктап,
каттырып каап,
Бопуйгулаан
чаактарыңдан дери бадып,
Бодалдарын
өткүт-чидиг сөглөп туржук:
«Тайбың болгаш
найыралга бүзүрээр мен,
Тала-өңнүк болчуп алгаш
чурттаар-даа бис!
Каткы-биле.
ыры-биле,
хөглел-биле
Каптагайны
ойнадыр бис,
өңнүктерим!...»
Манчестерниң кудумчузу
көңгүс ээн дег,
Маңнап-хөглээр
бичин чаштар
читкен-даа дег.

¹ Америк журналистер Самантаны ынча дижип чөптүү-биле адап турган.

«Ачай!» дээштин туттунуптун,
«Авай!» дээштин алгырыптын.
Саманта Смит,
Саманта Смит,
Сагыш-сеткил отчугажы,
Салым-чолдуң сылдызы сен.

□

Леонид ЧАДАМБА

ДОМАК-СӨСКЕ БИЖИКСЭЭН МЕН

Демир эзир мунун алгаш,
Дээрде куш дег ужуп үнгөш,
Терең булут үстү-биле
Дескингилеп харап келдим.

Даглар-биле кажааланган,
Дамыр хемнер белдирлешкен
Тавак ышкаш оймак черде
Тайга сууру көстүп келдиң.

Онгаар-дескээр арга-сында
Ожук-хары чытса-даа чок,
Тоора-Хемни харап көөрге,
Торгу, маннык чыткан-даа дег.

Суурумну эргип көрдүм,
Чугаа-соотту дыңнап чордум.
Шупту чүвө чараш чаагай,
Чуруп каан дег көстүп туру.

Чаа бажың, чараш тудуг
Сайгылгаанныг чайынналган.
Чаагай аяс дээринде
Самолеттар диңмирээн тур.

Иштии, арты оруктарда
Иви-чары куураннашкан,
Алды-кижин артып, коштаан
Аңчылар-даа алдарлыг-дыр!

Ырым болган шүлүүм болган
Ынак чараш Тоора-Хемим.
Ынчангаштың сени сактып,
Ырлай аарак чедип келдим.

ОЛЧА-ОМАК-БИЛЕ

Алдын-сарыг күс-даа дүшкен.
Аннаар-диинээр үе келген.
Арга-сындан өлүк-киштеп,
Аътаныптар хүн-даа үнген.

Күзүнгүзүг алдын-сарыг
Күскү хүннер кый деп келген.
Күзүрүктүг байлак пөштер
Хүндүлээчел чайлай берген.

Хүнезин-күш, огун-чемзээн
Күзел хандыр дөгерттинген
Күжур аңчы дөстүмөйн,
Хүлүмзүрээн хүнүн манаан...

Аргамчы баг быжыы турган
Ачам аңчы ам-на:—Че!— дээн.
Акалчыгын чедип алгаш,
Аргазынче аъттаныпкан.

— Орук-чолунар чаагай болзун!
Олча-омаанар элбек болзун!
Авам суглар ынчаар алгап,
Ачам сугну үдеп каан бис.

«Совет Тыва» суурундан
Чарым тайга кай сен дээштиң,
Сайгыттары дызырттыржып,
Чары, мынды шуужуп үнген.

Сыннар байлаа олча-кежик
Сырбык-дииннер карандыржып,
Сыгыр-октуг даажындан
Шышың тайга оттуп үнген.

Эрткен төөгү арыннарын
 хорум-даштар
 Эртемденге
 ажыда сон,
 номчуткай аан.
 Сарыг хову,
 меңги баштыг даглаарывыс
 Шагдан тура
 амыр-дышты көрүп чорбаан:
 Көшкүн тыва
 кидис өө-даа
 чырык хүндүс
 Хөрлээ отка
 чалбыышталдыр
 хып-даа чораан.
 Кыпчактың өө
 база ол дег
 даңгаар эртен
 Кызыл хаяа өңүн хунаап,
 хып-даа чораан...
 Өгбелернин
 өлүм-хайга чыгаттырган
 Эртемчейге
 чуртталгазы ындыг турган.
 Ынчалза-даа
 хову-дагга
 өглеривис
 Ыжы дээрже
 чандаңнардан
 шөйлүп турган.
 Салгал дамчып,
 уран ыры уттунар чок,
 Чарынныгга
 чарнын дээспес Маадырларга
 Мөңгө шагнаың йөрээли бооп
 динмиттелген...
 Бөгүн ону
 бодап кээрге,
 хөй-ле бодал
 Башка кирип,
 дүвүренчиг дойлуп кээр-дир:
 Амыдырал
 кара дүнче шилчип болур

Амгы шагның дайыны-даа коргунчуг-дур.
 Артып калыр
 салгалдарга кандыг ырның
 Аялга бооп,
 чеде бээри чигзинчиг-дир.
 Ынчалза-даа
 кижи-бүрү
 төлдеринге
 Ыйба-хүлдү
 өнчү кылдыр кайын күзээр.
 Бамбук чадыр,
 кирбииниш бажың,
 кидис өглер
 Чандаңындан
 ак-көк ыжы
 дээрже үнүп,
 Шайы хайнып,
 кезээ шагда
 мөнгө турар.

* * *

Хемнер бирде
 сыыгай-даа бээр,
 дажый-даа бээр...
 Кезээ шагда
 олар мөнгө
 агып чыдар.
 Даглар тоглап,
 буступ болур,
 чавызап боор...
 Данды олар
 тандылар бооп
 бедип турар.
 Дуруяалар
 ынак эжин оскунза-даа,
 Тулаа,
 шыгын ээн куруг
 черле кагбас.
 Кескен сиген
 орнун солуй
 чаа сиген
 Келир чазын
 улам бедип үнүп келир.

Кырган терек
чыжырт кылдыр ужул болур...
Кыдыындан
чаш чиирбей тыртып,
Сылдыс сыылап,
чырыш кыннып,
үнүп келир.
өжүп бадар...
Сырызындан
чаа сылдыс төрүттүнер.
Өртемчейде
бар-ла чүве
дөгерези
Өлүмү чок,
чаартынып,
дириг чоруур
Ооң дээди чаялгазы —
Кижиге база
Оюн оя,
чигин чире
чурттап чоруур.

* * *

«Эки!»— дээниң
шал-бул дыннап четтиккен мен,
Эриннериң
сириңейнип,
бырлаш дижик.
Базып эрте бериксээн сен.
Ынчалза-даа
Баглап каан дег,
чаңгыс черге
тура дүштүң.
Эрткен үе сени ынчаар доктаадыпкан.
Эрткен үең —
чанында бо,
кожа тур мен.
Имистелчек
эрте кыраан карактардан
Изиг отту
дилеве-даа!
Тыппас-даа сен.

Шаг шаанда,
 часкаар кыжын
 Чаа-Хөлге
Чалбыыш отче
 соок сугну саарыпканың
Сагыжыңга кирип кээрге,
 ынчалдың бе?
Эриннериң сириңейнип бырлаш дижик.

* * *

Хектер чанып кээри ам-даа элээн ырак,
Хек-даваннар үнери-даа база элек.
Кудай чырып.
 ак-көк өңче
 улам хуулуп,
Куу булут
 даглар ажып,
 чаштып турда,
Часче уткуй
 ужуп үнер чай-даа албайн,
Чалгыннарым...
 сыйлып калган.
 Сактып ор мен:
Часты ынчаар сээң-биле уткуваан мен,
Чайны база сээң-биле эрттирбээн мен.
Кара башта
 хыраа бөгүн дүжүвүткен,
Карактарым
 шоо база
 имистелген.
Хүлүреме
 бүрү сүзүп,
 шылыратпайн,
Күсче кады
 кирбейн көрээл:
 Орайтаан-дыр.
Чыып алыр каттарывыс
 үе-дүпте
Сылка тура
 манап чадааш
 кадып калган —
Ишкир сава тыппайн барган шорувус-тур.

□

Хойжу,
аңчы чаагай адын бужартатпаан
Хоочун өгбө аравыста боду чок бол,
Эреге дег — чылдар мань шуушсажок,
Элдеп чүве: сагыжымда дириг хевээр!

Изиг,
өй-тап,
соок дирткен куржагларның
Ими-демдээн бүрүн дөзээн Тывам сени
Авам ышкаш хүндүлөп көөр ынакшылдың
Алыс бажын оттуруп каан аңчы ол-дур.

ЧАНГЫС ТӨЛ

Чаяан-бойдус кижилерге хайыразып
Чамдыкта шуут өйлүг-шээрлиг берген болур:
Дын-на чангыс оолдуг болган бүле турар,
Дын-на чангыс кыстыг бүле база бар боор.

Чиилеме, он шаа кыстар аразында
Чангыс борбак оолдуг болган улус турар.
Сидирешкен он шаа эрлер аразында
Чангыс борбак кыстыглары база бар боор.

Чажыргаш чоор: «чангыс» дирткен оглун, кызын
Шаанга киир чассыңнадып чоруп бээрлер:
Эккел дээнин сири-кавы бараалгадыр,
Элчок чанын базым сана өршээп чоруур.

«Чангыс борбак чүвевисти канчаар бис ам,
Шаа барып угаан кире бергей аан!» дээр.
Эки төлдү өстүрери — кавайлыындан
Эгелээр деп мерген бодал дүшке кирбес...

Оон сонгаар кандыг кижини болу бээрин
Ожаап көрбөс, бодавас-даа элдеп-тир бис.
Буурул кылдыр кырып келгеш, бажывысты
Буруудадып шашкылаарга чүңүң ажыыл?!

КИЖИ ЧАРАШ

Ырын-сырын, сагышсыргай,
Ылым-чылым — үн чок эвес,
Ырак, чоокка кынгырады
Ырлап чоруур кижичараш!

Шынганнарын кырланнады
Тууйбуларны эптей салып,
Чымыш-биле төрөлдөшкөн
Тудугжунуң боду чараш!

Чазын, күзүн ховуларның
Чадаган дег аянынга
Таалал-биле сорук кирер
Тараажының эрестин аар!

Шаттар дургаар энчепкен дег,
Чадып каан ак ааржы-даа дег.
Арбын сүрүг бажын доскан
Ашак безин элдеп силиг!..

Амыдырал шуурганының
Аак-кээктиг моондаан өттүр —
Муңчулуг чок, өжөш, чоргаар
Бурунгаарлаан кижичараш!

СУУРУМ

Ак-Туруг, Кара-Туруг —
Авазы дег, ачазы дег:
Кавайда чаш төлүндөн-не
Карак салбайн тургулаанзыг.

Игилдиги дег — узун хоюг
Чаа-Хөл хемниң өткүт үнүн
Чажындан-на дыннап өскөн
Иштик черде суурум бо-дур.

Элээди шаам, чалыы үем —
Шак бо суурда хевээр арткан.
Эрес-кайгал оюн-тоглаам
Шак бо суурда сиңип калган.

Чонум чолу, бодум чолум
Сорунза дег тудуш болгаш,
Өкпе-дарыш чогу-биле
Өөрүшкүнү үлешкен мен.

Амыдырал үргүлчү-ле
Аас-кежи болуп келбээн —
Сагыш саргып, ажыг-шүжүүн
Чаңгыс эвес үлешкен мен.

Ынакшылдың ханызынче
Бо-ла суурга шымнып кирдим.
Ырым, шүлүүм аян-хөөнү
Бо-ла суурдан шуудап үнген...

Ак-Туруг, Кара-Туруг
Авам ышкаш, ачам ышкаш.
Катап-катап көрүмзе-даа
Карактарым эрикпес-тир:

Буурул баштыг оглу мени
«Муңчулба!» деп, сергеткензиг.
Ам-даа хөйнү кылырымны
Алгап-йөрээп тургулаанзыг!

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ШАЛЫҢДА ЧЕЛЭЭШ

[Чайгы шүлүктөр]

* * *

Селбер дьттар хөлегези серинн шыкта
будук оду дызырткайнып киискин тур.
Семис эътти долдур дүлген кара чалгый
бургуткайнып чаагай бузун тарадып тур.

Меде чыды оогуп турар дилиндекте
мечек-мөчөк эгиннери чергелешкен
кезек эрлер хадыр чайып меннип турлар,
кескен сиген чаагай чыды айдызап тур.

Частыг чайның хайыразы терең сиген
шыыгайнып тавычалай дүжүп турлар.
Шыңганнары күштүг эрлер демниг ижи
сараат болуп алаак дургаар деннелип тур.

Чиирбей оьттун хайыразы чаглыг ужа
шилиндекке шаңнал боор дээш быжар четти.

* * *

Хөлдүг хоорай чайын улам бачыданчыг,
көвей мотор изинчиди көзөп келир.
Шак-ла ынчан тайга черни сакты бээр сен,
шапкын хемниң сериин чалгыы көстүп келир.

Кагып хүнзээш караам безин оңгаярган
септекчилер аразынга кирип келдим.
Кара дарган изиг демир аразында
серт-даа чокка дери төктүп узанып тур.

Эртенинде машинавыс үндүрүпкен,
эрги валды шевер холдар солуй шаапкан.
Менги баштыг бедиктерже тутсуп ор бис,
мээң өңнүм суугуда хаартпышаан...

Ажылчынның күштүг холу турбаан болза,
аалдар кезип сургакчылаар харыым кайыл.

* * *

Даартагы чырык хүнге аксым-кежиин,
мага хандыр чурттаарымны магадылаан
Маска биле кадыр ийи — эки Сүлдем,
тайбың ишке бүзүрелим быжыктырган.

Кара хөрзүн чемиш берип өстүрген бол,
чангыс мажак — хумагалыг кижидери.
Караам-биле амыдырал бодараанын
чаптап чорааш, оон көрүп үнелээн мен.

Чаңгыс-даа кат аксымдыва киир каггаш,
чайның кежиин четтирдим деп амыраар мен.
Чаңгыс-даа хүн агым сугга эштип алгаш.
чайгы хүнге додуктум деп өөрүүр мен.

Тайбын дээрге, ырлап чыдар саарыг-дыр,
даарта хүнге чалгып чыдар тараалар-дыр.

* * *

Гуцуль уруг кударанчыг ырлап орду,
курортчулар ону кайгап хөлчок чорду.
Карпат даглар карак чажын төккөн ышкаш,
карангы дээр хондур куткаш улам бүргээн.

Чоогумда чодур дубка чаглактанып,
чаным-биле тегерээн дег эрткилээр-даа.
Зонтигим адаандыва чалавадым,
Чача-түвек, аашкынган эжим кончуг.

Канмыыл ышкаш хадып чоруур тоянчыга
халыын, арыг ынакшылын мегелеткеш,
күжүр уруг күзел четпейн чааскаан калган,
күдээ болур орта кижиг тывылбастаан...

Курорттаан эр аалынче арлы берген,
гуцуль уруг кударанчыг ырлап арты.

* * *

Коңгураалар дозуп алган шалынын
ховаганнар мага хандыр ижип тур.
Хову черге кагаан болгаш ындыг боор мен,
хувада суг хумагалап оарарымны.

Чечектерниң үрезиниң дажыглап,
шевер ары өөнөйнип ужуп тур.
Сериин черге чорбаан болгаш ындыг боор мен,
сери адаа хөлөгени кагбазымны,

Өңгүр чайны мага хандыр алгаар дээш
хектиң боску дунгужеге келбедин.
Өске кижээ барып алган хүнүң дээш,
хей-ле бодуң ам кээп чүгө кемдиир сен.

Чайгы шалың челээш дозуп ойнап каар,
чалың назын катап чырып келир эвес.

Дедир хараан ээтпекче согун дег дыт
чалгыгларга мөгдүрүп каап бадып олур.
Демир тыртпа мыйытты дег ону каккаш,
сайлыг эрик кырындыва үндүр четти.

— Чаңгыс эртен ийи доорбаш ужулдум—деп,
салчы кожам мактанмайн хөөрөп олур.
Чайны өттүр үер сарты — бүдүн бажың;
самосвалдыг күдээмге эртен чүдүртүр мен.

Салчы кижн сагыжында дүне-хүн чок
чалгыг бо-ла «чакпыыл» чудук чууп орап.
Эгээртиңмес тайгалардан эстеп баткан
Эне-Сайның үнезин ол эки билир.

Верандалыг улуг бажың бедип-ле олур,
мээң өңнүүм кызын өглээр чеде берген.

Монгуш ДОРЖУ

БҮЗҮРЕЛ

Бөмбүрзектиң чамдык кезин шуурганга чулбарлаткан,
Бөдүүн чонун дарлал, меге саза базып хоозураткан,
Кинчи, саакты үзе шавар эрестерниң борбак бажы
Хилис черге кара тамы уургайларже хөмдүртүнгөн.

Дарызыг ыш көксү-хөрөөн кагытса-даа,
Даарта хүн дээш өлүм билбейн сокчуп турар
Араб чурттар маадыр чону демин кадып,
Амгы чаштың келир өйүн тиилеп алыр.

Бөмбүрзектиң өске кезинн кежик шыпкан,
Бөдүүн чону Сылдыс, Айже орук изөөн.
Демиселге дунзааланып, каңнаттыңган
Дээди шынның найыралы — тайбың чол дээн.

Чуртум үнүн бодум үнүм кылып алгаш,
Шуудун бодап, чулчуруурун бодавас мен.
Узун тайбың күзөннерниң бирээзи мен,
Угу яды араттарның төлээзи мен.

Партийжи гимн ышкаш диптер эргээн
Баштыңчывыс Ленинниң номнал-чагы
Бөмбүрзектиң хамык чонун каттыштырар,
Мөнгө хүннүң үнүп келир шагы кагар.

Чүс-чүс чылдар эрткен тудум Ленинни
Чүрек бүрү ыры кылдыр хуулдура бээр,
Октаргайның кырын шыва чангыс-ла тук —
Октябрьның Кызыл тугу киискип үнер!

САЛГАЛДАРНЫ ДАМЧЫП ЧОРААШ...

«Чеден аът-даа челип четпес
Челээш курлуг өглер» болгаш
«Тозан аът-даа долганы албас
Токкулчак ак өргээлерниң»
Эжиин ажар нарын дүлгүүр
Эрги шагның тоолдары ол.

Оларны ыткан өгбелер-даа,
Октаргайда сылдыстар-даа
Ады-сывы билдинмес бол,
Аравыста чурттавышаан.
«Оюн оя, чигин чире»
Олар «дуспап» чоруй барбаан.

Оттуг чүрек чүглежи бээр,
Он-он салгал дамчып эртер.
Бурун шагдан маадыр чоннуң
Буяң, чол дээн шынчы хөңнүн
Амгы биске арттырып каан
Аас-чогаал болуп хуулган.

БОДАП ЧОРУ

Ыржым чер-дир. Шөлээн алаак ортузу-дур.
Ынакшылды бистер ойнап көрээл, сарыым.
Ээгий келгеш, ээлдек, чазык ошкавыт даан,
Эриннер-даа хырбаланчы бергейлер аан...

Өйлүг назын удаар эвес. Караш-кынныр.
Өкпе-чаргы чогу-биле хөглөп алыыл.

Өлүм билбес ынакшылды ойнаан бис деп
Өөрүңгө мактанмазың билип ор мен.

Оран байлаан база катап магадаанзыг,
Орай дүннүң сылдызының кыварын аар.
Дериткиже кускакташкан бисти көргөш,
Дээрде Айның электексеп турарын аар...

Ындыг-ла-дыр. Чоор сен ону, херекке алба.
Ынакшыл деп ыдык сөстү адап ора,
Ийи чүрек каттышканын сактып чор даан,
Ийлээр хире меге чогуң бодап чор даан.

Салчак МОЛДУРГА

ДАЯ ЧЕЧЭЭ

Даглыг оран шөлү болгаш,
Дая чечээн билир чордум.
Дазылындан туруп алгаш,
Тарыырын-даа шенеп турдум —
өзөр чүве.

Мугурумда ол-ла үнүш
Мургустуда барын көрдүм.
Мурнуку дег, камныг чулгаш,
Буян эреп, сеңээ сундум —
өөрүп туттун.

Черим биле черин дөмей,
Черлик дая ында көвей.
Чечээ биле чечээ өңнөш,
Чемиккен бол, элдеп бүдүш —
онуп чүзүл?

Иштик, кедек арай онза:
Изиг, соок-даа болгулаар-дыр.
Ийи хол-ла демниг болза,
Ижиктирер үнүш кай баар,
але, сарыым?!

Ары, Өвүр тудушкак бол,
Агаар-бойдус карышкактыг,
Агы, чашпан холушкак бол,
Аяң чечээ чырыткылыг —
өспүшаан тур!..

ХАНА-ДАГ

Башкы Д. Б. Монгушга

Кара дуран астып алган, инек дилеп,
Хана-Дагның бизеңинде калгып чор мен.
Кайыже-даа угланырга, долгандыр даг,
«Хана дээни ылап-тыр» — деп бодан чордум.

Дайзын келзе, эрти албас шивээ кылдыр
Танды сынын арат шаанда билип чораан,
Ханалыг өг өртемчейден ону дуглап,
Кажаалаан дег үе шагда эрте берген.

Хана-Даг ам кажаа, шивээ эвес-даа бол,
Ханы чоога, өзеннерлиг — бедик-ле-дир:
Хандагайты, Солчур, Хам-Дыт, Улаатайлар,
Хараар болза, Бора-Шай-даа адышта дег!

Хамык ой-чик, сайгырак дег, сыгыглангащ,
Хажыыларже сес-тос башка чарлы берген:
«Кайнаар. чүү-даа чашты берзе, тыппас сен!» — деп,
Кадыр-берттер кочулаан дег, шып-ла шыпшыа!

«Канчалдыр-ла чиндизинзе, чок-ла, чок!» — деп,
Кара кускун, электээн дег, конгураар-даа...
Кашпал ишти хөлөгелеп, караңгылаан,
Хая тиинде дая, сөөскен караргылаан.

Кара-көк, аар, коргултчун дег, булут черни
Какпактаан дег, хүннү менден чажырыпкан,
Кадыр сүүрнүн бизеңинге четкелээмде,
Харыг туман оруумну дуй чыдып алган.

«Кайыын келген, чүү мындыг кижиги сен?» — деп,
Харлыг бораң шинчилээн дег, мени сүрген,
Мугурга-даа чоруурумга, мындыг ийик:
Булут менден чыда калбас — шошкуп чоруур.

Қара чаштан өскен черим сағындырып,
Харлыкпышаан, караам чажы мөндүш кынды...
Мунгаш даглар буукканымны кайын билир,
Буга баштаан инээм-не тып алза, чолум!..

Ынчандан бээр адыгуустар тывылбаза,
Ында-бирек кижим мени канчаай эртик?!..
Ынчаар бодап чорумда-ла, билген ышкаш,
Ыйгылактан инектерим харап келди!..

Амырааштын, чаш төл ышкаш, өрү шурап,
Адыштарым часкапканым билбээн болдум.
Божуу-далаш хая көрдүм, сүлде-ле бо:
Монгуш уруу артымда бо каттырып тур!

ШУУРГАН

Сонгу чүктен аай хат келгеш,
Сонгам, хаалгам, серим соктап,
Човууртаан дег, улувушаан,
Солчур дургаар дүвүлөп чор.

«Чаштан өңнүүң — Шуурганың мен,
Салчак, шымда, тура халы!
Саглы, Каргы — чүүжок дилээш,
Сакты бердим, сени!»— дээнзиг.

«Арыг, кылаң дүвү-харга
Арным каксып, хевим кактап,
Аразынга чорза дээрге,
Арай кадык эвес-тир мен.

Шуурганымны чамдык улус
«Чут» деп адап, каргап турда,
Чүрээм күжүр, сыр-ла дедир:
«Шүлүкте!» деп чүткүп чыдыр.

Чеди айнын кежээзинде
Чечектерде шалың дүштү
Сенээ ынак сеткилимден
Чечен сөстөр ужукталды.

Суу чок хемден сускун дилеп
Сураглаарга кайыын тыптыр,
Чуртталганың нарын оруу
Чуруттунуп, боду бүтпес.

Ындын, өткүт үнү чокта
Ыраажы бооп черле хоржок,
Ынакшылдың чажыт хөөнү
Ыдалашкаш, боду келбес.

Чуртталганын арыг шынын
Ынакшылга сүлде кылгаш,
Ынакшылдың алдын ужуун
Чуртталгага сыптап алыыл.

Чеди айнын чаазында
Чедишкен ай айдыңналды,
Сээниң, мээниң ийи чүрөк
Сээннежип тутчу берзин.

Антон УЕРЖАА

БЯШ-ТАРЫЫР

Алган эш чок, ажы-төл чок кара чаңгыс
Аскак ашак хүнү келгеш чорта берген.
Улус чон-даа дүвүредип, шүүдетпээн:
Удуур дээштиң чыткан ояар турбайн барган.

Чажында-ла кемдеп-кергеп бертик арткан
Салымынга муңчулганы ындыг ыйнаан,
Шала даамай, чугаа-соот чок, пөрүк, хаалчак
Чааскаанзыргай эскет-даа чок кижичорду.

Бичалза-даа күжүм чегей дээр эвес
Бяш тарыыр элдеп чанныг күжүр болгай.
Бичангаштың шагдан тура улус ону
Бяш-Тарыыр дижи берген ужуру ол.

Ала чазын даяңгыштыг калгып тургаш,
Албан черле бир дөс бяш олуртуп каар...
Чылдар эртип хериминде дазыржыгаш
Шыргай ногаан арыгжыгаш болу берген.

Ажыктыг чүүл кылган мен деп билген бе ол?
Ажы-төл-ле аңаа чыгып ойнап хүизээр,
Чирик куштар ыштарга уялап ап,
Чирилешкен ыры-шоорун салып чайлаар.

Ол-ла-дыр ам, хөөкүйнүң хүнү ашкан...
«Оон чайлаан чүве кайдал, үүл-дир» деп,
Акы-дунма чоок төрөл чүвелери
Аргалажып ужур-чөвүн сөглөшкеннер.

Хөлүн эрттир көвей чон-даа аңаа чыылбаан,
Хөөржүдүлгө хөгжүмү-даа чаңгыланмаан.
Эгел оожум, артык-тудуу шимээн чокка
Эң-не сөөлгү көжүнчө ол аьттаныпкан.

Кажыыдалдан харлыгып кээп, ыглаан ышкаш
Хатка сыылап, сагланнашкан терек, талдар
Мөчээн кижини соондува мөгөш кыннып,
Мөндүннөвө шалыңнарын чажып турган.

□

Алдын-оол МОНГУШ

ТЫВАМ

Честемейлээн, ченгемейлээн —
Төрээнизирек өргүн чонум,
Челээштелген, хаяаланган —
Төөгүм тудуш, даглыг Тывам.

Күүйүмейлээн, даайымайлаан —
Хүндүлээчел өргүн чонум,
Хүннээрэктээн, чиргилчиннээн —
Күзелим дег, хостуг Тывам.

Өгбелернин чаңчылдарын
Өскелевээн, шынчы Тывам.
Сарыг шайын, хойтпаан ижип
Чадыккан мен, доруккан мен.

ЧАРАШ КЫСТАР

Ырак, хары чуртгун-даа бол,
Рафаэльдин даңгыназы
Тыным ышкаш, ырым ышкаш —
Тыва кыска чүүлдеш чүвөл?

Хөөмейим салыпкы дег —
Хөрек-чүрээм хөлзеп келир.
Каргыраамны шөйүпкү дег —
Карактарым таалап ханмас...

«Чаражынга шай-даа тикпес,
Чажынга аът өртевес» бол,
Чараш чаагай бүдүш барда.
Сагыш-сеткил сергек, чырык.

Чалыы кыстар, тыва кыстар
Чараш боорун йөрээр-дир мен,
Ажыл-ишчи, ээлдек бүдүш
Адырылбас кезин болзун!

ШОМ-ШУМ

Шорааннарда чуңма, телер
Чорумалдар хараан турар,
Эверест дег сыннарында
Эзир куштар чоргаар салдаан,
Шолбан безин чоокшулап кээр —
Шом-Шум ышкаш бедик даг чок.

Эзреминде кадыргылар
Эзерден-не эстине бээр,
Эрээн-шокар үнүш, чечээ
Эзенгини чүлгүл чоруур,
Чоннун малы сынышпааже —
Шом-Шум ышкаш байлак чер чок.

Омар Хайям шүлүү ышкаш,
Онзагай сен, шевергин сен...
Ынчалза-даа сеткилимде
Ында чурттаан кижилер мээ —
Шом-Шумдан-даа бедик ышкаш,
Шом-Шумдан-даа байлак ышкаш!

* * *

Гениалдыг ыраажылар —
Хектер үнү чир-шон турар,
Кезе төрөөн угбам ышкаш,
Хемчик уну чараш Сүт-Хөл.

Адын-сывың кайыын келчик?
Артыңда дөө Кызыл-Тайга
Кырын дургаар чалгып чыдар
Кырган Сүт-Хөл ол-ла болгай.

Чалгыгларың дүргектерин
Чажымдан-на таныыр чордум,
Шил дег, арыг ээреминге
Чидир шымнып таалап чордум.

Саян далай көдүрлүрге,
Чалгааравас — эштиг боор сен:
Арат чонум ындыг улуг
Ачылыг деп биле бээр сен!

□

Игорь ИРГИТ

ЧАҢНЫКТЫГ ДҮН

Чанлык даажы хову сыңмас диңмиттелген,
Частыг дүне шапкан аъттар караңнашкан.
Чавыт бажың азарганчыг сонгазындан
Чаштың үнү чаңгыланып тарап турган.

Динмирээшкин көнгүс чоокта, мыя мында:
Диртиледир кара черни соп-ла турган.
Аакталган уруг үнү сарапчага
Аадып каан кавай ышкаш шагжокталган.

— Адыр, чажым, аа богда, бичии шыдаш!
Ачан биле эмчи ийн халдып ор боор...
Аъттар мында, бо-ла келди, дынна даан!— деп,
Ава күжүр чаннyp-чашпып, ыглап орган.

Ооргатарын суггур чаашкын кымчылаарга,
Орангылап, былгыргылап, киштегилеп,
Ханныг-дестиг суглуктары шыңгыражып,
Халытпышаан казанакка аъттар келген...

...Чанлык даажы шагда читкен, ыржым дүшкен.
Чаштың үнү соңга өттүр дынналбады...
А мен ону бөгүнгө дээр утпас-тыр мен.
Аъттар ынчан амы-тыным камгалап каан...

КЫСТАРЫМГА

Херелчигей, алактаагы кудуруу дег.
Карыш четтес чинге кара, холук сарыг
Кежегенер узап-ла ор, уругларым.
Кандыг кончуг өрүксенчиг, чаптанчыг чоор.
Кезек суглуг Алдыы, Үстүү Ишкиннерни
Хереп көөрге, шала күзүн ындыг ийин.

Каттырарга, курзук боорга каттырынчыын!
Канчап эрте кырый берген чаштар силер?
Ол-ла олчаан чирик каар деп кортпактаарга,
Оюн билбейн, мунгарааштың ыглашпанар.
Дижээн дишти чагга суккаш, Акалчыкка
«Дизиг шуру, чинчи бер!» дээш өргүптүнер.

Таналар дег орлан шоваа көстеринер
Таанда эргим, тааланчыг кыпкан дег-дир.
Ачаңар мээң ойнап өскөн Шагаан-Арыым
Айдын дүне сылдыстары ындыг ийин.
Онаалганар хынамчалыг кылып алгаш,
Оожум, шөлээн удуңар че, өпейлеп каайн.

Дүжүңерге кара булут көзүлбезин,
Дүннү өттүр чаныңардан ыравас мен.
Тиккилешкен бичии ынай чүрээнерни
Тиг чок дээрнин делгемнери дыңнап турзун.
Өзүп келгеш, арыг-шынчы чурттаар силер,
Өпей ырым сактып, бодап ырлаар силер.

Удур-дедир көңгүс тоошпас апарган дээш,
 Улус бисти хөлүн эрттир чектевезин.
 «Далаш, дүрген, шыңгыы эвес, халымак» деп,
 Таныш-көрүш эштеривис чемелээй аан.
 Хып дээн чалыы, угаан кирбээн, кенен шагда
 Кымның човаан кым-даа билбес, кымга хамаан.
 Анаа ынчаар, анай-хаактыг аяс чазын
 Аян-тээлеп, үе чарып турган болуул...
 Чежемейниң «ынак бис» деп аашкынарга,
 Сеткиливис аржаан-чулуу кайыл ынчаш?
 Сөглээр сөстөр төнүп каарга, мөгатканзыг,
 Шөйлүп узаан анчыг өйнү калчаптар боор?
 Мээң сенээ сөглээн сөзүм хоозун боорга,
 Сээң менче көргөн караң — эрбен болчук.

□

Артык ХОВАЛЫГ

ЧЕРИМ-ИЕМ — ЧЕМГЕРИКЧИМ

Андарган чер
 Айдыс чыттыг,
 Чаткан ширтек сырыы ышкаш,
 Сырый дыргак изи-даа дег,
 Шыйыглары хээленчек,
 Шыдар ирей хаваан кешкен
 Сыгыгларын сагындырар.

Чажындан-на черин чарып,
 Андазынның бизин углап,
 Аът соондан базып өскен
 Адыштарда хавырыктар
 Артык сөс чок херечи ол,
 Угун салгаан күдер кара
 Оглу Сандан тракторун
 Оргу ховаа сала кааптар.

Сыдым чедер черге эвес,
 Шынаа дургаар тараа чажар —
 Угуулзалар артып калыр.

Чоолбурап бады келген
Чоорган дег ногаан хээлер
Көккүр дээрин хаажылай бээр,
Хөлбелчицнээн сыптар самнаар.

Черниц кежи карак өөртүр,
Дазыраган шөлү көңгүс
Таныттынмас чоргааранчыг:
Бөкпек баштыг кызыл-тазы
Бөөлденип бырлацнай бээр.
Чели аар-аар халайгылаар.
Бункерден баткан тараа
Саарлып турда, онза ырлыг.
Чаржалаштыр хүн херели
Мун-мун өңнер доюлдуар.
Черим-ием —
Чемгерикчим.

КЫЗЫНГА ЧАГЫГ

Тыва чонум
Хөңнү бичии, хүндүлээчел,
Тывызыксыг,
Хөлчок уран байлак сөстүг.
Өггө кирген —
Өремелиг шайны ижер,
Дөрже оргаш,
Төрелдежип хөөрежир.
Херек болза,
Кечим шайын бере кааптар.
Аъдын-хөлүн
Ачылажыр, дузалажыр.
Ада-ием
Чагыглары меңээ эргим!
Чонуң — чоорган,
Чоргаар омак чуртта, уруум.
Эжиң — өөрүң —
Эгүүр шагда чөлөнгижин.
Аас-кежиң
Чааскаан тарып шыдавас сен,
Хөйүң — хөйлең,
Хөглүг, эрес чор даан, кызым.

ЧЕРИМ ӨНҮ

Ак-көк дээрни, далайларны,
Алдын хүннү, айдын айны,
Челээш өңүн чарашсынып,
Чеже кижиге мактаваан дээр.

Олар шупту чуртталгада
Онзаланып чурутгунган.
Ынчалза-даа черим өңү
Ырлап ханмас менээ чараш.

Хамык өңнер аразындан
Карактарым ону шилиир.
Уянымаар, топтуг болгаш
Уруг менээ чоогу ол бе?

Эскертинмес, бөдүүн болгаш
Эргим болган ужуру ол бе?
Сеткилимге өннөш кылдыр
Чечектерин чатканы ол бе?

□

Николай КУУЛАР

АВАМ ШАЙЫ

Ырак кыйыг кыштаавыста
Ынак авам сарыг шайын
Саарып тура боданы бээр,
Чажы мени сактып келир.

Дазыл хуваа шайын куткаш,
Далаш-биле дөрже сунар —
Манаан ие күзели дег,
Маспактанып органзыг мен...

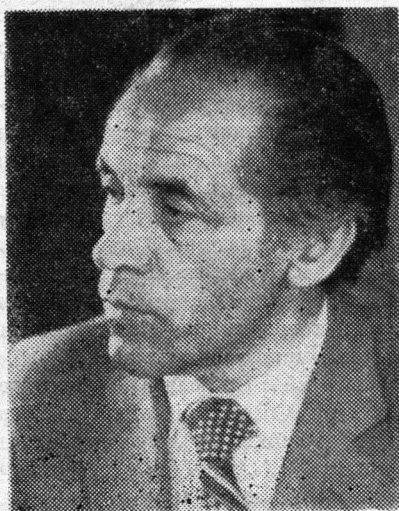
Ынчалза-даа күжүр төлү
Ырак черде хевээр болур.
Уярава, күжүр авай,
Ужуражып чеде бээр мен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ШҮЛҮКЧҮ ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА СӨС

Орус шүлүкчү Анатолий Федорович Емельянов 1925 чылдың август айның 20-де Красноярск крайның Сухобузимо суурга чурттап чораан орус өг-бүлеге төрүттүнген. Ол бо чылын алдан харлаан.

СЭКП-нин кежигүнү, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү Анатолий Емельяновтун эртип келген оруу солун болгаш берге. Чалыы Толяның чаш чылдары Ада-чурттун Улуг дайынының кадыг-берге чылдары-биле каккылажы берген. Кандыг-даа чогаалчының чон аразынга көстүп келгенин база чогаалдарынын үнген дөзүн хандыр билип аарда, эрткен өйже эргий көөр апаар: оон кандыг өг-бүлеге төрүттүнгени, кандыг черге додукканы база кымнарның аразынга чалыы чылдарын эртиргенин билири чугула. Анатолий Емельянов школага тургаш-ла, шүлүктерни бижип чораан. Толя он ийи харлап чорааш, шүлүктерин солуннарга парладып эгелей берген. Оон «Барыын Украинага» деп шүлүү 1936 чылда «Ударник социалистических полей» деп солунга парлаттыган. Ынчан ол алдыгы класска өөрө-

нип турган. Үжен чеди чылда «Сталинский путь» деп солунга «Январьның хүнү», «Чаашкын мурнунда» деп шүлүктери көстүгүлөп келген. Чалыы Толяның он бир шүлүктери солуннарга парлаттыгылаан, оларны үзе кескилээш, бичии кыдыраашка чыпшыр хырбалап алганын караам-биле көргөн мен.

«Кижини болуру чажындан» деп үлөгер сөс бар. Анатолий Емельянов

школачы чылдарында-ла сөскүр болак чораан. Ооң чон аразыңга лекция номчуп чораанын мындыг бир документ херечилеп турар.

БҮЗҮРЕДИЛГЕ

1942 чылдың август 3 чаазы.

«Бо шынзылганы көргүзөр эш Анатолий Емельянов болза, «Память Ленина» колхозче сургакчыладып уңген болгаш Бирги бригадага полит-массалыг ажылды чорударыңга база куску тараа ажаап алырыңга боттук дузаны чедиреринге дузалажыр сорулгалыг чоруткан кижини...»

Дайынның кадыг берге чылы. Ынчан 17 харлыг Анатолий колхозчулар аразыңга суртаал салып, чалы лектор болуп, фронтуга дузаламчы кылдыр тараа ажаажып турган. Назын чеде бээрге, Анатолий Емельянов шеригче келдирти берген. Шеригниң үгер-боо училищезинге, шеригниң политиктиг училищезинге курсантылап тургаш, 1943 чылын «Бистиң командирниң дугайында ыры», «Экизин аа!» деп шүлүктөрни дайын үезиниң солуннарыңга парлаткылаан.

Анатолий Емельянов фронтуже чорупкан. Советтиг төрөөн чурт дээш немец фашистерге удур чаалажып кирипкен. Дайзын-биле удур-дедир аткылажып, изиг ханын төп чораан. Саргарып калган бир «Шынзылгада» мынчаар бижип каанын номчудум.

«...Оң талакы чода Эдин тоглаар ок чире шаапкан... Ынчан Анатолий Емельянов пулемет взводунуң командирни турган болгаш биче лейтенант шериг аттыг турган.

1945-46 чылдарда Анатолий Федорович шериг албаны эрттирип, Германияга болгаш Австрияга турган шериг кезектеринге немец дылды

арыг билир болгаш хелемечилеп турган.

Кижиниң авазы кончуг деп чугаа бар. Анатолий Емельянов дайын шөлүңге чеде бергеш, өлүм-чидимни караа-биле көрзе-даа, шынның херектиилээр деп чүвөгө бүзүрээр чораан, ол ыдыктыг бодаалын авазыңга бижээн.

«1944 чылдың ноябрь 25. Львов хоорай.

...Сеңээ база катап чеде бээримге бүзүрээр кижидир мен, авай. Ынак авам, сеңээ чеде бээр мен. Албан чеде бээр мен. Чурттаар мен, каттырар мен база ынакшыыр мен деп чүвөгө бүзүрээр кижидир мен... Анатолий Емельянов».

Анатолий Емельянов балыгладык-каш, эмчи черинге чыткаш, 1945 чылдың февраль 23-те ачазыңга, авазыңга, база угбазы Тома, чээни Лерочка оларга мындыг чагааны чоруткан. Ооң үзүндүзү бодур:

«...Ачай, авай, угбам Тома база чээним уруг Лерочка, силерниң амыр-мендиңер айтырдым.

Мен ам эмчи черинде чыдыр мен. Кончуг сойлулктар будумдува адып дүжүрүптүлөр, ынчалза-даа балыг улуг айыыл чок, чода сөөгү бертилбээн, чүгө моң эддин чире шаапкан. Ам мүн-не тендийтир кылдашпай турар апардым... Анатолий Емельянов».

Москва университеди. Анатолий Федорович Емельянов 1951 чылда Москва университетиниң философия факультедин кончуг эки дооскан, кызыл чалаалыг диплому алган, тускай эртеми психология. Ол-ла чылын аспирантурага кирген. Аспирантураны бүрүн дооскан, чүгле кандидат диссертациязын камгалап четтикпейн чыткаш, СЭКП ТК-ның ай-

тышкынын ёзугаар Анатолий Федорович Емельянов шүлүкчү кадайы Светлана Қозлова-биле кады Тывага чедип келген. Ол олчаан Кызыл хоорайда турумчуп дурттай берген. Бола чылдарның дургузунда Анатолий Федорович Емельянов лекция бюрозунун директору, областың культура эргелелинин даргазының оралакчызы, СЭКП Тыва обкомунун лектор бөлүүнүн эргелекчизи, Тыва АССР-нин культура сайыдының оралакчызы болуп ажылдап келген. Ам Тыва АССР-де Бүгү эвилелдин «Знание» нийитилелинин баштаар чериниң даргазының оралакчызы бооп ажылдап турар.

Анатолий Емельяновтун өг-бүлезин шүлүкчүлөр өг-бүлези деп болур. Анатолий Федорович Емельянов, ооң кадайы Светлана Владимировна Қозлова олар ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери, оларның оглу Кондрат биле уруу Лиза Москва хоорайда Чечен чогаал институтунда сургуулдап турарлар. Оларның шүлүктери болгаш очулгалары солун парлалгага үнүп турар.

Анатолий Емельянов — орус шүлүкчү. «Солнце и Эртине», «Если ты человек», «Упорство», «Справедливость» деп шүлүктериниң номнары Кызылга болгаш Москвага тус-тус үнгүлээн. Оон ыңай «От мира не уйти» деп тоожулар болгаш очерктер ному база бар.

Анатолий Емельяновтун чогаалчы болурунга Николай Асеев биле Павел Антокольский кончуг дузалаан.

Дайын төнгөн. Анатолий Емельянов студент апарган. Бир катап Москва унирвеситетинге чарлал азып

каан турган. Николай Асеев-биле сургуулдар ужурашкан.

— Силерниң аранардан кым шүлүк бижип турарыл, номчуп көрзүн — деп, сураглыг шүлүкчү айтырган. Зал ишти ыржым апарган. Анатолий Емельянов тура халааш, бир шүлүүн номчаан.

— Мен база шак ынчаар шүлүк бижири кижини мен. Шымбай шүлүкчү-дүр сен — деп, Николай Асеев аныак Анатолийни мактап каан...

Павел Антокольский биле Анатолий Емельянов эмчи черинге ужуражып танышкан. Олар Москваның бир эмнеге черинге кады эмнеди, шыдыраалап, аразында ижин-кара чокка чугаалажып турганнар. Күрүне шаңналының лауреады Павел Григорьевич ол чылдардан эгелээш, аныак шүлүкчү Анатолий Емельяновка арга-сүмезин берип, номнарын суй-белекке сунуп, чагаалажы берген. Хоочун шүлүкчү номнарының даштынга ачылыг-буянның сөстөрүн, алгыш-йөрээлдерин бижигилеп каанын номчуурга, сагыш-сеткилдин деткимчези база үнелиг санал-онал бооп дыңналыр-дыр.

1971—1973 чылдарда Павел Антокольскийниң дөрт том чогаалдар чыындызы үнгөн. Оон баштайгы томунуң эге арнында ол кырган шүлүкчү бодунуң чуруун кара беге-биле чураш, улуг йөрээлин бижээң. Бир кыска домактан номчуп көрээли:

«Эрге-чассыг болгаш эргим хүндүлүг Анатолий Емельяновка — Москва хоорайның кыдында бир дуганга кады эмнедип база чалгаа чазып турганывыс сактып ор мен...» Бо домакты 1947 чылдың декабрь 2 чаа-

зында бижээн болду. Ол шүлүкчү «Орус шүлүктүң кавайы» деп номун 1976 чылдың сентябрьде Кызылга чурттап турган Емельяновка белек кылдыр чоруткаш, ханы уткалыг чагыын бижип каан.

Сезен харны харлап чорааш, Павел Григорьевич ырак Кызылдан чагаа алгаш, кончуг амыраан. Харыы чагаазынга ол шүлүкчү улуг чагаа бижээн, чүгле чаңгыс домактан номчуп көрээли.

«Эргим Анатолий Федорович! Сезен харлыг кырган мени сактып, чылыг-чымчак сөстүг чагаа чорутканыңар дээш дыка-ла амырап олур мен. Ломоносов кудумчузунда бир эмнелгеге кады чытканывыс-даа сагыжымга кире хонуп кээр-дир. Ынчан бистерни сүрээлиг эмчилер эмнеп турду, оларның аразынга бир кедергей семис херээжен эмчи база бар ыш-кажыгай... Кады шыдыраалап ой-

нааш, силерге уттурурканымны база сактып олур мен... Мени утпаан сагыш-сеткилицер дээш, база катап өөрүп четтирдим, Анатолий Федорович. Эптиг-найыралдыг кужактап чассыттым. Силерниң П. Антокольский». Чагааларга кижилерниң шына сеткили илерээр деп чүве ол-дур.

Анатолий Емельянов тыва чогаалчыларның очулдурукчузу. Бистиң сураглыг чогаалчывыс Сергей Пюрбюпүң «Чечек» деп шүлүглелни орус дылче ол дыка чечен очулдурган.

Анатолий Федоровичиниң чогаалдарының кол маадырлары Тывада чурттап, ажылдап турарлар. Эргим хүндүлүг болгаш чечен шүлүкчү Анатолий Емельяновтуң алдан харлаан назынынга холбаштыр ам-даа узун назын назылазын, кайгамчыктыг чогаалдарны бижизин деп алгыш-йөрээлимни салып ор мен.

□

Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ

ТЫВА ЧЕРГЕ

Тывамда дег, мындыг арыг,
Чараш чаагай дээрлиг черни
Тыппаан болгаш көрбээн-дир мен.
Тывамга дег, мынчаар сенээ
Сагыш хандыр доңнажыр деп,
Тывызык-тыр, амыдырал.

Сенче баштай үнеримде
Сестир, бактаар үен чугаа
Соомга үдеп турган чүве...
Оглунну дег, мени ынчаар
Омак-сергек уткуп алдың,
Чоргаараан мен, төрөөн Тывам.

Доозуннарлыг, херни оруун,
Торлуш дивес хемнеринге...
Доозазынга ынак-тыр мен.
Ховулар дег делгем хөөннүг,
Хостуг болгаш дадыккан чон —
Тыва чонум ол деп билдим.

Кым-на кижн өөрүшкүнү
Акша-көпей деннелинге
Қыдыралай көрбес болдур,
Қылган үүлең шак бо черни —
Ажыл-биле бүткен черни —
Амырадыр, ээлдирер.

Изиг,
соокка,
шуурганнарга,
Тайга-тақды, хову-шөлге
Илдикпес боор, чаңчыга бээр —
Сеткил-хөңнү, шак бо чер дег,
Таарымчалыг, байлак апаар,
Сергек болгаш чараш болур.

КАДЫР-АДЫР ФЕРМАЗЫНДА

*В. Ш. Көк-оолдун
тураскаалына*

Өрү дээрниң төнчү чок көк делгеминде
Өглер ышкаш — шимчевес ак булуттарлыг.
Ында көөрге Улуг-Хем най — хемчигеш дег,
Ыраагындан — судакталган сүт-ле ояар.

Оът-сиген аразында кодан инектер
Оожум, таваар чаңы-биле дам-дум көстүр.
Кадыр-Адыр фермазында ажыл-хожул
Каткы-хөгде, найыралда холужупкан.

Тожу черниң чайы мында кидин-түлүк,
Тоолзуг болгаш чараш чаагай.
Изини кончуг.

Агаар биле чырык херел ачызында
Аяң ынаар силиг, ногаан чалгып чыдар.

Ааржы-чөкпек, эът-хан, тараа аякта шай —
Аъш-чемнин элбээ дендии, чүнү чок дээр!..
Аялга, шии чогаалчызы, хоочун артист
Аалдап кээр дээн, анаа эвес болуушкун-дур!

Уруг-дарыг делгеп каан хэй чемнерже-даа,
Улуг стол байынче-даа безин көрбээн —
Хөглүг, мерген кырган-ача Көк-оол чүнү
Хөөрээрил деп төдүзүнүң бодалы ол.

Хоочун артист тоолдап-даа, тоожуп-даа
Хоомай эвес солун чүүлдер ажыдып кээр...
Боду база хостакчы бооп — дайзыннарны
Бо-ла даглар, эзимнерге сокчуп чораан.

«Улуг хам» дээн авазын-даа сагынгылаар,
Уран-чечен алганныжын өттүнгүлээр.
Чашкы шаанда Өвүрнүң бир аалынга
Чараш, чоргаар Караны ол ылап көргөн.

Ыдып орда — кыстың чажы, карактары,
Ынакшылы, өлүмү-даа дирлип келир.
— Хайыраан бот!— дээш,

туруг черден халый бээрин
Хамык улус сеткилинде көрүп эртер.

...Ыржым дендээр, чаңгыс борбак кара-сээктин
Ыңайнып эрткени-даа дыңналып кээр,
Калдар ыттың дылын уштуп эгиштиэени,
Хайынган шай боргураажы безин илден.

Ажы-төлдер карактарын, аастарын
Аңгайтыпкан, шимчеш кынмас... Көшкен булут,
Уйгу-дүш дег — эрткен-барган амыдырал
Улажып-ла, дараалажып чоруп турар.

Болуушкуннар бо-ла көк дээр адаа-биле
Болуп турган. Өгбе улус билбейн канчаар...
Уругларның чүректерин кээргел, килең
Ужур чокка өгденнеди доюлдурар.

Чаңчыкканы оюннарын уттуптарлар,
Чазый, бардам кожайларга удур тулчур,
Тамызындан Караны-даа хостап турар,
Тамчыктыг дүн уйгузунда хөйнү дүжээр.

Чашкы өйнү — чалы назын уткуп алып,
Чалы назын өөрүшкүлүг холун чайр...
Сагыштарга шаа барып кырган Көк-оол
Чангыс эвес хүлүмзүртүп артып калыр.

ЫРЫ ЧУРТТААР

Сергей Бакизович Пюрбюсс

База катап ээнзиргей кудумчулап
Базарымга хажыымдан ыр дынналы-дыр:
«Черниң хамык шимиин белек кылдыр
Сеңээ ынчан сунуп чедип кээр мен».

Аян ырда чарлышкынның мунгаа илден,
Аас-кежик чоргааралы база ында...
Шак ол ырны дыннаанымда — өннүүм чоктаар,
Сагыш-чүрээм чазылгыже саргып кээр-дир.

Амы-хуумда сарыннал-дыр. Дириг чорааш,
Амыдырал бедиииче ол үне берген.
Черниң каазын чыып чорааш, кижилерге
Чедиштирип — тудуу чокка эгидип каан.

Чүглүг болгаш арыг сөстөр, херелдер дег,
Чүректерден — чүректерже дамчывышаан...
Чогаалчы чок, ынчалза-даа ырлары бар.
Чонга олар бар-ла чорда, боду чурттаар.

* * *

Делгем чараш октаргайны,
Дээрде көстүр чырык хүннү,
Кумну-сайны, үрезинни
Куспактаптар сагыштыг мен.

Кара чангыс үрезинден
Кайгамчыктыг чуртталгамнын
Дамырлары дазылдангаш,
Дадыгарын күзээр-дир мен.

Сагыжымның кезек чамды
Чараш чурук хээзи-даа боор,
Сарынналдың хөөнү-даа боор,
Чалбырааштың изии-даа боор,

Чайнаан херел чыры-даа боор,
Чаагай чолдуң сүзүү-даа боор,

Чүгүрүшкен сылдыстар дег,
Шүлүктерим оккур болзун...
Аксым кежиин, өлбес адым
Арат чонга бараалгатсын.

* * *

Даглар болгаш херии-делгем ховуларже
Таптап көргөш, чүлдү-чүрээм оожум апаар,
Хөңнүм чайгаар чымчаш кыннып келгензиг боор,
Көшкөн булут көккүр дээрден көзүлбейн баар.

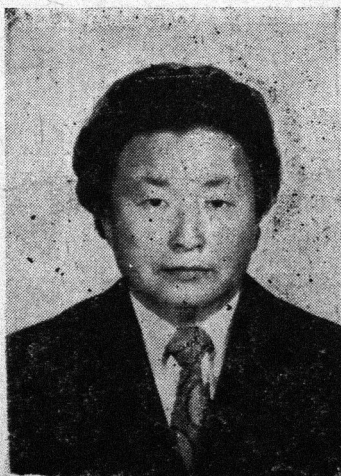
Төрөөн Тывам! Сени көргөн санымда-ла,
Төрөөн ием мени уткуп келгензиг-дир.
Артык сөстү чугаалавайн чедип келгөш,
Авам мени кужактапкаш, ошкаанзыг-дыр.

□

Антон КАЛЗАН

САТИРИКТИҢ ХОРАННЫГ КАТКЫЗЫ

Василий Борахөөевич Монгуштуң 50 харлаанынга

«Каткы бажы каткан эвес», «Кат-тырбайн чүнү чаңнаар»... Чоннун хоочун ырларының бо одуруглары Василий Монгуштуң чыындыларының аттары болганы ужурлуг. Автор бо аттар-биле бодунуң чогаалдарын чаңгыс аай кылдыр тудуштурган кол уг-шин элдээрткен.

Каткы чокта чалгааранчыг. Каткы амыдыралга оюн-хөг кирип, сагыш-бодалды сергедип чоруур. Оон ангыда кижиниң чаагай, кадык бүдүжүнден үнүп келир каткы — угаан-сагыштың мерген чепсээ болур. Ол — бак чүвениң бажын ковайтпайн-даа баар, эки чүвени сорук кирип, чалгыналдыра-даа бээр.

Тыва чогаалчыларның аразында онзагай черни ээлээн Василий Монгуш эгезинден тура бо чепсекти шилип ап, дээштиг ажыглап келген, ооң хыын тыва берген болгаш бүгү назында оон салдынмас мен деп, хөйге аксы-сөзүн-даа берген:

Бажым дүгү агарып-даа калган
болза,
Баштак чадым, оюн-каткым кайын
каар мен.

Сатира биле юмор тыва чогаалга Василий Монгуштуң ырак мурнунда, доо үженги чылдарда-ла хүндүледи берген. Оон бээр бо ийи чоок төрөл жанрларга шенеттинмээн чогаалчы ховар. Кочу, шоодуглуг шиинер, чугаалар, шүлүктөр, басняларның бети дээрге экилерин шилип, чыскаар болзувусса, узун даңзы тургустунар. Ынчалза-даа бир дугаар тыва сатирик — Василий Монгуш. Ол бөгүнге дээр бүрүнү-биле сатирага бердинген, ооң одун хөөкшүдүп мергежээн кара чангыс тыва чогаалчы бооп артышаан.

В. Монгуш чогаалче арай саадап, 60-гы чылдарның ийиги чартыында шуут киривиткен. Ынчалза-даа ооң чогаадыкчы өзүлдези дүрген эртип, боду «аныяк чогаалчыларның» аразына шоолуг саадаваан. Ол чорукка Москва университетинге өөренириниң мурнунда-даа, соонда-даа чаяанныг оолдуң журналистика ажылы дыка дузалаан. Корреспондент, солун ажылдакчызы тургаш, Монгуш боду-нуң бижиир аянын, а кол-ла чүве, бодунуң темаларын, чогаалчы сундузун тып алган. 1975 чылда республиканың литература амыдыралында көскү болушкун болган «Каткы ба-

жы каткан эвес» деп, чечен чугааларының баштайгы чыындызы-биле ол чүгле бир янзы талантылыг эвес, а харып «холунуң үжүү» доктааган чогаалчы деп билдине берген. Оон бээр Василий Монгуштуң номнарын улус садыгдан дораан арылдырыптар апарган. Ындыг болбайн-даа канчаар!

Василий Монгуш каракка өйдүгөр, сагышка анчыг, ёралыг чүүлдерни сатираның чечен сөзү-биле чула кочулап турар. Арагачы, оор, ийи арынның, хопчу, дүжүметсиг, чашлаа, чалгаа, алыскак-чискек дээн чергелиг бак чан бүрүзүнүң сүзүн базар ооң чечен чугаалары, шүлүктери номчукчуларның сагыжына тергини таарышкан.

Бак чүве көскү, оларны кым-даа белен кочулап болгу дег. Шынында, кайын ыңдыг боор ийик. Сатира биле юмор чүгле күзелден келбес, оларны тускай талант, мергежил, лидим чорук хайыралаар. Бо шынарлар шупту Монгушта бар. Сатира-лыг, юморлуг сюжеттерни амыдыралдың шынына дүүштүр мерген чогаадыптар аргалы, улустун сөс-домаан литературжудуп чечен ажыглап билери, ылангыя тоожушкунну болгаш диалогту жанрның онзагай чоруунга таарыштыр тургүзүптар уразы—бо бүгү болгаш өске-даа чугула чогаадыкчы аргалар ону эки түңнелдерге чедирген. Ол — проза, поэзияның кайызына-даа бир дөмей хостуг бижип билир.

В. Монгуш бөгүн эң-не хөй номчукчулуг чогаалчыларның аразында. Ооң чыындылары парлалгага эки үнелеткен. Моон-биле кады чогаалчыга хамаарыштыр таарзынмаан бо-

далдар, чемелер база дынналып турар. Ону чүглө багай чүвө дугайында бижири-биле кызыгаарлангаш туруп берген, чаңгыс аайлаашкындан уштунмастан суг-суг дигилээн чугааларында-кайда үнүп турар. Бо дугайы чүнү бодап турар силер деп мезээ— критик кижээ салган айтырыгга-даа таварышкыладым.

Мындыг бодалдарның үнген чыл-дагааны кара чаңгыс четпес чүүлдер көргүзери-биле кызыгаарлаттылганында эвес. Сатира, юмор дээрге кажан-даа турган, моон сонгаар-даа артар болгаш сайзыраар жанрлардыр. А оларның чыдазының шиштээр объектилери, каралары — чүглө чет-нестер, аажы-чаңда, ажыл-хожулда хожудаңгай, бүдүүлүк чоруктар-ла болгай. Хөгжүлдениң эрге-ажык оларга удур демиселди чорударын үргүлчү чайгаар негээр. Кандыг-бир чогаалчы чүглө бо жанрларны шилип алыры кем чок, харын-даа чүүлдүг, мергежилинин быжыгарынга дөгүмнүд. Ынчангаш үстүндө айтырыгны көдүрүп турар номчукчулар, критиктер-биле чөпшээрэжип шыдавазын чогаалчы боду шүлүктөп илереткен даа:

Арагачы, оор, чалгаа, чазый,
хончу
Арын-нүүр чок улус ам-даа
эттинмээнде.
Сатирикке кылыр ажыл кайын
үстүр,
Саазыным, демир-үжүүм кайын
каар мен.

Бо шүлүк Василий Монгуштун хууда чогаадыкчы дангыраа деп билдирер. Шак мынчаар дорту-биле, бү-

зүрелдii-биле бодунун талантызынын уун, бодунуң үнүн, темазын тыпкан кижии — чүглө ындыг чогаалчы сөглөп болур. А бодун тывары дээрге чогаалчынын салымынын тоң берге айтырыгларынын бирээзи ышкажыгай. Сатира, юморга бүрүн бердиниң, кенен чемелерден ажык-биле камгаланып, «чаңгыс ынакшылдыг» болганы Василий Монгуштун эстетиктиг сүзүүнүн туруму-биле тайыл-бырлаттынар.

Мооң-биле капсырлаштыр база бир мындыг чүвени айтыры чугула. Чүл дээрге, Монгуштун каткызы чаңгыс аай эвес: ооң чогаалдарындан шынгымы буруудалдыг ийикпе, азы чымчаглап кыжырыр каткы-биле чергелештир эки чүвөлөрдөн сеткил хангаш, чаптаар, оожум каткы бо-ла дынналыр.

Василий Монгуштун очулгазы-биле М. Горькийнин, Р. Тагорнун, М. Ауэзовтун, К. Ушинскийнин чечен чугаалары, А. Блоктуң, С. Есениннин, А. Прокофьевтин лириказы, Ч. Айтматовтун «Сараланың салымы» деп романы барык чемдик-тудук чокка тыва дылче шилчип келген. Монгуштун очулгаларын номчуурга, тааланчыг. Оларның саны, деңгей көөрге, шоолуг улгатпас. Ынчалза-даа очулдурукчунун чогаадыкчы принциптеринде ажыктыг, өөредиглиг чүүлдер биске кончуг үнелиг. Оларны анализтээр үе келген.

Василий Монгуш хөй муң номчукчуларга өөрүшкүнү хайыралаан. Ооң-биле кады сатириктиң чогаалдары шүгүмчүлөлге база таварышкылап турарын үстүндө айттывыс. Чогаалчыны бак чүвөлөрге чаңгыс талалап тыртылып турар дээр ба-

дыткалдың шын эвезин катап тайыл-бырлаваайн. Ынчалза-даа ук бодалдың үнүп келгенинде ужур-ла бар, мону бодаар херек. Бир эвес чогаал бүрүзү бисти ылап-ла магададып шыдаар кылдыр бижиттинген турган болза, авторнуң бодунуң эн эки чогаалдары ышкаш аан, бир эвес уранчыдып күүсеткенинде онзагай, чечен шынар эскертинмес, чечен шинээзи барык чок үүрмек чугаалар, шүлүктөр эки чогаалдарның аразынче

кыстынып кире бербээн болза, ыңдыг чеме черле үнмес ийик деп дидям чугаалап болур. Оон туржук сатир-рикке чүгле четтиргенивисти илгергейлеп, ооң мерген кочузу дээш чүгле амыраай эртик бис.

Василий Монгуш номчукчуларның сеткилин ожаавайн, угаавайн баар хире эвес, назынның, талантының кидин түлүк бышкан өйүндө келген. Ооң-биле солун, чаа ужуражышкыннар ам-даа мурнувуста.

Василий МОНГУШ

ОЛЧА

Акым-биле иелээн хлеб магазининиң чанынга чортуп чедип келгеш, кезек када ыт чок көрүп алган турган бис. Олче киргеш, дарый хлеб садып аптар мен деп кордаан-даа херээ чок — магазинче улус бот-боттарының мурнун былаажып, кара күш-биле шуут шургуур чүве болду. Хлебти садып алган кижилер үнер дээш дашкаар чүткүүрдө, кирип чадап турган улустун чамдыызы казакчаның ол-бо талаларынче андарлып баткаш, ол-ла дораан база катап-ла дедир үнмерлежип-ле каар турган.

Бис эртенги ояар чем чивээн бис. Ынчангаш хлебтиң чаагай чыды аштаан хырынны кыскарган дег думчук иштин өрү алзы хооп чоктап турган. Мен аъттан дүже халааш, эжик чанынга чүгүрүп чеде бергеш, иткилешкен кижилерже улай кайгап алган тур мен.

— Ынаар дыка чоокшулава, улус базып кааптар!— деп, акымның чугаалааны ыт-шимээн өттүр шала-була дыңналган.

— Ажырбас, мен дыка чоокшулавам мен, акым — деп харыылааш, хайырга кирген хой дег кизиргей улустуң чанынче бүдүү чоокшулап бар чыткан мен.

— Бөргүм кайда барды?— дээн үн оочур аразындан үнген.

— Сээң бөргүңнү киж ижер эвес, чиир эвес, чоор ону — дээн хары дыңналган.

— Хүрең шляпа чүве. Ам чаа бир киж ишенээ-биле ушта идипти — дээн хомудаан үн база катап дыңналган.

— Будум адаанда бир чүве чымчаш диди ышкаш. Сээң шляпан ол боор.

— Өршээп азырап өрү көдүрүп ап көр. Дөнен иртке бербес шляпам чүве, эш-өөр...

— Сээн черде чыдар шляпан көдүрөр байтыгай мээн бодум карманымда кирип келген өске кижиниң холун сегирип алыр дээш чадап тур мен.

Ол душта канчангаш көрүптеримге хүрең шляпа сынмарлашкан улустарнын кыры-биле бо чуглуп бадып олур. Черже бадып бар чыдырда халып баргаш тудуп алдым. Ишти даштын топтап көөрүмге, шынап-ла, шору шляпа болган. Бажымга салып алгаш, ээзиниң кажан көстүп кээрин манап тур мен.

— Кызыл хырын деп чыткаш, хайыраан шпяпамдан когарадым!— дизсе-ле узун кара эр бо ушта чүктүп үнүп келди.

Оң талазында ийи хлебти колдуктап алган ол эр үңмерлешкен улусту долгандыр хайдынып кылаштааш, чүнү-даа тыппайн чукипуртунуп кааш, херимде баглап каан турган аъттарже шиглей кылаштапкан.

Соондан чүгүрүп чеде бергеш, шляпа тып алдым дээш, бажымдан ужулгаш, көөргеди аарак чайбышаан, сундум.

— Сүлде бо, шынап-ла, мээң шляпам ышкажыл, дунмазы. Эр хей-дир сен! Қайыны канчап тыва тыртып алганың ол?— дээш салдынмайн барган.

Чугаалап бээримге мээң чеңимден чедип алгаш, аъдының чанынга аппаратан.

— Дөө оочурнуң адаанга дүшкен болза чүү-даа чок таптап кааптар турган. Ооң соонда ону башка салыр аргажок! Көрдүң бе, дайын сөөлүнүң бо оочурун сактып ал. Удавас хлеб эндерик болу бээр ынчан сен ышкаш бичини оолдар келгеш, анаа садып алыр апаар. Сен-даа ёзулуг эр болган-дыр сен. Карааң одунга мону берейн — дээш ийи хлевиниң бирээзин сунган. Алыр аайын тыппайн арай дидинмейн турарымга боду хлебти мээң колдуумче суккаш, холумну чыпшыр идип кааш, ол-ла дораан аъттаныпкан. Элээн ырай бергеш, хая көрнүп келгеш, мээң-биле байырлажып холун чайгаш, аъдының аксын шеле сопкаш, челдирип чоруй барган.

БИР ДУГААРЫНДА

Хөндергейнин кыры-биле көк дээриниң адаа-биле хөвөң ыш-каш хоюг ак булуттар мурнуу чүкче чылар чылбас салдап бар чытканнар. Мен оларже көргеш хүлүмзүрүп, өөрээнимден бар-ла шаам-биле ырлапсаам кээп турган — чуртталгазында бир-ле дугаар чарыш аъды мунар дээн кижини ынчанмас аргажок. Чарыш аъдын мурнууда-ла мунуксаар турган мен. Ынчалза-даа менээ аъдын мундуруксаар кижини таварышпаан. Кымның аъдын

кым мунарын улус мурнунда-ла дугуржуп апкан болур чүве чораан. А бистин бодувустун чарышка салыптар хире чүгүрүк аьдывыс чок чораан. Бо удаада чарыш аьттарын башкарып үндүрер черге бодум ышкаш кезек чадаг эштерим-биле кады чеде бергеш, аьттар кырында оолдарже адааргаанзыг көрүп, ол-бо чүгүржүп турган бис.

— Мээң аьдым эртип келир!— деп, Белекей оглу Сыгыр-оол дыка чоргаар мойнун кагып алгырып олурган.

— Мээң мунган Доралам эртпес болза ийи кырым дорт сынар!— деп, Демир-оол соондан улашкан.

Кижн бүрүзү-ле ооң мунган аьды эртер дээрзинге идегеп турар хирелиг. Аьттарны алгаш чоруурунун кыры турда, Дамбаа акый бора аьдын чавыдактап алган бо чедип келген.

— Мен база аьдымны салыр мен, даңзыга киир бижип канар. Бо турган оолдарнын бирээзинге мундуруптайн!—дээш бистерже кылаштапкан. Мен мунайн, мен мунайн деп алгырышышаан уткуй чүгүржү берген бис. Дамбаа акый оолдарны далаш чок шилип көрүп, «сен арай эмин эрттир улуг-дур сен, аьтка аар анаар, сен арай хөлүн эрттир чиик-тир сен, аза-бөргү ышкаш хадый бээр сен» деп чорза-чорза менээ келгеш:

— Сен олурувут, Доржулдай!— дээн.

Дамбаа акый чыылган улустун бир кыдыынче үне бергеш, менче ээгип алгаш, карактарымче чиге көрүп тургаш, сурган чугаалаан:

— Акыннын Борадайы дээрге, хат-салгын-биле дөмей деп бил! Кезек аьт болдур эвеспе. Бо улустун бөгүн аьт чарыштырар деп турар чери узун-даа эвес, кыска-даа эвес, арай безерек хемчээлдиг чер-дир. Ынчангаш мынчапса эки деп бо-дай-дыр мен. Баштай салып үндүрүптерге Борадай окталы-ла бээр. Үш-Тей дужунга чорааш, хая көрнүп көөр сен. Бир эвес аьттар соонда ырак чыдып калган болза, ол-ла дораан дүже халааш, аьттар эрткиже чедир манап турар сен. Сөөлгү аьт эрти эвеспе дээш, база катап мунупкаш, шуут чыдыплатар сен. Майгын-Тей дужунга чорааш, хамык аьттарны база катап эрте берген турар ужурулг сен. Ол-ла эвеспе. Мында улустар Белекейнин аьды эртер дижип шуугажып турлар. Чок, ындыг эвес, Дамбаа акыннын Борадайы эртер, көөр-даа сен. Чалчай эзер адаанга кандыг-даа аьт турар, чалчыргай тон иштинге кандыг-даа эр чоруур деп чүвени көргүзүптээли!

Аьттарны салып үндүрүпкен. Борадайнын магнап бээринге кезек када тыныжым харлыга берген. Үш-Тей дужунга келгеш, хая көөрүмге бөлүк аьттар элээн соомда чыдып калган болган. Дүже халый бергеш, манап тур мен. Аьдым мени долгандыр девиржип, ушта соп алыр чыгыы магнап турган.

— Доржулдай корткаш дүжүп алган тур!— деп, бир-ле кининиң алгыргананы тода дыңнаан мен.

Оон ыңай Дамбаа акыйның чугаалааны кара ояар болган.

Аъттар аксы тыртар черге чоокшулап келгеш, хая көрнүп-теримге Сыгыр-оолдуң мунган сарыг аьды чоокшулап чоруп олурган. Кышкыра каапкаш, буруңгаар дап берген мен. Оон ыңай чүү болганы сөөлүндө билдинген: аьдымның ажыргы чарыкы холу өрге үнгүрүнче кире бергеш, күстүгө дүжерде, мен оон бажын ажыр ужуккаш, мени манап турган Дамбаа акыйның ийи холунга кээп дүшкен болган мен. Борадай ол-ла дораан тура халааш, киискип маннап эрте берген.

— Чарышка бир дугаарында Доржулдай келген, мунган аьды ийи дугаарында келген-дир!— деп, оон-моон улустар алгыржып, хөлчок каттыржып турган.

— Доржулдай корткаш, дүжүп алгаш турар кижиге болду, оон башка шуут халыткан болза шагда-ла келир турган!— деп, чарыш аьттарын чазап чораан Менге хөөрөп чугаалаан.

Дамбаа акый бажын соганнадып, менче караан базып каап, хүлүмзүрүп дыңнап турган.

1950

ЧАҢГЫС АЙТЫРЫГ

Өг-бүлө болгаш уруглар кижизидилгезиниң дугайында лекция дыңнаар дээш ферманың кызыл-булуңун долдур олорулукан бис. Таптыг-ла айыткан шагы чедип чорда бистин совхозтуң херэеженнер чөвүлелиниң даргазы Херелмаа лекторну эдертип алгаш, бо кирип келген. Ногаан шывыгылыг столдуң артынга кээп олуруп алганнар. Херэеженнер чөвүлелиниң даргазын бистер шупту таныыр болгаш олче улуг кичээнгей салбайн келген аалчыже кезе кайгапкан олур эвес бис бе. Назыхары дөртен биле бежен аразы үеде кижиге болган. Чалыы шаанда шору чараш турган аянынг, ам арай кырымзырай-даа берген болза таан база карак саар эвес мен дээр хире. «Сээн үең кижиге-ле-дир» деп саанчы эжим Сайлыкмаага сымырандым. «Анчыны, уруг!» дээш, быктымче идипкеш, боду бүдүүзүндө хөлчок амыраан хевирлиг хүлүмзүрүп каан. Лектор кара портфелиниң аксын ажыткаш, иштинде аап-саап саазыннарын ужулгаш, эмелей салып эгелээн. Херелмаа туруп келгеш, бирде бистерже, бирде чанында аалчызынче көрүп каап, эге сөстөрүн чугаалап кирипкен:

— Эштер саанчылар! Бөгүн бистин аалчывыс Буян Дада-рович Саая өг-бүлө болгаш уруглар кижизидилгезиниң дуга-

йында лекцияны бистерге номчуп бээр дээш херек кылып чедип келген-дир. Бо дээрге кижипүрүзүнгө кончуг чугула болгаш солун тема-дыр. Бистерниң барык шуптувус өг-бүлелерлиг, ажы-төлдерлиг болгай бис. Ынчап кээрге бо олурган улустун шуптузунга дорт хамааржыр лекция-дыр. Ынчангаш мен маңаа хөй чүве-даа чугаалап тургаш канчаар деп мен, Буян Дадаровичиге сөстөн бериптейн.

Лекция бежен минут хире уламчылаан. Төнчүзүнде ол мынча дээн:— Лекциямны маңаа доозуптарын чөпшээреп көрүңер. Бир эвес айтырыглар бар болза ыядып эгенип олурбайн салыңар. Шыдаар шаам-биле харыылаарын оралдажып көрейн.

Ынча дээш олуруп алгаш, бистерни эргилдир көрүп эгелээн. Херээженнер чөвүлелинин даргазы туруп келгеш, бистерни шимчедир сорулга-биле аттарывыс адап, кымда кандыг айтырыгы барын, ону салырын сумелеп турган.

Шошкуп бээр кижипүрүзүм тывылбаан. Херелмаа манааш турупкан. Ылым-чылым барган бис.

— Бир эвес айтырыг чок болза, лекторувус Буян Дадаровичиге улуг өөрүп четтиргенивисти...— деп, Херелмаа чугаалап чорда мээң чанымга олурган Сайлыкмаа холун өрү көдүрө берген. Херээженнер чөвүлелиниң даргазы ону эскерип кааш, чугаазын ара соксааш, Сайлыкмаага тургаш чугаала деп имней каапкан.

— Бистер кончуг солун болгаш ажыктыг лекцияны дыннаар аас-кежиктиг болдувус. Ол дээш бир дугаарында Буян Дадаровичиге улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередиксээр-дир бис. Эп-найыралдыг өг-бүлени канчаар тургузарын, ажы-төлдерни канчаар шын кижизидерин бистерге бирден бирээ чокка чугаалап бердиңер. Бистер, мында олуруп турар саанчылар, колдуунда шупту ажы-төлдерлиг улус болгай бис. Хөй кезинвистиң уругларының кижизидилгези эки, өөредилгези база багай эвес. Ынчалза-даа бо талазы-биле четпестеривис база барын чажырбас бис. Ол четпестерни эдип алырынга силерниң бөгүнгү лекциянар улуг дузалыг болур дээрзи маргыш чок. Силерни дыннап олурарывыска билиг талазы-биле тергийн шырап чепсегленген улус-тур силер. Ынчаарга силер өг-бүлелерни, боттарыңарның уруг-дарыңарны канчаар кижизидип турар силер, бо дугайын бистерге чугаалап берген болзуңарза черле артык эвес боор дээрзинге бүзүрээр кижипүрүм мен.

Буян Дадарович оожум туруп келгеш, мээң кожомче чиге көргөн. Сайлыкмаа дидим айтырыг салганыга чоргаарланган хевирлиг аяңны аажок олурган. Лектор меге чөдүлүн чөдүрүп кааш, карманыңдан думчук аржыылын ужулгаш, эриннерин, мойнун чоткаш, оожум чугаалаан:

— Мен өг-бүлөм иштин база бо силерге чугаалаан аргам-биле кижизидип, кудавыс соонда шак-ла ынчаалдыр хөделип эгелээн мен. Кадайымга базым санында чүнү канчаарын, улустарга канчаар айтырыг салырын, канчаар харыылаарын шупту сүмелеп берип турдум. Ийи чыл кады чурттааш, кадайым мени каапкаш чоруй барган. Чарлып чоруурда мынча дээнин ам-даа утпаан мен: «Бодунуң ол лекциян-биле кижизидер улузун кижизидип чор. Ону дыңнаар дээш иемниң төрүп берген ийи кулаа коңга болду!» Чаңгыс оглувусту кадайым алгаш барган. Алимент төлөп чоруур мындыг кижиди мен...

Лектор оон-даа ынай чугаалаар хире турган. Ынчалза-даа чанынга олурган дарга үзе кирип каапкан:

— Айтырыг-даа, аңаа берген харыы-даа билдингир-дир, эштер. Эш Сааяның амы-хууда чуртталгазы чедимче чок болган-даа болза, бодунуң байлак билиин өскелерге харам чокка берип, улуска аас-кежиктиг чуртталга дээш бүгү күжүн салып чоруур дарга-дыр.

Оон ынай айтырыг салыр кижиди чок болган. Лекторну Херелмаа эдертип алгаш базып үнүпкен. Саанчылар аравыста сымыранчып үнүпкен бис: «эки кижини кадайы кагбас-ла болгай», «аксы-биле чугаалаары эки, а херек кырында чүү адам феодал болуп база чадавас» дээн үннер дыңналып чораан.

1964

СӨЗҮ ЧАҢГЫС

Совхозтуң сураглыг чылгычызы Санчыт-оол болган болбаан чүве садарынга ынак эвес кижиди. Ажыл-амыдыралга эргежок чугула эт-херексел болза акша харамнанмас садып алып, оон өске чүвөлөрнү халас-даа бээр болза албас мен дээр. А оон кадайы Анай-Хаак ындыг эвес: караанга көзүлген чүвени-ле алырын бодаар. Аажы-чаны ындыг ийи аңгы болганындан олар чамдыкта бактажы бээрлер. Ынчалза-даа ол улуг ханылавайн чоорту өжүп бады баар, ынчангаш өг-бүленин алыс дазыл-дамыры божап көрбээн. Санчыт-оол чүве чугаалаарда каш катап боданып алып, а Анай-Хаак баштай чугаалапкаш, чүгле оон соонда боданза боданыр.

Санчыт-оол бир чатап хоорай кирип чорааш, магазинден чем саткаш, акшазынын артыынга лотерея билеттери ап алгаш келген. Кассир уруг буруулуг чүве ышкаш көргөш, «көпөөк чоктур, оон орнунга ийи лотерея билединден ап алып силер бе?» дээрге, ол чөлшээржишкен.

Ойнаашкынның таблицадын парлаан солун чедип кээрге,

Санчыт-оол билеттерин шүүштүрүп көргөн. Баштай бир көргөш, ооң соонда карааның шилин кедип алгаш, база катап хынаан. Билеттерниң бирээзи «Жигули» дээр машинага таварышкаш турар болган. Аптарага суп кааш, даартазында хынап көөрге, ол-ла хевээр дүгжүп турар боорга, ам шуут бүзүрээш, шыгжап каан. Бир эвес чазыг болган болза дараазында номерге чазалга бээр болгай дээш, ону база манап көргөн. Кандыг-даа чазалга бербээн.

Ажыы-биле чугаалаарга, Санчыт-оол машинага көңгүс тура чок: ону башкарар дээш тускай өөренир апаар. Оон ангыда машинаны мунары база айыылдыг — озал-ондак бооп болур. Бензин өртээ база амыр эвес деп дыңнаан. Бир эвес шуут хаван чадаг чораан болза ангы херек. А Санчыт-оолдун бодунун Аян-Кула дээр аьды бар. Онза аьт: чааш, ылгын. Шанак, тергени катый билир. Коданын черле кагбас. Аьды-биле машинаны деннеп көөрге, аьды чая баскаш турар болган: аштай бергеш, оьтту боду чип алыр, суксай бергенде хемге баргаш, агып чыткан кара сугну халас ижип алыр. Кыштын соогунда гараж азы кажая деп база турбас. Ынчап келгеш, машинаны албас деп шинтипирлеп алган.

Ынчаарга таваржы берген билетти канчаарыл ынчаш? Боданып олургаш шаанда школага кады өөренип чораан эжи Мижит-оолду сакты хонуп келген: каш чыл мурнунда Чадаанага журашкаш, машина садып алыр дээш чадап чор мен деп чугаалап олурган болгай. Шынап-ла, олче чагаадан шеле кааптайн адырам.

Мижит-оол дөрт хонганда бо тутсуп келген. Шайлап, эрткен-барганын сактып хөөрежип олурда кежээ дүжүпкен. Ол аразында улуг олчага таварышкан билетти каш катап хынап, кандыг-даа чазыг чок дээрзинге кайызы-даа чигзиниг чок бүзүрей бергеннер.

— Ынчаарга мындыг-дыр, Санчыт. Мээн бодумда ам дөрт муң рубль бар. Ону берип каайн. Артканын бо чылдың төңчүзүнге чедир төлеп бээр мен. Херек дээр болзунза холум үжүүн салган саазынны берип каап боор мен...

Санчыт-оол оожум олурган боду серт дээш, Мижит-оолче хыйыр-кылчаң көргөш, боостаазының бар-ла турган шаа-биле алгырган:

— Дөрт муң деп чүңүл?! Чүү кончуг ындыг арын-нүүр чок апарган кижии сен, күжүрүм? Чүге дөрт муң чүвөл?

Мижит-оол девидээнинден олурган боду тура халып келгеш, үзе кирерин оралдашкан:

— «Жигули» өртээ менээ ылап турган чүве, эжим. Чуржум оол бажың садып алыр дээш үш муңун чээп алгаш барган. Ам

удаас төлөп бээр кижиги. Мээң бодумнуң күзүн садыптар аапсаап молдурга-казыра дээн ышкаш чүвөлөрүм база бар. Өршөөп көр, күжүр эжижим, биледиң берип көр. Сөглээн сөзүм, кескен ыяжым. Декабрь айда шуут үзе санажып кааптар мен. Бүзүрөп көр.

Санчыт-оол эжин олуруп ал деп имнеп кааш, хөнекте шайны аяктарга куткаш, бирээзин эжинче салып кааш, бирээзинден каш пакты ток кылдыр пактапкаш, аалчызынче ээгип алгаш, мынча дээн:

— Мен лотерея биледин үжен көпөөк-биле садып алган кижиги мен, ынчангаш үжен көпөөккө садар мен. Кижиги мөлчүп чаңчыкпаан мен. Билдиң бе? Сөзүм чаңгыс!

1971

ДУДАГДАЛ

Хоорай кирип чоруур мурнумда кымга чүнү садарымны кадайым чыскаай бижип бээр чангыс кижиги. Ол саазынны акшамбиле кады кармактап алгаш, рюкзакымны колдуктапкаш, чоруп каар мен. Кежээ чанып чоруп олурумда кадайым мени казапчазының кырындан барааннап алган турар: бир эвес рюкзакты чүктеп алган болзумза олчалыг деп билер, хүлүмзүрүп каттыргылааш, уткуштур базыптар, а бир эвес эртенги ояр колдуумда кызыдып алган болзумза уткаан-даа херээ чок деп билгеш, бажынче шала хорадаксап долдаш-далдаш караш дээр. Бо удаада олча бар турган — кадайымның бүгү чагыгларың чүс хуу күүседип алган мен.

Бажынга келгеш, бир дугаарында эртен алгаш чоруткан акшаның чежезин кандыг-кандыг барааннар садарыңга чарыгдаанын салаа басып санап тайылбырлаар чаңчылдыг мен. Кадайым боду бухгалтер кижиги болгаш бо талазы-биле мени шуут шыдытпас. Алган акшаң ынча-дыр, чарыгдааның ынча-дыр, артканы бо хире турар ужурлуг дээш дораан-на санай кааптар. Ооң иштинден орукка билет өртөөн, дүштеки чемге чарыгдаан бир рубльди база санап каар.

Сөөлгү каш чыл дургузунда санажылга санында-ла бир рубль дудагдалдыг бооп үнер апарган мен. Ол дээш кадайым менээ сагындырыгдан эгелээш, шыңгыы донгулдага чедир бүгү хемчеглерни катап-катап хүлээдип келген.

— Бир акша-биле чүнү сатканың чугаала!— дээш хөрөктө-гилээр.

Шалада чаңгыс черже үзе кайгааш, ыт чок олуруптар мен.

— Чиижең садыгжыларга мегеледип алганың ол ыйнаан. Арнындан көөрге-ле аамайы кончуг боорунга мооң бир акша-

зын бербезе ожаавас боор дээш чедир бербейн барганы ол-дур. Дараазында акшанның артыын санап ап чор!

— Чаа, сарыым — деп, дынналыр-дыңналбас үн-биле харылап каар мен.

Кадайымның хордаары каш минут уламчылаарын билир болгаш ынчаар эрттирип алыр мен. Ооң соонда чүү-даа болбаан ышкаш биеэ хевээр чазык чаагай боду апаар кижги.

Кадайым мээң эккелген платъемни, сапыктарымны, аржылымны улуг өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, эрги чаңчыл ёзугаар арткан акшаны ылавылап санай берген.

— Бөгүн дудагдал шуут чок-тур. Угаанныг болган-дыр сен!

Мактаан сөстөргө таалап, креслога хөлөстөп каапкаш, сонга дужунда олурган бора-хирилээлерже көргөш:

— Моон сонгаар кандыг-даа ындыг дудагдал деп чүве турбас!— деп, чоргаар чугааладым.

— Ылап бе?— деп, кадайым чанымга келгеш айтырган.— Мегелетпес апардың бе?

— Ылап болбайн, сарыым. Моон мурнунда магазин чанынга чеде бээримге арагачы эрлер үглөп келгеш, бир рубльди шуут былаар чыгыгы тургаш алгаш баар турган. Бөгүн баарымга чангыс-даа эзирик кижги чок болду...

1985

«БОДАНМАЗЖЕ ХОРЖОК-ТУР, ЭШ»

«Хоочун эжим Шолбан-оол! Амыдырал аайы-биле ийи тарай көже бергенивистен бээр беш чыл чедип бар чор. Бо үенин иштинде сенче чагаа-даа биживээн мен, сенден чагаа-даа албаан мен. Чурттап турар черинден келген улуска согур душ бооп таваржы бергенде сээң дугайында айтыргылаар мен. «Таптыг кылган ажылы-даа чок, лактап каап базып турар ындыг эр бар-ла» деп харыы дыңнааш, арай эпчоксуна бергеш, чугааны ол-ла дораан үзүп кааптар чордум. Чаа черже көже-даа берзе чанын салбаан хевээр-дир деп бүдүү бодап каар мен. Ажыбыле чугаалаарга мен база биеэ хевээр ижип каап, ажылга баргаш, даргаларымга кончудуп, бажыңга келгеш, кадайымга чемеледип чоруп турдум.

Бо чылын чайның башкы айының эгезинде бир кежээ магазин чанынга кылын-халаг кылдыр ижип алгаш, эрги чаңчыл ёзугаар эрткен-дүшкен улустардан он, чээрби көпөөк дилеп базып тур мен он. Портвейн өртээн боралап аптар боор мен деп бүзүрөп, таныыр, танывас кижги деп ылгап турбайн идепкейлиг хөделип эгелээн мен. Чангыс рубль безин чедирип чадап чы-

дырымда бир шагдаа, үш дружинник келген соонда эдерттип алгаш чорупкан. Харын-даа дружинниктерниң бирээзи мээң чуржум оол Саша болган. Ол менээ болчу бергеш, честезин бакка сукпайн алгаш баар боор деп идегээш, оожургай берген мен. Каткан хуурааның ындыг боор! «Бо дээрге, мээң угбамны үргүлчү дорамчылап, ооң ажылдап алган акшазын алгаш, арага сады ижип келген кижичүе!» дээш хөлчок барган. Бүдүү иштимде оозу шын-на болгай деп бодап олурдум.

Нам, чазактын чаа доктаал шиитпирлериниң дугайында менден айтырган. Дыңнаан мен деп харыыладым. Ынчаарга ону биле тура чүге эзирип алгаш, хөй-ниити черинге бодунарның чудунарны көргүзүп, хоойлуга удур чүве кылып турар силер дээн соонда кырымга-ла келген. Чүү деп чүү дээр мен, кулактарым изиңейнип, куду көрүпкен олур мен.

Түннели чүү болган деп? Сылба штрафтап каан ол-ла-дыр. Арай деп чыткаш, төлөп кааш, эртип келген оруумну эргий боданып көрдүм, эш. Сээң-биле кады «хөөрежи» чораанывысты база сактып олурдум. Шаг шаа-биле турбас дээри шын-дыр. Шолбан. Мурнунда амыр турган чүве-ле болгай. Канчаар-даа ижил алгаш, каяа-даа базып чоруур ышкажык бис. Улус бистен коргар боордан башка улустан бис черле кортпас чораан ышкажык бис. Ындыг але? Ам кадырап барганы ол-дур. Кадайым безин шуут өскерлип калды: бажыңга эзирик келир болзунза чогуур черинге ол-ла дораан дужаап бээр мен дээр-дир.

Дүүн Түлүш Кайгал-оол дээр таныжымдан чагаа алдым. Кижин ажылдай берип-тир. Танннылдап турар ышкажыл. Дээди эртемниг эр болгай. Арага-биле холбашкаш, институт соонда таптыг доктаап ажылдаан чери-даа чок, бир черден үндүрүптерге өске бир черге каш хонук ажылдап чорааш, чес холазын көзүлдүрүп алып, оон база-ла үндүр хөөгледир кижичораан. Ынчап чорда кадайы каапкаш барган. Куруг хоозун барган чылдарының дугайында кижин дыка хомудап бижээн болду. Ажылга турумчуп алгаш, Кара-Хөлде катааттарымга баргаш, кадайымны дедир эгидерин оралдажыр мен деп бижээн чорду.

Сарыыл чок чурттап чораан чылдарымны мен база катап-катап бодап олур мен, Шолбан. Сээң-биле бис ийн харын чүгээр-дир бис: баштарывыс караңайнып чоруур-дур. А Семис-оол канчалчык? Билбестедир ижип алгаш, доңул өлүп калган ышкажык. Бистиң чаңгыс классчывыс чораан Хүлер-оол эзирик чолаачылап чорааш, авария кылгаш, чалыы назынындан чарылганын билер-ле болгай бис. Эрги мөзүвүс-биле чоруур бол-

зувусса бис база багай чүвөлөргө таваржып болур бис. Ынчан-гаш боданмааже хоржок-тур, эш.

Кады өзүп, кады өөренип чораан эштеривисти эргий санап ор мен. Оларның аразындан дыка хэй шыырак дээн кижилер үнген-дир. Ат-алдары арт-сыннарны ажып алгаш чоруй барган. Ажыл-ижи, ачы-хавыяалары дээш чазактын шанналдары хөррэн каастай бергеннер база бар. Бистерниң ынчаар чурттаарывыска кым шаптык каткан деп? Бистер боттарывыс-тыр бис. Салдынчак, арага-дарыже сундугар, аас-дыл, шош-содаага кезжээлээр чорааш, чүге-чүге-даа чедип чадап кааш, доора буда-лып, ниитилелдин богу апар чытканывыс ол-дур.

Эр кижии эндеп болур, эрик чер бүстүп болур. Эндегни кыл-гаш, эдин шыдаар болзунза эчизинде баргаш ажырбас деп кырган-ачам чугаалаар чораан. Эртем-билии чок хирезинде ол кончуг мерген угаанныг кырган чораанын ам чаа билип чор мен. Ооң сагындырыын уттупканым мээң чазыгларымның эгези ол турган. Бодаарынга чаяаттырган борбак бажым чамдыкта өскээр команда берип чорааны ол-дур ийин, эжим. Эки кижилер-биле эдержип чорзунза эки чүвөгө чедер сен, багай кижилер-биле холбажы берзинзе балазы халдаар деп кырган-ачам чагып чораан.

Бодумнун чазыгларымны ам кончуг тода билип, оларны эдип алырымга бүзүрелим улуг апарды, эш. Хамык ужур чүгө бодунун четпестерин чайладырында эвес, а эжиниң четпестерин база чок кылдыр узуткаарында болгай дээрзин биле бердим. Ынчангаш сенче бо чагааны бижип олурарым ол. Бир эвес эрги хевээр элен-тендин базып бээр болзунза ам оон эки чүвө үнмес деп шуут билип ал. Чамдык ижер эрлер менээ «кезек када мындыг шыңгыы тургаш, чоорту кошкай бээр боор, ынчан каттап база иже-ле бергей бис» деп чугаалагылаар-дыр. Мен бодаарымга олар чазып турар. Арагачыларның, мангыстарның сөөлгү шагы келген деп шуут үзе бодап алза кандыг-даа чиг-зиниг чок. Багай чанчылдардан эрте дээрэ чарлып алза ботка эки. Чамдык улус чарлып чадап, элээн хилинчектенир боор дээрзин база билип тур мен. Ынчалза-даа амыдыралдың арыг болгаш шапкын агымы хир бокту ушта чалгып кааптар дээрзинге чүс хуу бүзүрээр мен. Сен база мени деткип, шаарланчак чуртталгадан чарылгаш, чаа, силиг амыдыралдың оруунче үнүп кээрини күзөп олур мен, эжим.

Амыдырал аайы-биле ийи тарай көже бергенивистен бээр беш чыл чедип бар чор. Чурттап турар черинден келген улуска таваржы бергеш, сээң дугайында айтырар мен. Ооң харызын-га: «Ам Шолбан-оол Күдеровичини көргөш, шуут танывас силер. Чоонган биеэги арагачы ужуп-туруп чоруур кижии боор.

Шуут кылаң тас эр деп билинер. Артында аныяксый берген, ажылынга суг кызымаа кежээлеп барган» дээн сөстөрни дыңнаксаар-дыр мен.

Бүгү-ле чүвөлөргө чедишкиннерни күзедим.

Байыр-биле сээң хоочун эжиң *Демир-оол*.

1985

МЕДЕРЕЛИ БЕДИК КИЖИ

Чечен-оол автобуска кирип келгеш, хостуг олутту далаш-биле ээлепкен. Ам автобустун сөөлгү доктаар черинге чедир сагыш амыр олуруп болур. Бир эвес чанынга кырганнар азы бичи уруглар келзе удаан кижиге болуп карактарын шийипкеш ылым-чылым баарын ол эки билер. Амдызында улус эвээш, ынчангаш хостуг ол-бо көргүлээн. Дужунда ийи уругже каш катап кылчаш дээн. Олар аразында сымыранчып, бичи сыйт-сыйт кылдыр каттыржып каап чорааннар. Кайызы-даа шымбай кыстар-дыр деп бүдүү бодаан. Бир эвес таныжып алып болзумза эжишкилер мени былаашкаш, бактажыр база чадавас деп бодап каан. Автобуска уруглар-биле таныжарынын бир элтиг аргазын ол билер: уругга билет садып бергеш, сунар сен. Оон соонда уруг сенээ четтирдим деп чугаалаар. А сен турган ында кижиге четтирдим дээр чүү боорул аан, бир эвес силерге шынап-ла кандыг-бир шору дуза чедирипкен болзумза ынчан харын ынча деп болур ыйнаан суг-суг дигилээш, чугааны үндүр берип болур.

Чанында ийи уруг автобус билеттерин садып алган болганынга Чечен-оол арай хомудаксап олурган. Башта бодалдарынга чардыкаш, билет хынаар контролер келгенин ол шуут эскербээн. «Билединер кайыл?» деп айтырарга харыылаар чүве тыппайн барган. Чүү деп чүү дээр боор — садып албаанда каяа турар!

— Үш рубль штраф — деп, контролер чугаалаан.

Чечен-оол чаңгыс сөс-даа удур чугаалавайн, карманындан акшаны уштуп берген. Контролер квитанцияны бижип бергеш, Чечен-оолче сунган.

— Чаңгыс катап халас чораан дээш үш рубльге штрафтаар чүве бе? — деп, Чечен-оол айтырган.

— Ийе — деп, контролер уруг харыылаан.

— Ынчаарга менден ам база үш рубльден ап ап көрүңер! — деп, Чечен-оол дилей берген.

Контролёр аайын тыппайн баргаш, ангадай берген көрүп

турган. Чечен-оол улам салдыктап, үш акшазын шуут уштуп тудуп алгаш, ээрежи берген:

— Мен дүүн база бо-ла автобуска халас чораан кижн мен. Мени кым-даа тутпаан. Штраф төлевейн барып болур мен. Ынчалза-даа медедели бедик кижн болганымда штрафы ыяапла төлээр мен! Херчилер херек дээр болза дүүн кады чораан үш эжимни ам бо дораан-даа болза эккеп болур мен. Олар база билет албайн чораан улус...

*

Вячеслав ТИМОФЕЕВ

«Лаптевтер далайыңга чедир чадаг» деп шоодулуг болгаш каттырынчыг чечен чугаалар номунун автору. Ооң чечен чугаалары «Уральский следопыт», «Сибирские огни», «Кузбасс», «Улуг-Хем» сеткүүлдерге үнүп тургулаан. «Тувинская правда» солуннун редакциязының харысалгалыг секретары. Ам оон чамдык чечен чугааларын Матпа Хомушкунун очулгазы-биле парладывыс.

БАККА СУКПАС БИС

— Эштер! Бөгүн бистер кончуг чугула улус ажыл-агыйынын тудуун доозар дээш чүс дугаар хуралдап турар-дыр бис, ол дээрге юбилей-дир. Хувааштырылга подстанциязы тудар дээш. Таптыг-ла дөрт чыл мурнунда оон таваанга баштайгы туйбуну салган-дыр бис. Тудугнун темпизи оон дүрген-даа болур турду-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кажан-даа тудуг кылып чорбаан кижини ону бөдүүн чүве кылдыр санап болур. Чүве билбес кижини бистин подстанциявысты трансформатор казанаа деп адап болур. Тудугнун шөлү бичии-ле харын — каш-ла борбак квадрат метр. Ындыг-даа болза, даг дег караны довук дег ак базар дижир-ле болгай. Ындыг турбуже мында олуруп турар-даа база олурбайн турар-даа кижилер тудугну дүргедедир талазы-биле бүгү хемчеглерни албаан, ону доозар дээш бүгү курлавырларны ажыглаваан дээрзин маңа миннир херек эштер. Семнов, бо удаада раствор белен турар боор аа?

- Белен турар.
- Пирамидонов, туйбу болур бе?
- Ааш кыннып көрейн, болур.
- Тебукин ажылчыннар-биле хандыраар сен бе?
- Ону чугаалааш чоор боор!
- Чажам дивезинерге аажок ынак мен, эштер. Дөрт чыл дургузунда силернин-биле кады ажилдаары менээ улуг-ла өө-

рүшкү-дүр. Бистер кажан-даа бактажып көрбээн бис. Хүн айтырыының кол кезээн дооскаш, аар-саар айтырыгже кирип чыда, силер бүгүдени, өршээп-ле көрүнер, мээң хууда гаражым тудуунга субботада чалап тур мен. Мен бодаарымга, бистер ону чаңгыс хүн бургт кылыр ышкаш-тыр бис: дооразы сес, бедии дөрт метр ийи каът гаражты чүү боор. Машина-балгат, тудуг материалы база шала дузаан ак балыкка чедир белен. Чүү деп бодай-дыр силер: шыдаар бис бе, эштер? Азы чүл?

— Хомудадып тур силер! Кажан бистер бакка суп чоржук бис!..

ИШТИНДЕН ШҮГҮМЧҮЛӨЛ

Эки ажылга кирип алыр дээш келдим. Мээң-биле удуртур дарга чугаалажып тур.

— Эртеминер?— деп айтыра-дыр.

— Долу эвес ортумак — дидим.

— Пат-тыр.

— Силерниң оонар-ла шын — деп чөпсүнүп кагдым.

— Ынчангаш Министрлер Чөвүлелинче тывырышпайн туарым ол болбазыкпе, ында мээң чээним ажылдап турар хирезинде-ле.

— Бистин корум-чурумувусту билир силер бе?

— Телевидение дамчыштыр көргөн-не мен. Чамдыкта аңаа шүгүмчүлөлдиг арынга көргүзе-ле бээр чоржук.

Удуртукчунун арны хуулуп, быжырып каан картошка ышкаш апарган. Шак ындыг шырайы-биле ол айтыра-дыр:

— Саң-хөө айтырыыңга кандыг силер?

— Ында чүү боор — деп харыыладым.— Дөртте шалың алыр, он тоста аванс. Бөгүн он сес-тир, даарта мээң ажылга кирип алганымны демдегеп болгу дег-дир.

— А-хаа,— деп удуртукчу улуг тына-дыр.

— Силерни шыырак дарга саналдаан... Силерни каяа олуртур чоор? Кадр килдизинге кандыг силер.

— Ынчанмайн көрүнер — дидим.— Кажан-даа дириг кижилер-биле ажылдап чорбаан мен. Нервим кошкак кижин мен.

— Чогум чүнү кылып билир силер?

— Чүнү деп чүнер боор? Шүгүмчүлөп билир мен!

— Адырам, мен билбейн бардым.

— Силер ажыл кылгаш, алдагдал кылыптарыңарга мен шүгүмчүлээр кижин мен.

Удуртукчунун арны мурнундагызындан артык хуулуп, үр-ле шыжыгып орган.

— Ындыг кижилер бисте эндерик — деп, удуртукчу сагындыра-дыр.

— А мен иштинден шүгүмчүлээр кижинен.

— Иштинден деп чүл ол?

— Чижээлээрге, силер планынар күүсетпээн дижик силер. Мен күүседикчилерни салба берипкеш, үстүндө даргаларын чымчады буруудадып каар мен. Билип тур силер бе?

— Арай-ла билбейн тур мен.

— Шупту улус буруулуг. А ол ниити байдалга силернин адынар анаа-ла тывылбайн баар.

Удуртукчунун арны чайынналы берди.

— Билдиришкинден бижирер — дидир.— Бис тааржы бээр хире-дир бис.

ЧАЖЫТ АРГАЛАР

Автобус доктаар черже базып ор мен. Анаа чүс хире метр четпейн чыдырымда, автобус бо-ла хап эртип чыдыр. Четтикпейн баар боор мен деп бодааш, маннаплаттым.

Чеде бердим. Кожа бар чыдыр бис: мен шалбаалыг тротуарны мойтулады сүзүп бар чор мен, ол улуг орук-биле хан олур.

Сактырымга алзып чор ышкаш мен. Автобус биле мээң аравыс ырап эгелээн. Ар-сарыг күжүм үндүргеш, салып-ла кагдым. Эмин эрттир далашкаш херээжен кижини ойтур идипкеш, бир эр кижини арта халаан болдум.

Автобуска маннап чеде бергеш, эртер чер кылып алыр дээш, хол-будум-биле карбанып-ла эгеледим. Бир минута хире болганда солагай будум салыр черни чаалап апкан мен.

Кара күжүм-биле эжелеп алган черимге будумну салып алгаш, мени туттунган черимден хоора идип турар күш барын эскерип каан мен. Ынчангаш тротуарже ушта иттирипкен мен.

Мээң мурнумда кайызы-даа ийи метрден чавыс эвес мөгөшыраак үш эр тур.

— Кижилерни шывадап турары ол бе?— деп оларның бирээзи чугаалааш, кочулал-биле хүлүмзүрдү.

— Ажылдан озалдап бар чыдыр мен, үш катап ажыл шагы үскен кижинен — дидим.

— Ынчангаш херээжен улусту октагылап турарың ол бе?— дээш, ийигизи дүктүг билектерин сывыртына-ла берди.

Үш дугаары чүве-даа айтырбайн, мени салба бериптер дээш чудуруун көдүрүп алды.

Мен былдай дүштүм.

— Эскеринчели шымбай-дыр, өзүп болур хире — деп билек сывырнып турганы чугаалады.

— Шураары база эки — карбаш дээш эр кижини ажа халды...

— А бир эвес автобуска сээң быктыңче иткилей берзе, чүнү кылыр сен?— деп кочулап хүлүмзүрүп турган эр айтырды.

— Хей чүве-дир, автобуска чүү турбас боор? Ону көңгүс херекке албас мен.

— Сээң нервиң база шыырак-тыр.

— Чугаажок — деп автобусту үдевишаан чугааладым.

— Тас-тыр!— деп биргизи өөрүй берди.— Өске кижилернин хорадай бээр чүвезин безин эскербес кижиле-дир.

— Сен кайда ажылдап турар сен?— деп чудуруу-биле мээң сегелим шенээр дээни айтырды.

— Тудуг эргелелинде.

— Чүнү кылып тур сен?

— Тудуг эргелелинде.

— Бетончу мен.

— Ынчаарга күш-дамырын сайзыраңгай-дыр!— деп ол амырай-дыр.— Хүнде каш кубометрни салып тур сен?

— Он ийини.

— Тас-тыр! Бижип ал, Вася: адын, адазының адын суг дээш оон-даа өскезин.

«Ат болдум — деп бодадым.— Кадайым, ийис уругларым канчаарыл. Он беш хонгаш келир боор мен».

— Бөгүндөн эгелээш, спортсмен болур сен — деп биргизи чоон үнү-биле чугаалай-дыр.— Маннаарың страус-ла-дыр. Уда-вас хоорай чемпиону болур сен.

— Боксер болур салымныг — эскеринчели дүрген, нервилери быжыг — деп ийигизи чугаалады.— Чартык чыл болгаш бирги разрядчы апаар сен.

— Адырам, силер чогум кымнар силер?— деп чугааладым.

— «Чыткан хой тургуспа» деп спорт ниитилелиниң удуртукчулары бис — деп, Вася чугаалады.

Мен чедип келген автобуска олурупкан мен. Үш кижиле автобус доктаар черде ээлчеглиг чемпион тудуп артып калдылар.

ЕВСЕИЧНИ САЛЫПТЫҢАР...

Хөккөй хааржаанга дош доңураарын кудумчу аштакчызы Евсеичиге дааскан.

Евсеич чартык литр бергеш, сантехниктерден шланг дилеп алган. Чартык хүн иштинде. Эртенинде хааржакка чедип келген.

Бирги подъездтин эң улуу пенсионер Востриков хүндүс удуур, дүнө февральда буржуаз революция дугайында роман бижип хонар болганда хааржакка ол бир дугаарында чедип келген.

— Кандыг суг аксып тур сен?— деп, Востриков айтырган.

— Изиг суг — деп, Евсеич харыылаан.

— Тений бердин бе?— деп, Востриков айтырган.

— Черже сине бээр. Куруг артар сен, билдин бе? Соок суг агыс.

— Аксың хаг — деп, Евсеич харыылаан.

— Ай, ай, ай!— деп, Востриков химиренген.— Сен ам хамык подвалдарны суггарып каарың ол-дур!

Алгы-кышкы дыннааш, үшкү подъездтин эң улуу Автандилов дээш, өске-даа харыысалгалыг эштер чедип келгилээн.

Автандилов таакпызын кывыскаш, чугаалады:

— Сен, Евсеич, дөстөк черлерже агыс...

Хааржакка эгелеп чоруур рационализатор Лапшин чедип келген. Ол бичин халан болду.

— Евсеич хары угда үш шлангыдан аксывыт!

— Аксың хаг — деп, Евсеич харыылаан.

— Тенээни — деп, Лапшин хомудап кагды.— Бисти каток кудуп чорбаан деп бодай-дыр сен бе? Востриков гимназияга өөренип тура-ла, каток кудуп турган кижин боор, билдин бе?

— Евсеич, соксап көр!

Будук будуур кисти чайбышаан, алды уругунун адазы Швырло хааржакка маннап чедип келген.

— Шугумнар чуруп алыр чүве — деп, Швырло чугаалаан.— Кызыл болгаш көк.

Бо удаада Евсеич үш сөстү улаштыр чугаалаан.

— Сээденней бердин бе?

— Шугум чок каток туруп болур бе? Күзевес болзунза мен чуруп берейн — дээш, Швырло алды уругларынын подъезд шокарлаар будуун эккээр дээш салып чоруй барган.

...Кежээ дүжүп келген. Каток кыры туманналып, улустун саны база көвүдөй берген.

— Кырган-ачай!— деп, чедиги классчы Петькин алгырган.— Ортузунче хөйүнү агыс.

— Аксың хаг — деп, Евсеич харыылаан.

— Бо кырган кара туразында барып тур — деп, Лапшин чугаалаан.— Бичин уругларны база бак сөглээр. Аксың хаг деп чүзүл мон?

— Дерзии кулугурну — деп, Востриков чугаалаан.— Соок суг агыс дээримге, менээ ол элек-беек көргүзүп, аксың хаг деп.

Азыг артындан бажың эргелекчизи Паша Қоғут көстүп келди. Ол чеден чылдан бээр хүндүлүг донор чүве.

— Че, канчап тур сен, Евсеич?— деп, Паша Қоғут айтырган.— Бызаңчылардан суглуг: шилди дилеп алгаш, таптыг дескилеп көр. Дөстөк черлер энмежок-тур.

Евсеич сириңейни берген.

— Чунар-бажыңнап алгаш кел!— деп чугаалай-дыр. Ынчангаш элээн каш ажыг сөстөр сөглей каапкан.

— Чүү дидир сен? Чүнүң дугайын чугаалап турарың ол?

— Чунар бажыңнап ал, дидир мен — дээш, Евсеич база элээн ажыг дуствуг сөстөр сөгледі. Паша Қоғуттун арны кыза берген.

— Мени кайнаар айбылаарың ол? Қымны айбылап турарың ол?

Бажың эргелекчизи карманындан хүндүлүг донор шынзылганын ушта соп эккелгеш, оозун хааржак эриниче шарт кылган.

— Сокса дидир мен, дыннап тур сен бе?

Евсеич суун агыспышаан.

— Эштер!— дээш, Паша Қоғут балдыры сириңейни бээрге, хар кырынга олурупкан.— Чүнү чугаалаанын дыннадың бе? Мен шак мындыг чүвелер дээш ханым берип чораан мен.

— Буска каксыптайн бе?— деп, Евсеич айтырган.

Ону кым-даа дыңнаваан.

Евсеич изиг сугну Швырложе аксыпкан.

— Авай-авай!— дээш, Швырло барып дүшкен.

Артканнары чайлай дүшкеннер.

— Аксыңар хаап алыңар — деп, Евсеич харыылаан.

— Бис аксывыс хагбас бис — деп, бажың эргелекчизи чугаалаан.— Озалдаан сен.

Чеди классчы Петькин сугну өжүр базыпкан. Евсеичини хүлүп алганнар.

Паша Қоғут акт тургускан. Востриков биле Швырло Евсеичини улус судунче апарган...

— Чүү бооп турар чүвел бо?— деп, судья айтырган.

— Хамааты Швырложе изиг суг чаштырган, өске кижилерни дорамчылап турган...

Евсеич бөргүн колдуктапкаш, чугаалаан:

— Ол шулбусче изиг сугну шын агыскан мен. Артканнарын изиг суг-биле шаптавааным хомуданчыг-дыр. Ынчангаш аксыңар хаап алыңар.

— Шынап-ла, аас хаар эвес чүве бе — деп судья чугаалаан. Хоойлу хоойлу-ла болгай. Суд шийтпир хүлээп алган: биче хулигааннаан дээш беш хонук.

Дараазында хүн судьяга делегация келген: хүндүлүг донор Паша Когут, парлаттынмаан романның автору пенсионер Востриков, алды уругнуң адазы Швырло, эгелеп чоруур рационализатор Лапшин, чедиги классчы Петькин дээш өскелер-даа.

— Евсеичини салыптыңар — деп, Паша Когут чугаалаан.

— Өршээп көрүнер — деп, Швырло чалынган.—Каток кудар кижичок чүве. Бир эвес аксың хаап-даа алыр болзунца...

ЦЕХТЕ МООРТАЙ

Вахтер Потапычының өрээлинге күскелер көвүдээш, бир дүне саржаглыг бутербродту сырыпканнар. Заводка Потапычыны танывас кижичок болгаш ону хүндүлээр турганындан кээргээш, үш капка эккеп берип, бутербродтар сунуп, а профком бир неделя иштинде халас чемненир чөпшээрел дилеп берген. Заводче кирер эжик таварты эрткен кижичок бүрүзү Потапычыдан айтырар турган:

— Күскелер канчап тур?

Шынап-ла, күскелер дендеп барган. Кежээ дүжүп келир билек ыржим апаарга күскелер шала аразындан үнө халыш-каш, Потапычыны-даа кижичок болгаш албайн чаржып турар апарган. Аыш-чемниг халчыгажын электри лампазы аскаңа дага азып аар апарган. План килдизиниң сургуул-суюлдук экономизи тургаш, ортаакы вектер үезинде бир лимби ойнаар музыкант күскелерни болгаш сарлык дегелерни бажыңнардан ховуже үндүрө берген дивежикпе суг дигилеп турган.

— Ийет-ийет, менээ ындыг музыкант болза — деп, Потапыч улуг тынган.

Бир катап чыылда цегиниң ус дарганы Хлюпиков ооң чаны-биле эртип чыда мынча дээн:

— Бистин моортайывысты эккелзе чүл, Потапыч? Нормировщиктин өрээлинде ар-сарыг хүннү бадыр удуп чыдар чүве болбазыкпе. Цехте күскелер шагда-ла читкен.

Чаладып келген моортай Потапычының топчанының кырынга чыдып алгаш, удуп-ла чыдар болган. Оожургай берген күскелер чоорту дидимненип, мурнундагызында дег шала кырынга дешкилежип, харын-даа топчан кырынче үнө бергеш, удуп чыткан моортайны магадап көргүлээр турган. Удаваанда ол оларның дидим болгаш авааңгыр чоруунуң маргылдаазы апарган.

Бир катап Хлюпиков эрте маңнап бар чыткаш айтырган:

— Че, маадырывыс канчап тур?

Потапыч холун чаңгып каан.

— Ажырбас, ажырбас, сээң квартирантыларың удавас оожургай бээр — деп, Хлюпиков оожургадып каан.

Шынап-ла, каш хонук эрте бергенде, Потапыч эртен ажылга чедип кээрге шала кырында ийи өлүг күске чыткан. Дараазында хүн моортай үш күске туткан, ооң соонда улаштыр тудуп туруп берген. Потапычынын күзеп чорааны ыржым хүннер келген. Тумба иштинде бутербродтарга дээр чүве-даа чок, а Потапыч сезик чокка шайын аартап орган.

— Ам-на амырадым — деп, ол Хлюпиковка чугаалаан.— Чүвениң ужурун билбейн бардым: моортай чүге ажыл манап турган чоор.

Хлюпиков чаза хүлүмзүрээш тайылбырлаан:

— Цехтиң моортайы ышкажыл. Ынчангаш баштайгы ийи он хонукта бистиң ажыл манааш, үшкү он хонукта ажылдап эгелээр чанывыска өөренип калган чүве-дир ийин.

КАРУСЕЛЬ

Эртен. Алды шак үжен. Чүлүттүнүп тур мен, кадайым чунар өрээлде туруп алган улуг тынып тур.

— Мен сенден чарлып алыин дээш — деп, кадай чугааланы-дыр.

Сологай талакы чаагымны кезип алдым, көрүнчүктен хая көрүнмедим — чай чок.

— Уругларывысты үлөшпес бис. Суд авазынын талазын тырта көөр — деп, ол чугаалай-дыр.

Мен ам оң талакы чаагымны кезип алдым.

— А бажыңывысты үлежип алып бис. Мен авам-биле сүмөлештим — деп, кадай иштинде хими ренип чугаалай-дыр.— Авам база ынча дээр чорду: ам дайын үези эвес чүү адам чүвөл, улуг даргалар безин ажыл шагы төнерге дораан чанып келир-дир. Фукушанскийни көр даан, үш чүс бежен акшаны арыг алып хирезинде алды шакта бажыңында оар. Силантьев кандыг-дыр, а Бурунчук база...

Мен кезип алган черлеримни саазын-биле хырбалап алырымга, чарлал аскан чагы ышкаш болдум, соомдан тептирипкен чүве дег чаданы куду дукпуртуланып баттым. Отта хөнекти эзерин безин уткан мен.

Далажырым аажок. Күш-ажылчы хүн эгелээни ол.

Цехке чедип кээримге, план күүсеттинместеп турар дидир. Мастерлер болгаш бригадирлер аланзып калган, нормировщик човууртаан тур. Са кончуур дээш ээлчег начальнигин келдиртим, ынчаарга ол бар шаг-биле агартына-дыр: электросвар-

шик складка аныяктар чыып алгаш данны атсы арага ижип, көзөр ойнап тура хонган, белеткээн чүвезин сөөртүп эккелбээн-нер-дир.

Мен телефон-биле транспорт цегиниң начальнигин дилеп эгеледим, ынчап турумда мени хуралче кыйгыртыпкан. Начальникти тыварын аштакчы Ньюшага дааскаш, бодум контораже салыплаттым.

Кол инженерге бүдүн чартык шак олурдуvus. Чаа техника ажыглаарының дугайында чугаа чоруп турду. Ол айтырыгга мээң шүшпөң чоруум күрүнеге болгаш заводка улуг когарал чедирип турар дээрзин, коллективти база сөөлгү үеде кадыкшылы суларай берген кол инженерни бакка суп турарымны дыннап кагдым. Чаа техниканы дүрген непередириниң болгаш күүселдениң талазы-биле мээң аксы-сөзүм (сөөлгү) алдылар.

Мени кыйгырткан завкомга чеде бээримге уруглар албан черлерин шэфтээр талазы-биле комиссия хуралдаан тур. Менээ дааскан цех уруглар ойнаар шөлдүң херимин өңгүр будук-биле кылайты дозулаар хүлээлтезин мынчага дээр күүсетпээн болду. Ясли эргелекчизи мени аныяк салгалдың дайзыны-даа дидир. Мен дораан хемчег алырын аазааш, столоваяже базап-тым, ынчалза-даа орукка мени комсорг Илья Бедарев тудуп алды.

— Бисти сотка олурттун — деп бо-ла.— Канчап ыятпас снер? Кызыл-булуңга улус чыгып кээрге лектор чок.

— Чүү лектор?

— Сен-сен. Утканың ол бе?

— Лекцияның темазы чүү ийик?

— «Оттун орап Африка бөгүн».

Кызыл-булуңда улус шыгырт, көскү черде делегей картазын азып каан. Мен айтыкчыны дидими-биле сегирип алгаш, Африка дээрге аңгы дип-тир, ында кара кештиг негрлер чурттап турар, ол ышкаш ында чааннар база бар (оларның кулактары индий чааннарныындан узун), а ол чааннарны кылыр чүвези чок миллионерлер кырып турар. Ында Чад деп хөл болгаш сураглыг баобаб деп ыяш база бар.

Шак эрткен, айтырыг-даа чок болду, а комсорг чогуур черге хомуудаар кижини мен деп кыжанып кагды.

Ооң соонда... Ооң соонда чүү болган чоор? Ийе, ийе, экономика кичээли, байырлал комиссиязының хуралы база директорга планнаашкын хуралы.

Кежээкиниң алды шак үезинде бир-ле хуралдың мурнунда цехче бакылай каапкаш, чамдык кижилерже ээрип четтиккен мен.

Хөй-ниити ажылындан тос шакта хосталып алгаш, аштакчы Нюша угбайны кыйгыртып алдым. Ол транспорт цегиниң начальнигин тыппаан болду. Мен ол чорукка безин өөрөөн мен: оода бир кижини сөглөп алырым ол-дур. Мен ону чаа-ла кончудум. Ол мунгарай берди, мен ону кээргээр үем безин чок — саазынарны дүрген сайгарары арткан.

... Эрген. Алды шак үжен.

Мен чүлүттүнүп тур мен, кадайым чунар өрөөл эжинде туруп алган улуг тынып тур...

□

Евгений АНТУФЬЕВ

* * *

Меңээ дедир эгитпес дээш,
Бешти ол-даа алгаш барды.
Өңнүүм чораан кижини боорга,
Өре кылдыр бербээним шын.

Сири-кавы холдар шимчеп,
Чиктиг көрүш хөлзеп турда,
Кандыг-ла бир «тайылбырлал»
Карактарга бүлдеңнешти...

Хидиледи каттырбышаан,
Кижим мөгөш кыннып кагды.
Бир-ле шагда өңнүүм чораан
Билирим-не кижини чүве.

БҮРҮ АГЫМЫ

Хемчээли чок,
Хей-аът долган,
Ынакшылын
Ындыг күштүг.

Сарыг бүрү
Саарлып турар.
Сагыш-сеткил
Чанагаш дег,
Ындын өйде
Ындыг болгай.

Шак-ла мынчаар
Чаңгыс катап
Ыянгылыг
Ынакшып боор.
Үе-шагның
Үнези улуг.

Сээн ынаан
Черле ындыг.
Туразында дулгуяксыг.
Тулган дирткен душтуксуг-даа...

ЧООС

Агым хемниң ынды черде
Аас-кежи — алдын чоос-ла.
Аравыста харылзаавыс
Алдырбастап, кошкап калды.

Хемчигешти сүзүп кешкеш,
Хээлиг чоосту адыштапкаш,
Оккур дүрген поездиге
Олурупкаш, арлы бээр мен.

Чырык черге сен чок болза,
Шынап черле азаны чоор.
Чайынналган чоос дег кылдыр
Сагыжынны арыглап ал...

* * *

Чаннyp турда, дыңналас сен.
Чаңчап турда, ырлай бээр сен.
Меге-хоп-даа доктар билбейн,
Бедиктерже кылайтыптар.

Дагын катап ээлбес кылдыр
Талыгырже ужуп-ла олар...
Хензиг чинге удаазынның
Херлип-шөйлүп артканы бо.

Карактарга көзүлбес-даа,
Харын холга илдикпес-даа.

Албаарапкан күжүр бодун
Ажыг таакпы дилей бээр сен.

Көгөрөргөн таакпы ыжы
Хөрек-чүрөөң шийдип хонар.
Алыс меге, сылдыс ышкаш,
Аяар өжүп, имистелир...

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ИЙИ ОКЕАНЫҢ ЧАЖЫДЫ

1. Чигзиниг

Индия, Сингапур, Малайзия, Пакистан база,— бо чурттарже аян-чорук кылыры-биле Тывадан 1984 чылдың декабрьның 3-те ужуп үнүптүм. Ынчан биске ноябрь эгезинде-ле улуг хар дүшкен, сооп-даа келген чүве. Үргүлчү-ле бораан-хаттыг, баш удур телевизордан көрүп, радиодан дыңнаалап турарымга, агаар-бойдуштуң байдалының хирелин кончуг — Москвада соок, Сибирьде хар, Красноярскиде хат. Мынчап кээрге, кышкы үеде агаар канчаар-даа хуулуп болур дээш, Москваже бир хонук бурунгаар чорупкан мен.

Кызыл аэропортунга келиримге, херектин байдалы, улустуң чугалаажып турары ышкаш, керосин-биле чытталып турар мындыг. Сагыш-сеткил арай дүүрөп эгеледи. Ынчанмайн канчаар. Красноярск ийи-үш хонук самолёттар хүлээп албаан, хат-шуурган, чер кырындан өрү көстүрү чүс-ле метр.

Аэропортка кады сагыш аарыыр эштиг апардым — Тыва АССР-нин кадык-камгалап министрининг оралакчызы Опанас Хурбаевич Овдар. Москваже хуралдап бар чыдар кижини болду, бөгүн аңаа четкен турар ужурулуг. Эштигге эки болгай, арга-сүмелиг-даа, чугаа-сооттуг-даа, сагыш-сеткилге-даа чиник.

Үр болбаан. Тываның районнарынче рейстерини солуп каапты. Чылдагаан — агаар баксыраан. Красноярскиже баштайгы рейстини чарлапкаш, пассажирлерни алгаш чорупкан хиреде дедир эккелди. Красноярск самолёттар хүлээп албас деп мындыг. Ам-на хөөн карарган.

Опанас Хурбаевич дүвүрөп эгеледи:

— Бөгүн найысылалга четпес болзумза, даарта ынаар ушкан херээм-даа чок. Хуралдан озалдааным ол.

Мээң байдалым база оон бичини-даа дээредевес. Шагда, үжен-дөргөн чылдарда, Тывага «ужар-ушпас» деп оюн кончуг непертээн турган чүве, олдаа сагыжымга кирер. Кызылдан үнмейн чыда-ла, чигзинигге үскүлештим.

Мырыңай үр болбады. Бистиң ийи дугаар рейзивиристи чарлапты. Элдел

чүве-ле болгай, биргизиниң дугайында чыңгыс сөс-даа чок. Бистер борбак-сарбаавысты туткулааш, маң-биле тура халыштывыс. Көөрүмге, анаада чугаакыр эвес, чылар-чылбас Опанас Хурбаевич безин дүвүрөөн, чаактары долбанналдыр кыза берген турар болду. Мен-даа база өөрөөш, чыраалап, саяктап, дөрт чоруумну дески кылдыр үндүрүп тур мен.

Кайгамчык чүве, кандыг-даа саадал чок, доп-дораан ужуп үнүштүвүс. Саян кырынга келиривиске, булуттар аразында ойбак-дыдык черлерден көк тайга шааранайнып чоруй чиде берди. Адаавыста чүгле ак булут. Ынаар ам бичин-даа сагыш салбаан бис. Красноярскиге дораан барып хонарывыска чайгылыш чок бүзүрөөн бис. Ынчангаш, Емельяноводан Москваже ужар рейзивиствен база озалдаvas, найысылалга распасиине ёзугаар тус черни-биле эртегиниң 10 шакта чеде бээр, ыччан кээрге, хурал-суглаа баар. Ырак-узак орук-чирик чоруур улуска бүдүн чыгыш хостуг хүн база бар апаар, ана амыраан эрлер-дир бис деп, дүште чок хөөрежиң чор бис.

Ыччан шак чыгыш ужуп, Красноярскиге чоокшулап келген ужурлуг чорувуста, самолёдуvус хеп-хенертең.. дедир ээпти. Шөлөөн удумзураң орган пассажирлер безин хөлзеп эгеледи:

— Чүү болду?

— ?

— ??

— ???

Ол аразында стюардесса эмин эрттир шөлөөн, далаш чок, удуп орган боор, дунук үнү радиодан дыңналды:

— Красноярскиге агаар-бойдустун байдалындан бистин самолёдуvус элөөн каш минут болгаш, Абакан аэропортунга барып хонар.

Дыл агарган. Чигзиниң ханылаан.

Ам канчаар ужурдан эртер эвес, Абаканга барып ыыт-дааш чок дүштүвүс. Манап-ла эгелөөн. Кулактар чүгле репродукторларда. Рейзивистви каш-даа катап соңгаарлаттылар. Дүш эртип, кышкы хүн кижиге эл-хол болур шаг-шинээ суларап бар чыдыр. Идегел оскундурган.

— Мээң ам дедир эгеним-не дээрe боор — деп, Опанас Хурбаевич үнү чиде берген чугаалады.

— Мен база — деп шөшүрткеш, бодумиң үнүмү бодум танивадым, өске киж чугаалаан ышкаш болду.

Ол хүн самолёттар ушпастаарга, бичин аэровокзалдың ишти долуп, олурар-турар черлер тывылбастаан. Бир ээлеп алган сандайларывыстан турбастап, ээлчепти кадаржып, үүлевис барап шаг болдуvус.

Амыдыралга хуулгаазын турбас дижит болгай бис, херек апарганда, база таваржы бергилээр чүве-дир. Дүүн ужуп эртер ужурлуг турган самолет чөөн-чүкте Благовещенскиден бөгүн озалдап Абаканга кээп хонуккан. Бис ийн бүдүү тура халышкаш, регистрацияже оочурап эгеледивис. Киж бажы кизирт, чүгле илиг санап чоокшулап бар чор бис. Карактарын илези кончуг кылдыр көгерттир будуп алган аныяк херээжен киж пассажирлерниң чамдыктарын ап, өскелерниң билеттерин дедир октап-даа тур. Бис шаг болган-

да, черепахалап чорааш, чоокшулап келдивис. Чүү боор ирги? Сөөлгү идегел бо. Ам херек айлашпас болза, даарта дедир чанар деп, шуут-ла дугуржуп алган бис. Байырлыг, Москвада хурал! Байырлыг, Мурнуу-Чөөн Азия!

Мурнумга турган Опанас Хурбаевич билеттеривисти арай-ла хөөн чок тудусту. Чараш херээжен оларны будуп каан карактары-биле алараш кылдыр көргөш, дедир октапты.

— Рейзинер манаар силер — деп бо ыйнаан.

Ындында-ла оожум Опанас Хурбаевич серт-даа диведи:

— Бистер Индия, Сингапур...

Кижим чугаазын төндүргелек чыдырда, «Индия» деп чангыс сөстөн чараш херээжен моожурай берген ышкаш болду. Сактырымга, рингиге хандыр нокдаун апкан боксерлар дег, тендирээн тур. Оон оңгарлып келген дег болган соонда, билеттеривисти дедир сегирип алды.

— Чүгүнер кайыл?

Оон эгелээш бүгү чүве каранайнып-ла турду: билеттер бүрүктеттинген, чемоданнар дужааттынган, рейс чарлаттынган, дораан автобуска олуруптувус. Самолётче кирерде, кажан-даа далашпас киж и мен, эжим база ындыг турган боор, бо удаада улустун мурнунче дывыржып эгеледивис. Канчип билир, чүү-даа турар болгай. Озалдаарга, артык пассажирлер алдына берген дишкеш, дүжүре берзе канчаар. Ындыг таварылга-биле бодум үс-күлөшпээн-даа болза, ийинден көргөн мен.

Самолётче киргөш, олуттарывысты ээлээш, сагыш артыында курлар-биле ыяк багланып алдывыс. Ам черле дүшпөс бис.

Шак ынчаар, кайда-чүде Челябинск таварып чорааш, кежээ Москвага чедип келдивис. Сагыш ажаан, улут тынгыладыыс.

— Ам-на сагыжыңга киир хуралдап алгаш, менди-чаагай чана берип көр, Опанас Хурбаевич.

Белен-селен хүлүмзүревес эжим ам-на тадыладыр каттыра-дыр:

— Киж и чурту кидирээштиг, киж и чеми химирээлиг. Орук-суур эки чоруп көр...

2. Хаарыктың ажыы

Дораан РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелинге чеде бердим. Эжикте ашак менээ чугаалады:

— Гостиница баар бижинер бо. Даарта эртен он шакта Измайловода «Интуриске» чеде бээр силер.

Чүгле ынчан могоп турупканымны эскерип кагдым. Удааш чыдыпкан мен. Эртен оттуп келиримге, кежээки чеми эрттирип алган болдум. Буу-хаа тура халааш, буфетче маңнаптым.

Метролап чорааш, «Измайловская» станцияга дүшкөш, «Интуриске» чеде бердим. Ында он ажыг хире киж и (чамдыктары чаа кээп-даа тургулады) чугаалашкан турлар. Аразында таныырым-даа эштер бар: Семен Шуртаков, мурнунда Тывага кээп чораан киж и чүве, тыва литература дугайында

чугаа болган черге ыяап-ла киржир чогаалчы болгай, Сөдун тыва литература талазы-биле специалист кижини мен деп баштактаныр, мээң ам чаа Москвага үнген «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романымның рецензентизи, база бо бөлүктүн удуртукчузу болду; Майя Ганшина база ында тур, ону тыва номчукчулар эки билер, бистин республиканың улустун чогаалчызы Стенан Сарыг-оолдун «Ангыр-оолдун тоожузун» орус дытче суулдурган кижини, Тывага база аалдап чораан, аът мунуп алгаш, ары болгаш өвүр ийи Торгалыгларның бажы-биле ажып чораан; Юрий Сбитнев, РСФСР-ниң чогаалчылар эвилелиниң удуртукчуларының бирээзи, Сөөлгү ийи кижини-биле Барынын Европаның чамдык чурттарын кады эргип чораан мен.

Чыылганнар-биле менди солчурум билек С. Шуртаков чугаалай-дыр:

— Мугур он шакта кирип келдиңер. Че, ол-даа канчаар, ам чаа-ла силернин дугайыңарны чугаалажып турдувус.

— Мээң дугайымда улус чугаалажыпкы дег чүве чок ийин, Семен Иванович.

— Тывалар ындыг, хөлүн эрттир биче сеткилдиг — деп, Семен Иванович өөрүңге чарлаан тур.— Орден-биле шаңнаткан-дыр силер. Майя Анатольевна база. Чазактың дээди шаңналы-биле байыр чедирип тур бис.

Аян-чоруум шак ыңчаар чылыг сөстөр-биле эгеледи. Ол канчал кижиге өөрүнчүг эвес боор? Эш-өөрүнүң эки хамаарылгазы кижини кедергей-ле жей-аът киирер чораан. Бутгарын черге дегбес халып турдум.

Орта таныштывыс: 19 чогаалчы, «Интуристен» бир очулдурукчу херээжен кижини — Тамара Георгиевна Романовская. Шупту 20 кижини бис, мырыңай улуг эвес бөлүк. Тывадан аңгыда, Москвадан, Ленинградтан, Прибалтикадан, Узбекистандан чогаалчылар бар болду, Татариядан, Чувашиядан бир-бир кижилер. Хөй националдыг, акы-дуңмалышкы совет күрүениң база бир онзагай демдээ.

«Интуристен» даштыккыже үнер, В. Маяковскийниң бижээни ышканды кызыл карттыг, кадыр болгаш маска чураан совет паспорттар алгылады выс. Черле доктааттыңган чурум ындыг. Оон ыңай чамдык бүрүткелдер база кылдывыс. Ынчангаш РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелинче дораан чорудуван бис.

Аңаа бир дугаарында-ла даштыкы чурттар комиссиязының төлээзи М. К. Шистовская чамдык тайылбырлар берди. Эң чугула айтырыг бо: даарта дораан изиг оранга баар болгай бис, канчаар кеттинерил? Чүнү алырыл, чүбү албазыл?

Марина Константиновнаның кыска тайылбырының соонда ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң Индия, Пакистан, Малайзия, Шри-Ланка литератураларының килдис эргелекчизини Мариам Львовна Салганик узун чугаа кылды. Баар чурттарывыс болур Индияның, Сингапурдун, Малайзияның иштики, даштыкы байдалының дугайында чүнү-даа арттырбады. Ол күрүчелериниң чонунуң национал чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин дөгерезин тегдүп берди.

Ооң соонда чүглө боттарывыс артып кагдывыс. Дугуржуп алып аапсаап чүүлдеривис-ле хөй. Бир-ле дугаарында чогуур түңнүг акшалар салышкаш, белек комиссиязы тургустувус. Ооң составынга Сергей Цебаковский, Игорь Минутко, Ахмет Рашидов дээн ышкаш аныктар кирди. Даштыкыга чогаалчыларга, гидтерге, хелемечилерге суй-белектер сунар апаар. Мөөн элдеп-эзин сувенирлер садып алып, ону чүктээр, дажыыры база бар. Дараазында эң чугула чүүл — чуртталга айтыры. Гостиницаларга хөй чер ээлевес сорулга-биле ийи-ийи кылдыр чурттаар деп шийтпирледивис. Өг-бүлө Майя Ганна биле Юрий Сбитневти санаваска, очулдурукчувус Тамара Георгиевна чааскаан чурттаар болуп кээрге, бир херээжен кижини саарзык аларган.

Мен тургаш:

— Ужур чок хаарыктаар кижини мен. Ынчангаш менээ дөмөй эш херек— дидим.

Шын чүве харып, хаарыым дээш гостиницаларга кожоларымга үндүр сывыргып-даа чордум, хаарыым-биле улусту үндүр ойладып-даа чордум. Кандыг-бир черлер чорупканымда, бир сагыш аарыыр чүвем ол: гостиница-га кандыг кижини таваржыр ирги, чаңгыс оруннуг өрөөл тыптыр ирги бе?

Эндевээн болдум, мээн-биле чурттаарын кым-даа күзеведи.

Ынчап кээрге, оюн-баштак чачныг Семен Шуртаков санал үндүрүп келди:

— Ынчаарга, эштер, хөй чер ээлевези-биле бо ийи кижини өглээр-дир. Күдү дүжүрүп, байырлаай бис. Ындыг чаагай херектин найыралдыг Индияга кылза эки боор.

Илерээни болза, херээженнерден саарзык апарган кижини Наталья Карпова болду — филология эртемнериниң доктору, критик, 35-ле харлыг. Ол-даа арамныг херек-тир, эң коргунчуг чүве—ооң ашаа боксёр кижини болду.

Мен тургаш «чөптүг» чылдагаан тып алдым:

— Күдү дугайы болдунмас айгырыг-дыр. Наталья Ивановна менден чээрби хар бичини кижини-дир.

Эпчок байдалдан бисти Тамара Георгиевна уштуп алды:

— Че, ындыг-дыр. Хаарыктаар кижини чааскаан шөлөөн хаарыктазын. Мен Наташа-биле кады чурттаай мен аан.

Чааскаан чурттаарга, шөлөөн болбайн канчаар. Бо шай ижип чаңчыккан кижиге үргүлчү хөнек изидери база эптиг, ону кым-даа кайгай бербес. Душ кирерде база дүргөн.

Оон ыңай тыва улустун тоолдарынын маадырлары даңгаар хаарыктаар чүве болгай, тос хемни кежир, тос артты ажыр дыңналып турар, чок болза ол маадыр үш үштүн тос ай дургузунда хаарыктап келир. Ол дөргүлүг, тыва улустун чаңчылында хаарыктаар кижини чаргыга алыспас кижини деп база чугаалажыр. Кезээде сагыжым аартып чораан хаарык деп чүвениң ажыын бир-ле дугаар ынчап көргөн-дир мен. Хаарыктаар болганымга өөрүп-даа, амырап-даа турдум.

3. Минутконуң самы

Индияже дүне 23 шакта ужуп үнер турган бис. Ынчангаш 20 шакта «Метрополь» чанынга чыгыр, аэропорт баар «Экспресс» аңаа келир — дургужулга ыңдыг.

Кижини озалдай бээр ийне дээш, чыгыр черже эртежик чорупкан мен. Келген дораан чемоданымны Свердловка тураскаалдын чанында сандайлар кырынга салып кааш, эш-өөрүм хайдынып кылаштап тур мен. Таныырым кижини черле чок. Шак-үе дүргени кончуг эртип эгеледи. Олурарга олуртунмас, турарга турдунмас, базып-ла тур мен. Ынчап чоруй мырынай дүвүрөп эгелээн мен. Сагыжым сагыш-ла эвес: азы озалдап калганым ол бе. азы чыгыр шакты, чыгыр черни соора дыннап алганым ол бе? Хай-халап мен.

Ынчал турумда, бир чавыс сынныг херээжен кижини чанымга кылаштап келгеш, дидим эвес айтырды:

— Буруулуг болдум. Силер Индия баар силер бе?

Амыраш-ла дидим:

— Ийе, ийе. Сингапур, Малайзия...

— Чогаалчы де?

— Чогаалчы.

Ам топтап көөрүмге, кышкы хептиг боорга, имиртинде танываан-дыр мен, амды чаа-ла «сорулдаалажыр» деп турганым Наталья Карпова болду. Ооң база амырааны аажок — ол база мен ышкаш, мөгүдөп турган болду. Үе-дүптөн бээр үрде ужурашпаан таныш улус дег өөрүшкүлүг чугаалашкан тур бис.

Наталья Ивановна кедергей баштак кижини чорду.

— Эш-өөрүвүстүң аайынга кирер чүвевисти—диди.

Мен ак-хар ашпадым.

Ынчал турувуста, эштеривис оон-моон чыгып эгеледи. Үнүвүс үнүп, чугаа-соодувус сөктүп-ле тур. Хөй кезивис шагда-ла келген, ында сандайларга олургулаан болду. Соонда чугаалажырывыска, кижини бүрүзү дүвүрөп турган ышкажыл. Имиртинде бот-боттарывысты танывайн, хейде мөгүдөп шаг болганывыс ол-дур.

Ол хуннерде Москвага соогу дегет турган чүве. Өл-шыгы база аажок, үргүлчү кодан-майыктаар, оон эрир. Чылчырык. Сырын.

Найысылалдын Шереметьево-2 дээр делегей аэропортунга чеде Сердивис. Кышкы хепти чүк шыгжаар черге дужаар апардывыс. Мен баш удур билгеш, шартамды саазын шоодай ап алган кижини мен. Дублинкамны орта суп алдым. Ол аразында биеки Наталья Ивановна бо маңнап келди.

— Өршээп көрүңер. Далашкыш чүнү-даа ап албааным ол-дур. Мээң төнүмнү кады хоргастадып ап көрүңер.

Кышкы хевивисти дужаап кааш, кым плаштыг, кым костюмнуг, кым шялпалыг, манаар залга база катап чыгып келдивис.

Кара сүлде, бистиң бир эживис, аныяк чогаалчы Игорь Минутко чеңи чок хөйленниг, ырыктааш чүвүрлүг базып тур. Бистиң каткы-иткивис хөл-

чөк. Ынчаарывыска, зал ишти база сооксумаар чүве, киживис эгиннерич кыскалааш, «асса!» дигилээш, Кавказ улустарының танцызын теп, самнаан чорууп тур. Олулар дээрге соок.

«Крокодил» журналдан шүлүкчү Михаил Владимов эжин шоткан тур:

— Минутко, биети минут иштинде-ле самолетче кири бээр деп бодава.

Узун чүвүрүң кедип алганың-на дээре турган боор.

Игорь хаайыңга-даа какпады:

— Сен, Миша, бодуң харың кичээн. Изиг чурттарда журнал эвес, ёзулуг крокодилдер эндерик.

Бистер Минуткону кочулап шаг болдувус. Ынчаар чир-шоң олурувуста, Москва—Куала-Лумпур рейсти чарлапты.

«Ам-на ат болдуң, Минутко» деп, бо-ла бис. Даштын хат база үрүп турар, хар база чаап турар. Минутконуң ёзулуг самың ам көөр чүве. Игорь дээрге танцыйлай азрак, хамык улустуң мурнунда маңнап бар чыдыр.

Кичээн, Минутко! Самолётче кирерде, трап баарыңга база хөй минуттарда тырлып турар бис.

Минутко самнавышаан чор.

Индияже ужар самолёдувус биетин—«Ил-62». Москвадан Делиге чедир 5 муң ажыг километр, черге хонмайың 6 шак хире ужар.

Игорь Минуткону хей-ле кочулап турган болдувус, ол серт-даа дивээн болгай. Дашкаар-даа үмөдивис, вокзал иштинге кылашташкан хевээр шуут-ла самолётка кирип келдивис.

Минутко дээрге шагдала олудунда барган, сеткил хандыр хүлүмзүрөөн тур:

— Тааланчыг ужарыңарны күзеп тур мен, эштер!

Тиисилге ооңу болганы билдине берген боор, ам Игорьже кым-даа сөс октавады. Кижичи бүрүзү олуттарында ажаанзыраан тур.

Мээң чанымга рюкзак чүктөөн кижичи олутта алды. Ёзулуг-ла турист. Көрүмзө-даа, таныжар чай албаан мен, кожам боду-ла төөгүзүн тө каай берди:

— Менч Федор Ермилович деп хүндүлээр. Афанасьев, Чуваш чогаалчы кижичи мен. Элээн каш чылдар мурнунда Индияга, Шри-Ланкага аалдап чордум. Солун чурттар чүве. Силер солун орук шилип алган-дыр силер. Чөөн чүк черле онза. Ам база бар чыдарым бо-дур.— Кижим олудунга ыяк быжыгланып алгаш, чоргаарланган-даа, хүндүлезин дээн-даа аянынг уламчылады.— Мен бо чылын чеден харлааным демдеглеп эрттирген мен..

Чеден харлаан, ол хирезинде мындыг ырак-узак аян-чорук кылып чоруур, Федор Ермилович берге кижилерниң бирээзи-дир деп, иштинде бодап ор мен. Мен ынчаар дөгүй бээр болзумза, бажыңдан үнүп алыр ирги мен бе? Чуваш чогаалчы дээрге, херип каан былгаар чүстүк ышкаш, шевергин эрин салдыг, долбанныг кызыл чаактыг, бодунуң харыңга бербес, адак-бышкаа чийк хевээр кижичи болду.

— Федор Ермилович, силерни бир-ле черге көргөн ышкаш-тыр мен — дидим.

Афанасьев кезек боданып чоруй харылады:

— Силерниң Тывага чангыс баалык ажыр четпээн мен. Барыксаарымдаа аажок. Кончуг солун, чараш чер дээр чораан. Красноярскиде чуваш чурукчу чурттап чоруур. Аңаа аалдап чорааш Шушенскоеге четкен мен. Черле ынчаш Сибирьде, Ыраккы Чөөн чүкте, Кыдыкы Сонгу чүкте четпээн черлерим чок ийин. Чукотка, Магадан, Сахалин, Владивосток, Якутия, силерниң Енисейнирге база эжиндирген мен, Диксон, Норильск. БАМ дугайында ном база бижидим. Мени көргөниңер дугайыңа чугаалап шыдавас-тыр мен. Чувашияның хоочун чогаалчыларының санында кижини мен, ынчангаш чогаалчылар съездилериниң доктаамал делегады деп болур. Ынчан-на караанарга ылдыртына берген боор мен.

Бодум хуумда чадаг-даа, аъттыг-даа, машиналыг-даа, самолёттап-даа, теплоходтап-даа тояарыңа кончуг ынак мен. Тайга-таскыл, хем-суглар кезиксээр мен. Кижилер четпээн, ырак ораннар көрүксээр мен. Федор Ермиловичини бодумга дөмейлээш, аңаа чайгаар-ла хандый бердим. Элдеп кижилер чоруур, сорунзалыг ышкаш. Ол ындыг кижилерниң бирээзи чорду. Федор Ермиловичиниң эр шинчизин, аныяксыын магадал, аңаа адаарга-даа ордум. Эки адааргал база турар, кижилерни чаа-чаа бедиктерже, чаа-чаа күзелдерже кыйгырар, бодум ооң талазында мен.

Мен баштай Ташкент таварты ужар бис деп бодаан мен. Қазахстанның кыры-биле эртеривисти чарладылар. Баштай орус дылга, оон улаштыр англилеп. Мурнуу-чөөн Азияның чурттарында ол дыл онза нептерээн чорду. Индийлер-даа, сингапурлар-даа, малайлар-биле англилээр. Кыдаттар, көрөйлер, японнар база. Боттары төрөөн дылдарыңа чугаалажыр.

Ол аразында артымда бир кижини чугааланы берди:

— Силер кандыг жанрда бижип турар силер?

— Прозада, поэзияда, драматургияда...

— Ынчаарга бистин оруувус чангыс-тыр.

Ол Москваның чогаалчызы Леонид Аронович Жуховицкий болду.

— Бир катап Малеевкада чогаалчылар бажыңыңа драматургтар семинары удуртуп турган мен — деп, Леонид Аронович уламчылады. — Мээң семинарыңа силерниң Екатерина Танова турган, Оон Тыва дугайыңа дыңнаан мен, силерге барыксаарым черле кедергей.

Сөөлүнде татар чогаалчы Ахмет Рашидов, узбек чогаалчы Нормурад Нарзулаев суглар база Азияның төвүн сонургап чордулар.

Кижини төрөөн чериниң каас-чаражын чүү деп хөөредир боор, каяа-даа чоруурга, бистин бичин Совет Тывавысты улус сонургаар боорга, орта чоргаарланмас аргам чок. Бис Москвага Тываның дөргөн чыл оюн демделген турувуста, бир чогаалчының чугаалаан сөстөрүн утпас мен: «Ындыг чараш литературалыг чон талантылыг болбас арга чок». Оон ыңай черниң чаражының эге хемчээлинге Селигер хөлдү ап турар. Ынчаарга чүгле чангыс Тожуга дөргөн Селигерлер деннежир деп бойдус эртемденнери доктааткан. Оон ыңай тайылбырның херээ чок боор.

Индияже дүне ужар байдалга таварышканывыстан адаавыста черлер

көөр арга чок болган бис. Чүглө арга ол—удуур. Делегейде эн бедик даг— Эверестин харлыг сүүрлерин безин көөр харык чок болган бис.

Делиге эрген ужуп келген бис. Ук черни-биле 9 шак, Москва биле Дели аразының ылгалы ийн шак чартык. Тывага көөрдө, Индия чер бөмбүр-зээнин оран чок мурнуу чүгүндө турар.

Черге дүжүп келиривиске, каракка чаңчыкпаан чүүлдер илдең болду; ала-бугалар дег, мугур хаайларлыг, аспаннар дег, шөртегер ижинерлиг самолёттар, узун кузовтарлыг чүэк машиналары, чаламалар кеткен аэропорт ажылдакчылары...

Самолёттан үнүп келиримге, тараа хоорган өг иштинде кирип келген ышкаш болдум. Изиш диди. Шляпа-даа, плащ-даа холда келген. Сөөлүндө дыңнаарывиска, ынчан Индияга кыш турган, агаарның температуразы кадар 40 градус, ол үени соок дээш индийлер далайга эжинмес улус болду.

Узуу чүвүрлерниң изни дораан-на билдине берди, ол-бо үрдүнүп-чайдынып бар чыдыр бис. Чолдак шорты кеткен Игорь Минутко дер-бузу бурулаан бисти кочулай аарак, чанаш дөңмектер-биле ыржынак дег хере-хере самнаан чор.

Индийлер бисти совет кижилер-дир деп билгеш, орус дылга байыр чедирип турдулар:

— Доброе утро!

4. Баштайгы ужуражылга

Ам бодап чоруурумга, Индия-биле эн баштай 1938 чылда-ла ужурашкан болдум. Ынчан чайлаг школазынга өөренип тургаш, «Бистин ажыл» деп өөредилге номундан чоор бе азы кандыг-бир бичи дептерден чоор бе, Семен Тихоновтуң бе азы Борис Житковтуң бе, бир-ле бичи рассказ номчаан мен. Ол кээргенчиг төөгү, бажым иштинде бүгү назынымда артып калган. Үстүндө адааным чигзиниглерни ылавылаар деп оралдашпадым, чыныды чогаалдар-даа чинчерлеведим, словарьлар-даа ашпадым. Сеткилимге ол хевээр чоруурга эки болду.

Индияже ужуп бар чыткаш, үе-дүпте ол расказы сактып чордум. Ында мынчаар чугаалап турар чүве:

Изиг оранда джунгли дээр шыргай арыг аразынга бир индий өг-бүлө чурттап турган. Өг-бүлениң ишти чудук дажыыр дың чаңгыс чаанныг. Адазы ашак ажылдаарда бичи оглун эдертип аар турган.

Бир катап чаан могоп турупкаш, аар чудук көдүреринден мулдурап туруп бээрге, ашак ону аажок эттээн. Ынчан чаан хорадай бергеш, күчүлүг аар буттары-биле ону чылча теп өлүрүп каан.

Кадай көрүп кааш, бичи оглун чаанның мурнунче октапкан: «Ону база өлүрүп каг, мээң ону азыраар аш-чемим чок!»

Чаан кезек боданган дег болган соонда, бичи индус оолду узун хаайы-биле ораай шапкаш, мойнунун кырынга олуртуп алгаш, база катап чудук дажып ажылдап чорупкан.

Канчип мунгаранчыг эвес боор. Бичимде бо чугааны катап-катап номчуур турган мен. Номчаан санымда караам чажы бүлденейнип, тыныжым кыскалап, көксү-хөрээм харлыгып, хаайым ишти саргый бээр. Удуй бээримге, ол кээргенчиг индий өг-бүлө, эът-кежи изиг хүнге хөмөлөнгөн бичин индус оол, ийн кулаа даалың дег, буттары далган куткан аар шоодайлар дег, бүргег дээр ышкаш бора өннүг, угаанныг чаан караамга бо-ла көстү бээр турган. Ол бичин индус оолду сактып келгеш, сыртымыны өл кылдыр ыглап аар эвейик мен бе. Улуг улус дыңнавазын дээш, артында дуокаа ишкирнир болгай мен.

Шаа барып, бежен чыгам чылдар эрткенде, найыралдыг Индияга аалжап чеде бээр мен, суг курту дег, орлан-шоваа индий уругларны көөр мен, бүдүн бора тей дег, улуг-чаагай, угаанныг чаан деп амытанның чүглө чылыг чаагын суйбаар бастык харын, индус оол дег, мунар мен деп кайбын бодаан боор мен?

Мээң ам Индия-биле ёзулуг ужуражылгам база бичин уруглардан эгелээн. Чүгө дээрге Индия эрте-бурунгу болза-даа, чалы чурт, чаш чурт. Ооң байы — чаш уруглар. Тываларны хөй уруг-дарыглыг улус дижир болгай. Ылчаарга индийлер оон-даа артык. Индияга каяа-даа — хоорайларга-даа, кедээ суурларга-даа чоруңда, сени хамыкты мурнай чаш уруглар үглөп келир. Оларның сонуургаа, хөглүү, өде-чаразы, пөрүк эвези, амыдыралга ынаа сени кайгадыр. Бир эвес тыва өг-бүлелерде сестен он ийн чедир уруглар бар болза, индийлер он ийиден он сес чедир өпөяаларлыг. Ынчип кээрге, Индияның келир үези кайгамчык. Индийлернин орлан-шоваа ажы-төлүн көргөш, бичин Володя Ульяновтуң: «Хартыга дег, яды чанагаш хөглөп-ле тур, ырлап-ла тур» деп ынак ырызы кижин сагыжына дораан кирер.

Аэропортка бисти анык индий чогаалчылардан өске, дашка дег, улуг карактарлыг, бутка сөөртүнүп турар, өнгүр торгудан даараан сари деп национал платъелиг, тыва уруглар дег, чоон чаштыг, Милла деп чараш атыг анык гид кыс уткуп келди. Вокзалдан үнүп келиривиске, бора-хирилээлер дег, имилеве уруг-дарыг бисти үглөй-ле берди. Индий школаларда орус дилды өөренип турар болгаш, оларның аастарындан үнгөн сөс бүрүзү бистерни өөртүп турду: «Совет друзья, здравствуйте! О кэй! Хорошо!».

Индий уруглар бистерден совет демдектер, көпөөктер, открыткалар, сувенирлер дилеп турдулар. Куруг база эвес, оларның орнунга боттарының белектерин база сөннөп турдулар.

Автобусче кирип турувуста, өл хаак дег, ээлгир мага-боттуг эргим чараш Милла бистин кижин бүрүзүнүн мойнунга сарыг өннүг дириг чечектерден дискен эрегени кедирип турду. (Сөөлүндө билгенивис: сарыг өң Индияда эң хүндүлүг болду). Ындыг чаагай белекти эң ылаңгыя найыралдыг Индияның эвилец кызы Милланың чиирбейзиг чинге-чинге салааларлыг холчугажындан хүлээп алырга, сагыш-сеткилге дыка-ла тааланчыг чорду.

Автобуска кирип келиривиске, сыр өске агаар, сыр өске байдал бар болду. Хазын күскү Тыва-даа ышкаш, сооксумаар. Чүгө дээрге даштыгаа ыш-

кам турган болгай, автобустун олут бүрүзүнүн кырында төгөрүк хүртүлүг вентилятор ажылдап турар, ынчангаш дерлиг кижиге сериин.

Чымчак болгаш каас олуттарга саадагылапкаш, Делиниц кудумчулары-биле хап үнүптүвүс. Эртеги шак деп девин-не чугаалаан болгай мен. Бурунгу болгаш чалыы Индияның найысылалы тамчыктыг уйгузундан оттуп келген, биске уткуй — совет аалчыларга уткуй шивендидир халдып орган ышкаш болду. Мен сонга өттүр көрүп алган, тывалап сымыранып чор мен: «Экии, Индия, тывызыксыг Индия! Совет чуртумдан адап-сурап аалдап келдим, менээ чүнү чугаалап бээр сен?»

Элээн болганда эскерип каап-тыр мен. Мээн эштеримниц кижиге бүрүзү бижиттинген, бир кулаа-биле Милланың тайылбырын, бир кулаа-биле даштын дааш-шимээни дыннаан, оң караа-биле кудумчуда шаараңнашкан чонну, солагай караа-биле хөй каът бедик бажыңнарны көргөн, тоол шагда чүве дег, чай-хос чок-ла чорлар. Оларны көөрүмге Наполеон дугайында дамчыыр чугаа-даа сагыжымга кирди: ол дээрбечи полководчу тулчуушкун шөлүнге хары угда бир генералдың илеткелин дыннап, өске генералга дужаалды берип тура, эът-кежин массажтадып, аксынче чемни хүлээп ап, ээлчеглиг айтышкыңга ат салып, бижээчиге сактышкыңнарын адап берип четтигип турар дижир болгай. Фото болгаш кино аппараттар шыккылаар-даа, шылыраар-даа. Бичин када-ла мен база бүдүн пленканы төндүр тырттырыпкан болдум.

Эң баштай черле ындыг. Чаа чурт, чаа чон. Чаа карак, чаа көрүш. Мооң-на ужурундан мээн Индияга эрттиргеним баштайгы хүн дугайында бижиглелдерим кедергей делгеренгей болгаш тодаргай болур боор. Ынчан-мас аргам чок болду, өршээп көр, эргим номчукку.

Найысылал оттуп келген, адыгга чазарлаткан кымыскаяк өө-ле. Автобустар, чүэк машиналары, адаа чиик «Амбасадорлар» шимендидип-ле турлар. Чадаг-тергелиг, мотороллерлиг, мотоцикдиг кижилер дензи караан чайып турар болду. Пассажирлер сөөрткен таксистер мырыңай чүүд-бүрү — үш олуттарлыг чадаг-тергелерлиг, мотороллерлиг, чиик машиналарлыг. Оларның аразында чадаг-терге сөөрткен рикшалар эжен эндерик, кижилерни сөөртүп алган даңгаар шошкуп чоруурлар болду. Чаваа хире чыкпак аъттарлыг рикшалар тергелерде он шаа кижини сөөртүп алган чоруур. Транспорттун бо элдеп-эзин хевирлеринде чүэк сөөрткен кижилер мырыңай эндерик. Индийлер кончуг-ла ажыл-ишчи чон чораан. Ол дугайын моон сонгаар-даа чугаалаар мен.

Эң баштай Индияның кудумчуларыңга, оруктарыңга чоруурга, бүгү шимчээшкин сээң кырыңче хөме чоруп орган ышкаш сагындырар чораан. Чүге дээрге Индияда-даа, Сингапурда-даа, Малайзияда-даа орук шимчээшкенин бистинде дег оң талалап эвес, солагай талалап чоруткан, ынчангаш ындыг. Ол-даа канчаар, кижини өөрөнмес чүвези бар эвес, ийи-үш хонгаш-ла чаңчыга бээр сен.

Делиниц мырыңай төвүнде «Тай Пан» деп аттыг хөй каът гостиницага

доктаадывыс. Онза-ла оран чорду. Күзүңгү дег кылаңнаар. Миллионер капиталист кижинин хууда хөрөңгизи болду.

Индияда каас гостиницалар колдуу-ла ындыг, хөрөңгитеннер холунда. Бөдүүн гостиницалар күрүне секторунга хамааржыр.

Адаккы каътта холлга келиривиске, бүгү чүве белең болду, баш удур-ла дугуржуп каан болбайн аан. Куйлуг чагаа хаптарында дугаарларлыг дүлгүүрлер ап бердилер. Баштай-ла чугаалааным ышкаш, хаарыктаарым-ның ачызында дөрт дугаар каътта өрээлимче чааскаан амырап чоруптум. Ажыдып кирип келгеш агдадай берген тур мен: мени кым-даа эвес, чемоданым уткуп алды. Ыя аразында мени мурнап канчап чедип келген эт боор?

Чурттаар өрээлим черле онзагай болду. Ону бистинде ышкаш номер дивес, апартамент дээр чораан. Мону черле элэң тодаргай бижип көрейн. Эки чүвени өңүктерден-даа, оон туржук дайзыннардан-даа өөренип алырга, ында багай чүү боор.

Барыын чүкке база ындыг чораан, чөөн чүктүн чурттарынга гостиницаларга ажылдакчылар кончуг ховар көстүр. Өрээлдерни, ак-чоорганнарны аалчылар чокта аштаар, солуур, оларга шаптык катпас. Бисте ындыг эвес ийик чоп, кижип таптыг туруп ап четтикпэндэ-ле, өрээлди кажан хостап бээрин айтырып эгелээр. Коридорда дежурный база үргүлчү ылавылаан, өрээл өртөөн төлээрин сагындырган олуур. Кижип түвексинне бээр.

Ажылдаар, солун-сеткүүл салыр, орун бажында столда кырында дем-деглел кылыр блокноттар, демир-үжүктөр, таакпы кыпсыр оттар белең. Улуг столда ийи лаа кезээде турар. Чөөн чүкте улустарнын чаңчылы ындыг, гостиницаларда-даа, рестораннырда-даа, хүрээлерде бурганныр чанында, садыг-бүүзелерде дүн-хүн чок чула кыпсып каап турар.

Гостиницаларда ачы-дуза хандырылгазы кедергей эки организадаттынган. Эртең чөмөңгөш келиринге, орун-дөжекте эткеш, эрги аяк-шынакты апаргаш, саазын-биле ораап каан чаа серээ-шопулакты, стаканнырны эккеп каан болур. Ак-чоорганнарны хүннүн солуур. Чоттунар алды янзы аржыылдар бар, оларны ажыглаан санында чаартып турар. Чунар өрээлде саваннар, шампунь, духи, ижер суг, идик чодар саазындан аңгыда, телефондан бээр бар.

Өрээлдерде эки чурттаарынга херектиг бүгү чүүлдерни бүрүн таарыштырган. Орун чанында башкарылга пультузу бар. Аңаа чыда-ла, залда, эжикте, ханаларда сайгылгааннырны өжүрүп, кыпсып, телевизорну, репродукторну, магнитофонну, кондиционерни ажылдадып, соксадып, үнүн болгаш чырын таарыштырып ап чыдар сен.

Термоста шайдан аңгыда, кофе болгаш шай хайындырар хөнек, холодильникте янзы-бүрү өңүг, амданныг суглар белең. Бичин эң янзы-бүрү хевирлиг чараш шилдерде арага-дары аймаа шуут-ла козурт: коньяк, водка, шампанское, ликер... Боостааң-на шыдаар болза.

Арага дугайын борта черле онзалап чугаалаксап тур мен. Барыын чүктүн чурттарында араганы улус ижип турар, ынчалза-даа ижип билир чо-

раан. А чөөн чүктүн чурттарында арага ижер деп чаңчыл шуут-ла чок. Индияга, Сингапурга, Малайзияга чээрби хонук иштиде чоруп келгеш. чаңгыс-даа эзирик кижн көрбөөн мен. Шынап! Садыг-магазиннерде арага-дары бар-даа болза, ону садып ап турар кижн чок боор чорду. Черле ынчаш, чөөн чүктүн кижилериниң бажының иштинде арага садып ижер деп бодал чок. Кудаларга-даа, кижн хөөржүткен черлерге-даа, байырлалдарга-даа арага ишпес. Ында багай чүү боор, чараш чаңчыл-дыр.

Бистиң аян-чоруувустуң программасы кончуг тырың турган. Үргүлчү даң бажында турар, кежээ орай кээр. Бистер аян-тээлеп чорбаан бис. бистер ажилдап чораан бис. Индияга хоорайлар аразынга үргүлчү самолет-биле ужуп турдувус, чамдык хүннерде агаарже ийн-үш катап көдүрлүр ужурга таварышкылаан бис. Ынчап кээрге, чамдык хан базышкыны улуг. чүрээ сула кижилерге берге чораан. Бистиң ийн эживис изиг-чарга бергедээш, Делиден орук ара эеп чанар ужурга таварышкан болгай.

Гостинницага келгеш, ырак-узак орук соонда чунуп-секлереп, идик-хевисти аайлап-баштап алгаш, дүштеки чемче чорупкан бис. «Тай Панда» үн ресторан бар болду: индий, кыдат, япон. Ресторан бүрүзүндө ол нацияларнын төлээлери ажилдап турар, ол нацияларнын аш-чемн-биле хүндүлээр, ол нацияларнын артистери ойнап турар.

Чөөн чүктүн кухнязы мени кайгаткан! Чүгле мени эвес, Мээң Америка, Африка, Европа чурттарын кезип шаг болган эштерим безин ынча дээр чораан. Ол черлериниң менюзу кайда-даа мындыг хевирлиг: суксун, бир дугаар, ийн дугаар, шай азы компот, десерт. Чөөн чүктүн чеминде кызыгаар чок чорду.

Бир дугаарында индий ресторанга чемненген бис. Аш-чемни кижн боду ап алыр. Бүдүн поднос иштин-даа, он-даа, чээрби-даа блюдону алыр болзуңза, бодун туран. Чүгле чем арттырып болбас, чөөн чүктүн чаңчылы ындыг.

Ынчан Михаил Владимов тавыча долдур чем ап алгаш, оозун орту-даа киирбейн олур оң. Бистиң куругладыпкан саваларывысты дажып аппараттар, Владимовтуун официантылар албастааш туруп бердилер. Кайгап каан бис. Ооң чылдагаанын хелемечивис Тамара Георгиевна тайылбырлап берди: чем арттырар чаңчыл чөөн чүкте чок. Оон эгелээш чемни өйлөп чагыдар. өйлөп алыр, бир эвес херек болза, катап чагыдар, катап алыр апарган бис.

Чөөн чүктүн улузунуң хүндүлээчелин магадаан бис. Рестораннарга чемненип олурувуста, биске артистер «Катюша», «Москва чанының кежээлери» дээн чижектиг совет ырларны бадырып берип турдулар. Хары черге төрөөн аялгаларын дыңнааш, кижинин сеткили өөрүүр чораан.

Найыралдыг Индия-биле эн баштайгы ужуражылгам, шаандагы номчаан рассказым ышкаш, угаанымда артып калган.

5. «Язык Ленина»

Индияга бистиң ажылывыс келген хүнүвүсте-ле эгелээн. Дүштеки чем соонда кежээге чедир хостуг болган бис. Чүгө дээрге узун ужудушкун соонда кыска дыш ыяан-ла чугула турган. Кежээ чеди шакта индий чогаалчылар-биле ужуражылга эрттирер деп көрдүнгөн.

Дүштеки чем соонда эштеримден кымны-даа тыппайн барган мен. Чаа чуртта келген улус дыштаныр чүве кайда боор, хоорай көөр дээш тарай маңажып чоруй барган болду.

Соңга өттүр көөрүмге, даштын херим иштинде бассейнде улус эштип, хүнге дөгеленип турар болду. Үе эрттирер сорулга-биле эштир идик-хеп алгаш чоруптум. Адаанда холлга келиримге, бични фонтан долгандыр салгылап каан чымчак сандайларда кезек кижилер — европейжилер, американнар-ла боор — буттарын баарында арыг столдар кырында салып алган хөлестээн олулар. Мен чоонган мен дээш, чымчак сандайларга, хүнге дөгеленип часкы инектер дег, өөдип чыткыладым-даа. Оон чоруткаш, бассейнге эштип, хүнге дөгеленип, харлыг соок черден келген кижини таалап шаг болдум.

Ол аразында ужуражылга шагы чедип келген. Айыткан өрээлимге баарымга, өөрүм чыгып турлар. Хамыктын мурнунда думчуумга аыш-чем чыды келди, чаак суу сайырап турар. Ол чурттуң чону кончуг чидиг чемге ынак. Индияга, черле ынчаш Чөөн-чүккө, улуг-бичини-даа ужуражылга аыш-чем чок эртпес. Арага чок! Ооң бараанын-даа кижини көрбөс.

Ужуражылгага үш аныяк чогаалчы-биле ийини хоочун келди — дээргилер В. Карчи, В. Ума.

Индий өнүктүрүчү үе-шагны камнап билер улус чорду, ынчангаш чүгле хоочуннар сөс алган чүве. Бистер база хөй чугаа кылбас, колдуунда индий чогаалчыларны дыңнаар, оларга айтырыг салыр деп дугуржуп алган бис.

Бир дугаарында индий көскү чогаалчы Валвант Карчи чугаалап эгеледи. Ол чеден хар ажа берген, көк баштыг, тырың мага-боттуг, оожум-томаанныг ирей болду. Романист, драматург Англи болгаш бенгал дылдарда бижип турар.

Дээрги Карчи Совет Эвилелинге хөй катап аалдап чораан.

— Москваның делгем, арыг кудумчуларынга селгүүстеп кылаштарыңга ынак мен — деп, ол чугаа кадында немеп калды.

В. Карчи М. Шолохов, Н. Тихонов суглар-биле ужуражып чораан. Оон туржук А. Чеховтуң угбазы-биле таныш чораан болду. 1961 чылда ооң бир шинизин Москвада «Ромэн» деп ыңган театрга ойнаан.

Индияда чечен чогаалдың байдалын В. Карчи биске тодаргай чугаалап берди. Ол чуртта 700 диалект, 100 дыл бар. Школаларда хинди дылды өөренип турар. Номнарны 16 дылда парлап турар.

— Силерде магалыг-дыр — деп, дээрги Карчини онзалап демдегледим. — Улуг орус дыл бар. Ону дамчыштыр бүгү национал литератураларның чогаалдарын номчуп болур. — Ооң соонда орустап немеп кагды. — Язык Ленина.

Васидев Ума — В. Карчиге бодаарга анык чогаалчы, херээжен кижн. Ол чүглe англи дылда бижип турар. Публицист, журналист. В. Ума Индира Гандиниң дугайында ийи томнуг номну бижээн. Ону ол чуртталгазының кол чогаалы деп адаар чорду. Ындыг улуг ажылды бижириңге В. Уманың Индира Гандиге культура айтырыгларының талазы-биле чөвүлөкчи боол ажылдап чораны аажок дузалаан.

Дээрги Ума ам үеде Индияның улуг кижилери Махатма Гандиниң болгаш Джавахарлал Нерунун дугайында хөй томнарлыг ажылдарын бижип турар.

— Индира дугайында номну чеди чыл бижээн мен — деп, В. Ума чугалады. — Амгы ажылдарымга оон хөй чылдар үнер.

В. Карчи биле В. Ума бистиң элээн айтырыгларывыска харыылаан соонда, бир дугаарында тура халыдым. Шак сайзырай берген, эптиг үени эрттирип болбас.

Кысказы-биле мынчаар чугааладым:

— Дээргилер болгаш кадыннар! Эргим эштер! Өңнүктер! Мен Совет Эвилелинде Тыва автономнуг республикадан келдим. Бистиң найысылалывыс Кызылда Азия диптин хиндиниң ак согун дег тураскаалы бар. Ында орус, англи, тыва дылдарда «Азияның төвү» деп бижип каан. (Ону Тамара Георгиевна англи дылче очулдуруп бээрге, зал ишти шимээрге берди. Хирезин бодаарымга, Азия диптин төвүнүң кайда турары мооң мурнунда индий өңнүктерге билдинмес турган боор.) Кызылдан үнерде, кышкы негей тонумну аалда ужулдум. Пальтомну Москвада кааптым. Бисте бежен градус соок, силерде бежен градус изиг-дир. (База шимээн.) Анаа индий болгаш совет улустуң изиг найыралы немежип келирге, албыгар чыгыы тур мен. (Каткы болгаш адыш часкаашкынар).

Индий өңнүктерге тыва аң-мен, мал-маган хевирлери дунзалаан демдектерни, «Совет Тыва» деп өңнүг альбомну, бодумнун Москвага чап-чаа үнген «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романымын белекке сундум. Олар меңээ шуткулга уран чүүлүнүң чогаалы болур хола бурган дүрзүнү бердилер.

Ооң соонда бистиң удуртукчуvus С. Шуртаков, Узбекистандан болгаш Ленинградтан чогаалчылар кыска сөс алдылар. Ол аразында индий шайны сүттеп аартап каап олургуладывыс. Белектерни, демдектерни солушкулладывыс. Индий чогаалчылар-биле баштайгы ужуражылгавыс чүректин ханызындан найыралдыг байдалга эрти.

Ындыг хевирлиг, Индияга баштайгы хүнүвүстен эгелээш ажыл-херекчи байдалче кулакка чедир дүлүн берген бис.

Даарта хүнде Индияның найысылалы-биле бистиң тодаргай таныжылгавыс эгелээн. Эң баштай-ла Парламент ордузунга чордуvus. Ийи-үш каът, бөдүүн, арыг-силиг бажыннар болду. Ооң кырында Индия республиканың национал тугу киискип турар.

Индия улуг чурт. Девицээри 3 млн. 288 муң кв. км. Чурттакчы чону нинтизи-биле 700 млн. хире кижн. Мурнунда хөй-хөй он чылдарда Англияның колониязы болуп келген. Индий улустуң улуг оглу Махатма Гандиниң

башталгазы-биле национал хамаарышпас чорук дээш демисел үнген. Джа-вахарлал Неру Индияның эң баштайгы премьер-министри болган.

Индияга чоруп турган үвисте университеттерге барып, эртемденнер болгаш студентилер-биле каш-даа катап ужурашкылаан бис. Ону Делиде Дж. Неру аттыг университеттен эгеледивис.

Дж. Неру аттыг университет, бистиң Москваның М. В. Ломоносов аттыг университетивис ышкаш, Индияның кол университеди. Ону Индияның баштайгы премьер-министри Дж. Нерунуң идепкейи-биле үндөзилээн, ынчангаш ооң адын эдилээн.

Аңаа келиривиске бисти ооң оралакчы канцлери дээрги Менон баштаан профессорлар болгаш башкылар уткуп алдылар. Университеттиң канцлери (ректору) ужуражышкынга сөөлүндө келир-дир деп бодаан бис. Херектиң ужуру ындыг эвес болду. Индияның Президентиизи ында бүгү университеттерниң канцлери болур чүве-дир. Ынчангаш бүгү университеттерде хүн-бүрүнүң ажыл-херектерин оралакчы канцлерлер удуртуп турар.

Университеттиң профессорлары болгаш башкылары-биле төгерик столга долгандыр олуруп алгаш чугаалаштывыс. База-ла аъш-чем, изиг шай.

Ол дээди өөредилге черинде чүгле 2400 студентилер бар, 30 хуузу херээннер. Ийи чыл өөрөнгөн соонда эртемнер магистри, беш чыл болгаш доозуп турда, доктор деп ат бээр. Доозукчуларны ажылче хуваавас, олар боттары ажыл тып алыр. Студентилер англи дылга өөренир. Аспирантылар стипендия ап турар, студентилер өөредилге дээш, чурттаар чери дээш акша төлээр.

Университетте филологияның, философияның, делегей харылзааларының, орус шинчилелдерниң факультеттери бар. Сөөлгү факультетке өөредилгени бирги курстан эгелээш орус дылда чорудуп турар. Аңаа чылда 30—35 кижиге хүүлээп алыр.

Үшкү курстан орус литератураны өөренип эгелээр. Студентилер Горькийни, Шолоховту, Маяковскийни, Симоновту, Полевойну болгаш өскелерни-даа эки билир чорду.

Бис ол университетке баарывыста, чогаалчылар-биле ужуражылгага сөс алган кижилер чүве чугаалавас, шак-үени камнаар деп дугурушкан бис. Ынчангаш орта эртемденнеривис Леонид Жуховицкий, Сергей Цебаковский, Наталья Карпова суглар менип турдулар.

— Силерниң студентилеринер Совет Эвилелиниң национал литератуларын кайы хире билдириле?— деп, Нормурад Норзулаев айтырды.

Хары:

— Оларны өөрениринге эвээш шак бердинген. Ынчалза-даа Чингиз Айтматов, Мустай Карим сугларны черле билдирлер.

Ужуражылга дээш, чедер болгаш артар долу харыылар дээш өөрүп четтиргенивисти индий эртемденнерге илереткеш, оон чорупкан бис.

Оон бир-ле ажылчын клубка йоголарның сула шимчээшкиннерин көрдүвүс. Ону индий колледжде күш-культура башкызы кижиге күүседип берди. Хирезин бодаарга, боду база його кижиге чорду. Шимчээшкин бүрүзүнүң

ужур-дузазын, кадык быжыглаарыңа ажыын, ону канчаар күүседирин англи дылга тайылбырлап тура көргүстү. Бодум хуумда ол шимчээшкиннерге онзала таарышпадым, харын-даа хөңнүм булганыр кижичордум. Чижээлээрге, башты холдарны ажыр сунгаш, хыл балдырдан өттүргөш, кижиниң сагыжында чок буттар аразындан уштуп келгөш, бо шимчээшкин болза угаан сайырадырыңа дузалаар дээрге, азы оң бутту ээй соккаш, оорганы өрү чоктаткаш, солагай эгин кырыңа эккелгөш, өртемчей шинчилээрингө ажыктыг дээрге, кым шынзыгар боор. Ол-даа ындыг чүве-дир, кезжээ индий танцы концертинге чордувус. Езулуг көрүш. Артистер алдыннап даараан элдеп чараш идик-хептиг теп турда, ону көргөш, кижиниң дыжы ханар. Музыка-зы база тааланчыг. Янзы-бүрү азыралар кеткөш ойнаарга, мырыңай солун.

Оон улай Чаа Делиниң садыг-наймаа кудумчуларыңа чораан бис. Европаның ындыг черлеринге чоруп чораан мен, мындыг-даа дүвүрээзин, хөлзээзин көрүп көрбээн мен. Базым бүрү садыг, базым бүрү делгип. Бажыңнар иштиңде, бичин казанактарда, үгектерде, тергелер, мотоциклдер, чадаг-тергелер, мотороллерлер, машиналар кырында. Анаа кудумчуларда, тротуарлар, асфальтылар кырында. Анаа-ла холдарыңа туткулап алган. Садыгжылар черле анаа турбас, кижилерни ырактан чалаан, барааннарының үнөзүн тайылбырлаан, сыгаан, орнаан, өртгөн чарлаан, өскөткөн, бадырган үш түрүн көргөн-не турар. Даштын бараан-сараан тудуп алган кижилер мырыңай кулак уюк, кижиге кылаштаар арга бербес, дуй үглөп-ле турар.

Бо-даа арамның чүве-дир, оон чоруткаш чөөн-чүк базаарыңа бардывыс. Ой эжен, сүлде, ындыг чүвени уйгу-дүжүмге-даа көрбээн мен. Ындыг таварылгада тывалар болза чүглө дилги караа чок, орустар болза куш сүдү чок дижирлер болгай. Чөөн чүк базаарыңа дилги караа-даа куш сүдү-даа бар боор. Кандыг бараан-сараан чок дээр: идик-хеп, пөс-таавы, демир-дес, аяк-шынак, паш-хымыш, сава-саңга, чепсек-херексел, аыш-чем, чигир-чимис.. Тываларның көрүп чорааны, эдилеп чорааны, ам ора-сомазы безин читкилей берген чүүлдери бар: хола бурганнар, шаң-кеңгиргелер, ээрен-ман-чактар, бүрээ-бүшкүүлөр, хомду-шивээлер, оргумчу-кандаазыңнар, шал-кожаалар, чинчи-шурулар.. Чамдыктарының аттарын билбес чордум. Кандыг кончуг кайгамчык уран-шевер мастерлерил! Бо бүгү эт-септи ол-ла черге кудуп-шуткуп, каннап-дунзаалап, соп-дарганнап, угулзалап-даарап турарлар чорду. База-ла чугаа-соот, алгы-кышкы, дааш-шимээн.

Бо бүгүнүң аразындан орус сөстөрүн дыңнааш, сеткилим чырып турду: «Здравствуй!», «Давай», «Хорошо!»

Индий улус совет кижилерни кончуг хүндүтээр, олар-биле ижин-кара чок чугаалажыксаар чон чораан. Орустаксаары база аажок. Улуг Лениниң дылы ындыг хүндүткелдиг чорду.

6. «Курга» куда

Индияның найысылалы ийи кезекке үстүп турар — Эрги Дели болгаш Чаа Дели. Эрги Делиде бурун шагның тудуглары, ылангыя хүрээлер кончук көвей, Чаа Делиде бо үениң хөй каът бажыңнары, ордулары бар.

Дараазында хүн ээлчеглиг аян-чорукту Эрги Делиге кылган бис. Бир-ле дугаарында шаранн (сарыг) шажынның алдын-биле каастап кылган хүрээни көрдүвүс. Идиктерни эжикке уштул каалтывыс. Чурум ыңдыг. Бистер уктарлыг кылаштажып турдуvus. Ол черниң кижилери кызыл-даван. Оларның хөй кезин эжикке келгеш, черге чедир дөрт-даваннап мөгөөр, сарыг чечектер салыр. Бурганнарны чыжыр-биле каастап кылган, ооң баары-биле улус тейлеп алгаш эртер.

Хүрээже кирер эжик кырында кас демдектер чуруп каап болду. Ону көрүп кааш, чамдык эштеривис: «Ого, фашист демдек!» деп, кайгай бердилер. Мен тургаш, аааа блокнотка чуруп тургаш, ыяк тайылбыр бээр ужурга таварыштым. Черле ынчаш бисте-даа чөөн чүктүң улустарының дөрт чүктүң мөңгө найыралып көргүскөн кас демдээ биле фашист демдекти холуп турар апарган. Ол чорук Германияга гитлеризмниң тыптып келгенинден, эң ылангыя фашистг Германияның Совет Эвилелинче оор ёзу-биле халдаанының соон дарый эгелээн. Ол-ла чылдагаан-биле чөөп чүктүң угулзаларындан кас демдекти шуут-ла балап эгелээн. Ол чорук окта шын эвес. Кас демдекти фашист демдектен ылгап билир херек.

Херектиң ужуру мындыг. Кас демдек биле фашист демдекти даштындан көөрге, дөмей харын. Ынчалза-даа ылаптап көөрге, боттарынга дөмей эвес. Тодаргайлаарга: кас демдектиң бажы солагай талаже угланган, а фашист демдектиң бажы оң талаже көрүнгөн. Кас демдек каш-каш чүс чылдар мурнунда тывылган, а фашист демдек, тоң дора дизе-ле, 1933 чылдан бээр. Ынчангаш чөөн чүк улузунуң чырык чер кырында амыдыралдың мөңгезин көргүскөн демдээн фашист демдекке шамнаан херек чок. Ол демдекти чүге «кас» деп адааныл? Ийе, шын харын, ол кас деп кушка база дөмей демдек. Тайбын, чараш, күштүг, эрте бурунгу куш. Ынчангаш ынчаар адааны черле таварылга эвес. Чамдык чүве билбес кижилер «фашист кас демдек» деп база чугаалап турарлар. Ол окта шын эвес. Чөөн чүктүң демдээн «кас демдек» деп, гитлеризмниң демдээн «фашист демдек» деп адаар херек.

Индий хүрээлерде бурганнарның-даа, кудумчуларда тураскаал дүрүүлериң-даа моюннарында сарыг чечек, эрегелер кедирип каан боор чораан.

Эрги Делиге Индияның улуг кижилериниң шамшканынга—сөөгүн өрттедир черинге база чордуvus. Шымыраш көк үнгөн делгем шөлдүн ортузунда бетондан кылган улуг ширээ чорду. Ооң кырынга сандан ыяштан одаг кылгаш, ооң кырынга мөчөөн кижиниң сөөгүн салгаш өрттедир. Индийлерниң мусульман уктуг чонунуң шажын-чүдүлгезиниң чаңчылы ыңдыг. Буддий уктуг чон өлгөн кижилерниң сөөгүн ыңдыг даш ширээ кырынга араатан куштарга каап бээр. Кижиниң сүнезини дээрже үне бээрге, ону буйа деп

санаар. Эрги Тывага база ынчангаш мөчөөн кижилернин мага-бодун шөл-дерге салып каар чораан.

Джавахарлал Нерунуң сөөгүн база ол ширээге өртөткен. Индира Гандинини база.

Бистер, совет чогаалчылар, идиктеривис уштуп алгаш, ол ыдыктыг ширээни долгандыр кылаштап, индий улустуң алдарлыг уруу Индира Гандиниң чырыткылыг тураскаалынга мөгөйгөн бис.

Кежээки чеми гостиницада кыдат ресторанга чидивис. Залды кыдат угулзалар, даңгаар-ла хуулгаазын улулар дүрзүлери-биле каастаан чорду. Кыдат хөгжүм дыңналып турар. Официантылары кыдат оолдар болган кыстар. Бисти өске элдеп-эзин чемнерден аңгыда, чылан эъди-биле база хүндүлөдилер. Ол дээрге кыдат чоннуң национал чеми. Горничлалап, перец-теп, согуналап кылып каарга, чаагай-ла чем чораан. Хлеб бербедилер, ону айтырарывыска, бисче элдепинип көрдүлөр. Оозун бодаарга, кыдат чон хлебче онза кичээнгей салбас хире.

Ынчаар-ла кыдат улустуң хоолулуг чеми айызап, эстрадада кыдат кыстарның ырлаарынга таалап олурувуста, бажының кырында чугай-биле бижээн бижиктиг шуугай көдүрүп алган кижилер залды эргип чоруп тур. Канчап ындыг таварылга болган чоор, ында англи дылда мынчаар бижип каан болган-дыр: «Дээрги Кундажи, силерни кудаже чалап тур бис».

Хелемечивис Тамара Георгиевна база баштак кижилер болду, ол менче айыткаш, демги кижиге чугаалады:

— Дээрги Кудажи бо-дур.

Аныяк индий эр менче көргөш, бажын чайып кагды:

— Чок, ол эвес-тир.— Оон бистиң шуптувуска чугаалады.— Дөгерецнерни кудаже чалап тур бис.

Индий куданы черле барып көөр диштивис.

Адаккы каътче бисти эскалатор чадазы бадыра берди. Кижилер дээрге каар шаар. Чалаткан-даа, чалатпаан-даа улус анаа барып болур чүве-дир.

Келин биле күдээниң чаражын канчаар, үпчү боттары алдын. Кыстың бажы, бир танаа, мойну, кулактары, холдары, салаалары, буттары чыжыр думаалайдан, чавагалардан, сыргалардан, чинчилерден, эрегелерден, билек-тээштерден бүткен. Иелээ ширээлерде кожа олуруп алган. Кинооператорлар, фотографтар тырттырып ап турлар. Кулак уюк хөгжүм чок. Эш-өөрү кээп, оларга байыр чедирип, ошкап эртип турлар. Кыстар аыш-чем тудуп алгаш кээрге, келин биле күдээ, сарыг аастыг куш оолдары дег, аастарын ажыдып бээр болдулар. Демги кыстар аыш-чемни оларның аастарынче кирип каггылаптар, олары чүгле чооглаар.

Кожазында, шаараш өг дег, алдын чадыр тур. Өгленешкен аныяктар ширээге ийи шак орган соонда, орта кээр чүве-дир. Аңаа алгыш-йөрээл ёзулалын кылыр. Оң соонда оларны аңгы чурттаар бажыңыга аппарып каар. Уш хонук иштинде ынаар кым-даа кирбес. Аыш-чемни ынаар чүгле кирип турар.

Күдээниң харын 30 диштилер. Келинниң—26.

Ону тайылбырлааш, бистиң чараш Миллавыс мынча диди:

— Мээң харым база чээрби алды. Душтуум оол бар, манап чоруур. Ооң-биле куда дүжүрер дээримге, угбам ам-даа ашакка барбаан. Бистиң ёзуvus-биле алырга, угбазы ашакка барбаанда, дунмазы мурнап өгленип болбас.

— Ажырбас, Милла, угбаң душтуктуг апаар. Аас-кежиктиг чурттаар сен — деп, гид кысты аргалап кагдывыс.

Балдыр-шинээлиг улустуң ажы-төлү өгленип турар болду. Куданың байы черле онза. Аалчылар, кудажылар эндерик.

Кудага индийлер арага ишпес улус-тур. Эзирик кижичок. Арага чок бе дээрге, ындыг эвес, ол көвей. Аныяк оолдар бокалдарны подностарда тудуп алган, улус аразында сөңнеп чоруп турдулар. Өжегээр элээн үр кедеп көрдүм. Арагалыг дашканы сегирип аар кижичок болду. Чүгүле анаа суксун ап ижер. Бис база «ногаан чыланга» дегбээн бис, чүгүле доштуг суглар-биле кызыгаарланып каан бис.

Кудажылар кежээ гостиницадан үнүп турда, база көрдүм. Сарыг чечек эрежелери-биле каастап каан, чүгүле ийи олуттуг «чиник-карага» келин кыс биле күдээ оол саадаптылар. Ол — руль артында. Чараш-ла көрүш! Өске машиналар оларның соондан шуужуптулар.

Индияның өске хоорайларынга, көдээзинге чоруп тургаш, моон бөдүүн кудаларны база көргүлээн бис. Ылгал чок чорду, чүгүле каастап каан чааннар мунгулап алган боордан өске. Кудумчуларга бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгирге дааш-шимээниниң адаа-биле чыскаалдыр чоруур улус-тур. Орукту чүү-бүрү өңнүг сайгылгааннар-биле каастап алыр.

Арага чок! Биске болза, ындыг куданы «кургаг» деп кочулаар бис ыйнаан.

7. «Эр хей, Раджив»

Индия ышкаш эрте-бурунгу, Индия ышкаш чүүл-бүрү чаңчылдарлыг чурт бөмбүрзекте ховар-ла боор. Индияның найысылалдары эңмежок: амгы найысылалы — Дели, эрте-бурунгу — Агра, политиктиг — Калькутта, экономиктиг — Бомбей, шажын-чүдүлгезиниң — Варанаси...

Декабрь 9-та Индияның эрте-бурунгу найысылалы Агра хоорайга чедер берген бис. Ол хүн Арага Индияның премьер-министри Раджив Ганди келир деп медээ чер болганга дыргын турду.

Индияга бистиң барган үевисте соңгулда кампаниязы кидин түлүк чоруп турган. Чер болганда, херимнер дургаар Индира Ганди биле Раджив Гандиниң чуруктарын аскылаан. Чүгү дээрге Индира Ганди дугайында тураскаал чоннуң угаан-сагыжында ам-даа хевээр, ооң херээниң уламчылакчызы Раджив Гандиниң кандидатуразын чон изин-биле деткип турар.

«Шератон» деп гостиницага доктаадывыс. Онза-ла чараш бажың чорду. Чурттаарынга эңтиг, херим иштинде эштир бассейниниг, бажың эжинде селгүүстээринге чааны каастааш тургузуу каан.

Хоорай кезип турувуста, бичин оол халып келди.

— Совет өңүктөр, мээң садымга кирип көрүңөр — деп, ол орустап чадады.

— Ындыг бичин кижн канчап садыглыг болур чүвөл?— деп, кайгап айтырдывыс.

Илерээни чүл дээрге, Давид (оолду ынчаар адаар) он класска турда, азазы чок апарган, ынчангаш бүгү өнчү ооң холунда келген. Давидтиң орустаары черле шору.

— Биске бараан херек чок — деп чугааладывыс.

Давид торлур ужур чок:

— Меңээ силернин бараан алыр, албазыңар хамаан чок. Анаа-ла моорлаңар. Мен совет кижилерни хүндүлээр кижн мен.

Чеде бердивис. Кирер эжикте Алла Пугачеваның улуг чуруун азып каан болду. Улуг эвес садыг. Арыг-шеверн кедергей. Пес-таавы, идик-хеп. Херээ-женнеривис дораан-на чинчи-шуруларда барды. Агат, сапфир, алмаз дишкен-ле турлар.

Оон гостиницага эртежик чедип келдивис. Раджив Гандиниң чугаа кылыр черинге баар мурнувуста бичин дыштанып алыр. Ооң кадында ол дугайында чүүл-бүрү чугаалап чоруп турду. Р. Ганди кээр-даа дээр, келбес-даа дээр. Бис ону аажок келикседиң турган бис. Найыралдыг чуртка келгеш, ооң чазааның баштыңын кым көрүксевес боор.

Аграга Раджив Ганди кежээ келир ужурлуг турган. Сонгулда мурнунда премьер-министриниң чүве чугаалаар черин баш удур билип алгаш, бөлүүвүс-биле ынаар чорупкан бис.

Садыг-аймаа үглээн кежээки кудумчулар дүймөп-ле түр. Индий чоннуң чаңчылы ындыг — дүне-даа бол, хүндүс-даа бол, садыгжылар ыяп-ла чула кыпсып алган турар. Ооң үс-чарындан агаар бир-ле өртеңиг, хуюксуг чаагай чыттыг. Аштаан кижн болза өзү этинип болур. Ооң кадындан чадаг рикшалар боттарының буянын санадап, бисти сүрүп чоруп турдулар. Каяа-даа чедир сөөртүр бис деп мындыглар.

Ол аразында янзы-бүрү партияларның сонгулда мурнунда программанын чарлаан машиналар, мотороллерлар дааш-шимээнниг хөгжүм-музыказын динмиредиң алган чоруп турдулар. Ханаларда Раджив Гандиниң чуруктары-биле кожа көдүрүп алган кижн холун чураан плакаттарны аскалаан. Ол Индияның эрге-чагыргада партиязы — Индияның Национал Конгреси (и) азы хураангайлаарга ИНК(и) деп партияның эмблемазы чүвс-дир. Ооң лидери (тергиликчизи) Раджив Ганди болгай.

Элээн бар чыдырывыста, лайым чоннуң аразындан танырывыс үн дыңналды:

— Добрый вечер! Мен силерни манап турдум.

Көөрүвүске, чорбас чери чок Давид болду.

— Чүү болду?— деп, Тамара Георгиевна айтырды.

— Раджив Гандиниң чон-биле ужуражыр черинге силерни ашпарып

кайыи — деп, Давид чугаалай-дыр.— Мен дорттап, дүргөн чедире бээр мен. Оон башка мынча хөй улус аразынга чидиржип алып силер.

Амыраарывыс-даа аажок, оон ынай шуудап чорунтувус. Ужуражылга черинче чоокшулаан тудум кижилерниң хөйү дам-на барды. Улус дангаар далажып чоруп тур.

Удатпаанда бистин Тывага болза байыр-наадым эрттирер, аът чарыштырар, мөге хүрештирер дазырлар ышкаш улуг шөлге келдивис. Кижилер дээрге имилеве, өөн чазарладыпкан кымыскаяктар-ла. Улай-улай кээп-ле турлар. Айтырарывыска, үжен муң хире дээр чорду.

Шөлдүң байдалы мындыг: черле стадион эвес, ооң мурнунда бедик индир кылгаш, ыткыр репродукторлар аскылап каан, ында прожекторлар база бар. Индирни долгандыр, бисте болза, малчын аалдарның чайгы кажаазы ышкаш, дестер туткулап каан. Ёзулуг-ла лабиринт. Кажааларже кирер эживтерлиг, оларның аразынга аргыжар черлерлиг. Кажааларның азыгларын чептер-биле шарыгылаан. Чүглө шалыыштар чок. Мурнукуларында чадыр пөс чадырлар дөжөп каан, сөөлгүлеринде чок. Бир кажаага ийн-үш чүс кижитурар. Кажааларның аразында даянгыштар туткулап алган индий солдаттар корум-чурумну айылап-баштап турар болду.

Келиривиске, шөлдү улус шагда-ла дола берген болду. Давид бистин хайым чон аразы-биле эрттирип чорааш, бир индий офицерге эккелди.

— Бо совет аалчылар-дыр — деп, оол чугаалады.

Офицерниң арны артында чырыш дээн ышкаш болду:

— Москва! О кэй!— дээш, бистин мурнунче эдертип аппаарын бир солдатка дужаады.

Улус аразы-биле, кажаалар аразы-биле эртип-ле тур бис. Чамдыкта курларын артап-даа турдувус. Эң мурнунда кажаа иштинге эккелгеш, бистин улус аразынга олурткаш, солдат ёзулап кааш чорупту.

Шынап-ла, олургулап (!) алган бис. Индийлерниң чаңчылы ындыг улустур. сандай чок-даа болза, улуг кижилерни черге олуруп алгаш дыңнаар. Бистер харын дөжектир болдувус, сөөлүнде кажааларда база ажык шөлде кижилер мырыңай довурактыг черде олурдулар.

Мен-даа өгге өскен кижитур болгаш, черле ажырбадым — маспактай-даа, сөгөдей-даа олуруп турдум. Өске эштерим хилинчээн барадылар — буттарын көзе теп-даа алырлар, ийленип-даа алырлар, чадап-чадап кааш чыткылап-даа алырлар.

Ол аразында имир база дүжүп келди. Мурнуу чүкке черле ындыг чораан, бистинге ышкаш сөөрттүнүп турбас, кежээ дүшкен соонда караңгылаш-ла дээр, дан аткан соонда чырыш-ла дээр, ашкан ном-биле дөмей. Агаар база ындыг, хүн ашкан соонда дораан соолаш дээр, хүн үнген соонда дораан изиш дээр.

Чыылган чон Раджив Гандини манап турду. Ол аразында индир ээн турбады: ыраажылар улай-улай үнүп, тааланчыг аялгаларны бадырып турлар, каш-даа шүлүкчүлөр чогаалдарын номчудулар, Индира Гандиниң сөөлгү чугаазын үш катап дамчыттылар. Улуг шөлдү кончуг күштүг прожектор-

лар чырыдып турду. Бистин чанывыска бөлүк студентилер олурдулар, олар бүгү чүүлдерни хинди дылдан англи дылче, ону Тамара Георгиевна биске англи дылдан орус дылче очулдуруп берип орду.

Хенертен дааш-шимээн үнген соонда бүгү шөл бут кырынга келди. Кажалар нишинде улус ол-бо тырлып-ла тур. Бистер база, доштарга кыстырган чудуктар дег, ынаар-мынаар иттирген тур бис. Солдаттар чоннуң чурумун туткан турлар. Бүгү шөл чаңгыс аай алгырган тур.

— Радживке, ура-аа! Эр хей, Раджив!

Ону студентилер биске очулдуруп бердилер.

Индир кырында — Раджив Ганди! Ак хептиг. Чанында — министрлер.

Раджив Ганди холун көдүрүп тургаш, улуг шөлдүң дааш-шимээниң арай боорда намдадып алды. Бүгү улус олурупту. Бис база. Ол чоннуң чаңылын сагыыр апаар.

Баштай үш-дөрт оратор чүве чугаалады. Оон соонда Раджив Гандиге сөс бердилер. Улуг шөл база катап динмиреп эгеледи. Улус тура халышты. Бис база.

Чон хиндилеп алгыржып тур:

— Ураа, Раджив! Деткип тур бис!

Ол сөстөрни бистер база хинди дылга алгыржып турдувус.

Шөл арай боорда оожургады, Раджив Ганди чугаазын эгеледи.

Премьер-министр саазын чокка сула чугаалап турду. Хире-хире болгаш-ла, ону чон үзе кирип шаг болду.

Раджив Ганди баштаан ИНК(и) партиянын сонгулда мурнунда проگرامмазы мындыг хевирлиг деп билип алдывыс:

— кудуку чаданын чурттакчы чонунуң амыдырал байдалын бедидер;

— казанак бажыннарны болгаш чуртталга шөлү чок чорукту узуткаар;

— чурттакчылык бүгү черлерни суг-биле хандыар;

— көдээ ажыл-агыйны техника-биле чепсеглээр;

— бүгү чуртту электрижидер;

— 1990 чылга чедир 6-дан 14 хар чедир уругларны школаже хаара тудар;

— дээди школаны сайзырангайжыдар дээш оон-даа өске сорулгалар бар болду.

Борта тайылбыр берзе черле артык эвес. Индиянын чону үш бөлүккө чарлып турар. Бирги бөлүк — амгы үениң бүгү таарымчалыг байдалдары-биле хандыртыганын бажыннарнында чурттап турар кижилер, ийги бөлүк — казанактарда кижилер, үшкү бөлүк — бажың чок кижилер. Индияда чуртталга айтыры кончуг нарын, ону дүрген шийтпирлээр дээш чазак шийтпирлиг хемчеглерни ап турар. Индия долгандыр далай-биле хүрээленген хиреде, суг чедишпес. Сугну Индонезиядан садып ап турар. Көдээде фермерлер черни ыяш андазын-биле чарып турарлар. Чуртта электри энергиязы ам-даа чедишпес. Индия улус бөредилгезин база эң чугула деп санап турар.

Раджив Ганди шак ажыг үеде чугаалап келди. Ону дыннакчыларнын кичээнгейин тудуп билер, ёзулуг уран-чечен илеткелчи деп билген бис. Ол

чугаазын доозуптарга, шөл база катап динмирэп үндү. Бүгү чон тура халчпы келген. Раджив Ганди чоруур дээш, каш-даа катап оралдашты. Чон адыш часкап, ураалап, шимээргеп, ону черле чорутпас болду.

Индияның премьер-министри Р. Ганди бодунуң чонунуң изиг деткимчезин ылап чаалап алган-дыр дээрзинге бүзүрээн бис. Ону сөөлгү сонгулдалар бадыткаан болгай.

Бурунгу Индия! Аныяк Индия! Сээң мурунда шиитпирлеттинмээн айтырыглар көвей-дир. Ону ажып шыдаар күштер сенде бар. Бурунгаар эстеп олур, Индия, сээң хөлгөң — ак чааның тендиш дивес!

ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ НАДЕЛЯЕВ

1985 чылдың август 19-та Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Төөгү, филология болгаш философия институтунун экспериментал-фонетиктиг шинчилелдер лабораториязының эргелекчизи, моол, түрк база тунгус-маньчжур уктуг дылдарның шылгарангай шинчилекчизи, эртемниң болгаш педагогиканың дыка хөй бедик билиглиг кадрларын кижизидип, белеткээн талантылыг башкы Владимир Михайлович Наделяев 73 харлыында аар аарыгдан мөчээн.

Ол 1936 чылдан эгелеп, Ыраккы Соңгу чүктүң Таймырда долган улустуң уругларын бижик-билигге өөредип турган үзинде-ле дыл, чогаал шинчилээр ажылга онза сундулуг, салым-чаяаннын көргүзө

берген. Ынчан аныяк башкы көшкүн ивижилерниң аразынга ийи чыл чедир чурттап, оларның сөс-домаан ёзулуг өнүк хуузу-биле кызымак өөренгениниң түннелинде долган дылдың баштайгы үжүглелин болгаш өөредилге номнарын чогааткан.

1939 чылдан 1944 чылга чедир В. М. Наделяев Ленинградтың Ленин болгаш Куш-ажылдың Кызыл Тугу орденнерлиг А. А. Жданов аттыг Күрүне университетиниң түрк-моол дылдар салбырынга өөренип турган. Ооң сургуул чылдарының улуг кезии дайынның кадыг-берге үзинде эрткен. В. М. Наделяев бүзээлеткен Ленинградтың камгалакчыларының мурнуку одурунга турган болгаш «Ленинградты камгалааны дээш» деп медальдың эдилекчизи болган. Өөредилгезин дооскан соонда ол университеттиң моол филология кафедрасының башкызы апаргаш, моол дыл кичээлдериниң теоретиктиг болгаш практиктиг курстарын белеткеп кылбышаан; амгы моол дылдың үн тургузуунун дугайында ажилды бижээн. Оон аңгыда: Моол Арат

Республиканың Эртемнер академиясының Дыл, чогаал институтунун ажылдакчылары-биле кады моол дылдың диалектилеринин үн тургузуунун эксперименталдыг шинчилелин база боттандырган.

В. М. Наделяевтин ады Совет Тывага эртемниң болгаш дээди өөредилге черлеринин кадрларын белеткээри-биле, тыва дыл, чогаалды шинчилээри-биле сырый холбаалыг. 1947 чылдан эгелээш, бүдүн он чылдың дургузунда Владимир Михайлович Ленинград университетинин Чөөн чүк факультетинге өөрөнгөн тыва студентилериниң башкызы, кижизидикчизи бооп турган. Сөөлүндө барып Тываның эртем-шинчилел институтунун, Республиканың чурт-шинчилел музейинин ажылдакчылары, Кызылда Күрүнениң педагогика институтунун башкылары, эртемденнер, чогаалчылар апаар оолдар, кыстар төрөөн адазы дег ынак болу берген башкызының кажан-даа сагыштан ыра-вас дузазы, деткимчези-биле билиглериниң бедиктеринче үнген. Тываның партия, совет органнарының идегелин бадыткавышаан, В. М. Наделяев тыва дылдың дээди өөредилге черлеринге таарыштырган программазын, лекциялар курстарын ажылдап кылган болгаш студентилериниң тыва дыл, чогаал талазы-биле шинчилел ажылдарын — курс, диплом ажылдарын кайгамчык ээлдек болгаш негелделиг ёзу-биле удуртуп турган. Тыва эртем кадрларын белеткээр талазы-биле ачы-дузазын бистиң республика ооң амыдыралының сөөлүгү хүннеринге чедир ап келген.

1958 чылда В. М. Наделяев ССРЭ-ниң Эртемнер академиясының Дыл институтунун Ленинград салбырынга ажылдап, совет дыл эртемининиң улуг чедишичини деп санаткан «Бурунгу түрк словарьны» тургузарынга киришкен.

1967 чылда В. М. Наделяев ССРЭ-ниң Эртемнер академиясының Сибирь салбырынга ажылдаары-биле чалаткан. Аңаа келгеш, ол Сибирь зоназында эң баштайгы экспериментал-фонетиктиг шинчилелдер лабораториязын тургускан. Ооң удуртулгазы-биле база методиказы-биле моол, бурят, калмык, тыва, долган, куманды, телеут, шор, чалкан, якут, ненец, энец, юкагир, нганасан, кет дээш Сибирьниң болгаш ооң чоок-кавызының өске-даа дылдарының үн талазы-биле онзагай чүүлдерин бир-ле дугаар тодараткан. Методиказының теория талазы-биле ханызының болгаш шинчилелдеринин байлак дуржумга баазазынга даянганының ачызында В. М. Наделяев өөреникчилери-биле кады чугула теоретиктиг болгаш төөгү-этнографтыг ажыдышкынарны кылган. Ол чорук Сибирь улустарының төөгүзүн, культуразын шинчилээринге үнелиг салышкын бооп турар.

Хөй чылда башкылап, эртем ажылы кылып келгениниң түңгелинде В. М. Наделяев 130 ажыг эртемденнерин, башкыларны белеткеп үндүргөн. Оларның аразында беш доктор, бежен ажыг эртем кандидаттары бар. Кызылдың, Якутскинин, Улан-Удэнин, Горно-Алтайскинин, Кемеровонун, Новокузнецкинин, Новосибирскинин, Томскинин, Улан-Баторнун болгаш өске-даа хоорайларның эртем институттарында, дээди өөредилге черлеринде Наделяевтин салгакчылары башкызының парлаткан-даа, парлаттынмаан-даа эртем

ажылдарында, лекцияларында сиңирген идеяларын ханыладып, төлөптүг ажылдап турар.

Владимир Михайловичиниң совет эртемниң мурнунга ачы-хавыязын «Хүндүлелдин демдээ» орден болгаш ССРЭ-ниң чеги медальдары-биле дем-деглээн.

Талантызын, күжүн, билиглерин бүрүнү-биле эртемге, улустарның найы-ралы дээш интернационалчы ажыл-херекке өргээн улуг эртемден башкы, буянның чагай кижиге Владимир Михайлович Наделевтин чырык омур-хе-вири, турскаалы ооң өөреникчилериниң, кады ажылдап чораан эштериниң чүрөктеринге, өөрүп четтирген улустарның угаан-сагыжына кезээде дириг артар, ооң патриотчу күзел-чүткүлү уламчылап чурттаар.

Бөлүк өөреникчилери, эштери.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Дандар-оол Сарыкай. Буураашкын.</i>	3
<i>Эдуард Донгак. Көвей-Аттыг.</i>	31
<i>Маадыр-оол Ховалыг. Хаяда хадыннар.</i>	50

ШҮЛҮКТЕР

<i>Юрий Кюнзегеш. Моол кыдырааштан.</i>	
1. Амыдырал эгеледи	61
2. Ажылчы чон, бурунгаар!	62
3. Гоби оглунуң ырызы	—
4. Өг дег хүнүң бодунда дег.	63

<i>Олег Сувакпит. Саманта дугайында.</i>	64
--	----

<i>Леонид Чадамба. Домак-сөске бижиксэн мен.</i>	69
Олча-омак-биле!	70
Чаштың ыры	71

<i>Александр Даржай. Өглеривис ак-көк ыжы</i>	—
«Хемнер бирде...»	73
«Экии!» — дээниң...»	74
«Хектер чанып кээри ам-даа элээн ырак...»	—

<i>Монгуш Өлчей-оол. Сагыжымда дириг хевээр.</i>	76
Чангыс төл	77
Кижичараш	78
Суурум	—

<i>Куулар Черлик-оол. Шалында чөлээш. Чайгы шүлүктөр</i>	79
--	----

<i>Монгуш Доржу. Бүзүрел</i>	82
Салгалдарны дамчып чорааш	83
Бодап чору	—

<i>Салчак Молдурга. Дая чечээ</i>	84
Хана-Даг	85
Шуурган	86

<i>Виктор Сагаан-оол. «Четчи берген чечектерни»</i>	87
«Кышкы кежээ айдыңының»	—
«Чеди айның кежээзинде»	88

<i>Антон Уержаа. Ыяш-Тарыыр</i>	—
<i>Алдын-оол Монгуш. Тывам</i>	89
Чараш кыстар	90
Шом-Шум	—

«Гениалдыг ыраажылар»	91
<i>Иргит Игорь. Чанныктыг дүн</i>	—
Кыстарымга	92
«Удур-дедир көнгүс тоошпас апарган дээш»	—

<i>Артык Ховалыг. Черим-ием</i>	—
чемгерикчим	93
Кызымга чагыг	94
Черим өнү	95
<i>Николай Куулар. Авам шайы</i>	—
Эрткен үе	96
Ынакшылдың өйү	—

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

<i>Монгуш Кенин-Лопсан. Шүлүкчү эжим дугайында сөс</i>	97
--	----

<i>Анатолий Емельянов. Тыва черге. Очул. М. Өлчей-оол</i>	100
Кадыр-Адыр фермазында.	
<i>Очул. М. Өлчей-оол</i>	101
Ыры чурттаар. <i>Очул. М. Өлчей-оол</i>	103

«Делгем чараш октаргайны».	
<i>Очул. М. Кенин-Лопсан.</i>	—
«Даглар болгаш херим-делгем ховуларже...» <i>Очул. М. Кенин-Лопсан</i>	104

<i>Антон Калзан. Сатириктиң хоранныг каткызы</i>	104
--	-----

<i>Василий Монгуш. Олча</i>	107
Бир дугаарында	108
Чангыс айтырыг	110
Сөзү чангыс	112
Дудагдал	114
«Боданмааже хоржок-тур, эш»	115
Медерели бедик кижичи	118

ОЧУЛГАЛАР

<i>Вячеслав Тимофеев. Бакка сукпас бис!</i>	120
Иштинден шүгүмчүлел	121
Чажыг аргалар	122
Евсенчини салыптынар	123
Цехте моортай	126
Карусель	127

Евсений Антуфьев. «Меңээ дедир эгитпес дээш» . . .	129
Бүрү агымы. Очул. М. Доржу	—
Чоос. Очул. М. Доржу . . .	130
«Чанньп турда, дыннаvas сен. Очул М. Доржу	

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ОРУК
ДЕМДЕГЛЕЛИ

Кызыл-Эник Кудажы. Ийи океанның чажыды. 132

Владмир Михайлович Наде- ляев	156
--	-----

УЛУГ-ХЕМ, № 61

На тувинском языке

Фотографин О. Д. Охемчика. Редактор издания А. Д. Сат. Художественный редактор М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректоры Г. Н. Биче-оол, Э. К. Монгуш, В. С. Кара-Сал.

Сдано в набор 28.10.85. Подписано к печати 6.12.85. ТС 01392. Форм 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10. Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр.-оттисков 9,65. Уч.-изд. л. 9,58. Цена 60 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 2238. ТП 1985 г. Тувинское книжное издательство. 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРҮР
ЧЕРИ